

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

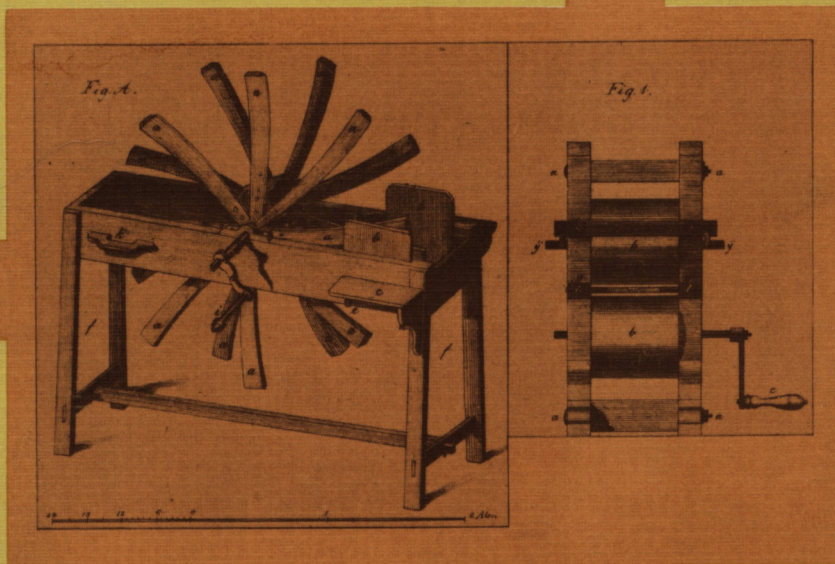
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1973

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

24

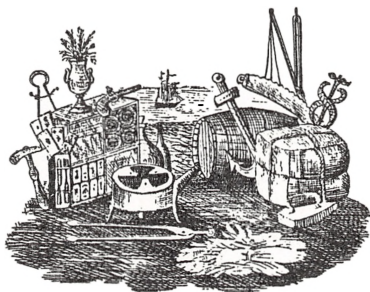
ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XXIV

1973

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1973

OMSLAG :

Hørskætte- og brydemaskine
Se s. 61

TITELVIGNET :

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Nielsens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Arbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION :

Vagn Dybdahl

UNDER MEDVIRKEN AF

Ib Gejl

Christian R. Jansen

Erik Korr Johansen

Finn H. Lauridsen

ISBN 87 504 0336 2

Copyright © by Erhvervsarkivet 1973

Printed in Denmark

by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Indhold

<i>Ib Gejl</i> : Pianofortet og dets publikum i 1860'erne	7
Træk fra dansk pianoforteproduktion 1809-1863	8
Det købende publikum	15
Typer og priser	18
Betalingen	21
Sæson og arbejdsstyrke	24
Noter	25.
<i>Henrik Fode</i> : Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden	27
Situationen og den økonomiske debat o. 1807	30
Oprettelsen af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid	35
Love for Selskabet for Indenlandsk Kunstflid	41
Industriudstillinger	46
Udstillingslokaler og genstande	62
Mødevirk-somhed	73
Det kvindelige industrimagasin	79
Det »grove« industrimagasin	85
Opsummering og vurdering	88
Kilder og litteratur	94
Noter og henvisninger	97.
<i>Erik Korr Johansen</i> : En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70	104
Indledning	104
Virksomhedens etablering og udvikling	105
Seidelins importhandel	110
Afsluttende bemærkninger	113
Noter og henvisninger	113.
<i>Christian R. Jansen</i> : DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10	115
<i>Benny Christensen</i> : Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse	130
Indledning	130
Den danske skibsfart 1914	131
Krigsudbruddet og krigs-forsikringen	135
Forslaget om maksimalfragter	137
Gøteborg-konferencen	138
Nogle følger af fragttigningerne	140
Forbudet mod salg til udlandet af danske skibe	142
Forslaget om dansk tonnage til Danmarks omsætning	145
Det begærede maksimalfragtforslag	148
Forhandlingernes afslutning	154
Lovforslaget	151
Skibsfartens reaktioner på lovforslaget	154
Rigsdags-behandlingen	156
Folketingets første behandling	156
De øvrige rigsdags-behandlinger	158
Loven af 12. maj 1916	161
Hvorfor der ikke straks kom en overenskomst	161
Årsager til parternes holdning	164
Forudsætninger for et forlig	168
Kulproblemet	171
Forliget	174
Årsager til forliget	176
Dansk Dampskibsrederiforening	180
Afslutning	181
Redegørelse for kilder og litteratur	182
Kilder og litteratur	183
Noter	185.
<i>Ebba Busch</i> : En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nord-slesvigske kniplersker 1787-1860	190
Kniplingsindustriens udvikling 1787-1860	196
Den topografiske udbredelse af kniplersker	198
Folketællingernes mangelfuldhed belyst gennem samtidigt kildemateriale	199
Knipleriets betydning for visse sogne	203
Kniplersker-nes civilstand	207
Gifte, der fortsætter at kniple	212
Boligforhold	213
Kniplerskernes husværter	219
Logihusværter	220
Kostgængerhusværter	223
Mandlige kniplere	231
Uægte børn	232
Syge og krøblinge	234
Almisse- og fattiglemmer	234
Sammenfatning	236
Noter og henvisninger	238.
Beretning om virksomheden 1972-73	240
Publikationer fra Erhvervsarkivet	257

Pianofortet og dets publikum i 1860'erne

AF IB GEJL

Efter en gennemgang af hovedpunkter i dansk pianofortefabrikation fra begyndelsen omkring 1800 og op til 1860'erne foretages en analyse af det publikum, der købte klaver hos det førende firma Hornung & Møller i 1863. Købernes erhvervsmæssige og geografiske fordeling belyses, ligesom deres smag med hensyn til typer og prislæg. Endelig vurderes deres betalingsevne ud fra det materiale, der findes i Hornung & Møllers arkiv.

»Jeg ved sgu' nok, hvad det drejer sig om; jeg kommer fra et hjem med klaver,« sagde Kjeld Petersen til Dirch Passer i dialogen »Tømmerflåden« og placerede hermed hjemmets instrument med dets bifunktion af statussymbol.

Omkring klaveret har der udviklet sig et rigt liv. Her har frøkner af det bedre selskab sunget arier, til tider efter tvekampprincippet; her er blevet spillet firhændigt, en af de få metoder til ærbar kropskontakt, hvorved der ganske vist er kastet ved på mangt et bål af lykkelig eller ulykkelig kærlighed; her er musiceret ved aftenselskaber, mangan en drøm født om en lysende fremtid i koncertsalene og omtrent lige så mange uigenkaldelig slukket.

For den yngre og helt unge generation har følelserne over for det vidunderlige instrument været blandede; på Louvremuseet hænger Renoirs maleri fra 1892, forestillende to unge piger ved klaveret i sand fordybelse; lige modsat forholder det sig med Fritz Jürgensens frøken Muggs, der dagligt lægger beslag på sin mors og spillelærerindens forenede kræfter, når hun skal ledsages til pianofortet for at modtage undervisning. Det er dog ikke disse sider af klaverets verden, der er hovedemnet i denne sammenhæng, men noget mere materielt. Det er forhold omkring produktion og afsætning af selve instrumentet, der søges belyst. Efter en gennemgang af hovedpunkter i dansk pianoforteindustri til 1860'erne vil firmaet Hornung &

Møllers produktion for dette år blive analyseret med henblik på at besvare spørgsmålet om købergruppens smag, sociale og geografiske placering samt dens generelle betalingssevne. Dette er altså en punktstudie med de begrænsninger, dette indebærer; vigtige spørgsmål som konjunktursvingninger og ændrede betalingsbetingelser og -adfærd vil ikke kunne besvares. Klaveret er en udpræget luksusgenstand, og ved denne undersøgelse vil de socialgrupper kunne trækkes frem i lyset, som havde økonomisk og kulturel kraft til denne form for luksus, idet det naturligvis må haves for øje, at sammensætningen af forbrugergruppen godt kunne have været anderledes, hvis det havde drejet sig om andre luksusvarer. Ikke alle er jo musikalske, og nogle har mod til at indrømme det.

Træk fra dansk pianoforteproduktion 1809-1863

Det kan siges så nogenlunde nøjagtigt, at den første danske pianofabrik blev anlagt i 1809 af Peder Christian Uldahl, som er født i Assens; muligvis i 1778¹. Den danske pianofremstilling var på dette tidspunkt ikke meget bevendt. Tidens instrument på området var hammerklaveret eller fortepianoet, som blev opfundet af italieneren Christofali i 1709 eller 1711. Dette instrument fandt dog kun meget nølende indpas i Danmark, hvor man helt op til år 1800 betjente sig af klavikorder og spinetter. På disse instrumenter var det ikke muligt at variere tonen i stærkere og svagere nuancer, ligesom det heller ikke var muligt at dæmpe strengenes efterklang i tilstrækkelig høj grad².

Fordelen ved fortepianoet var, at man her opererede med et register af hamre, der var læderbetrukne, og som nedefra slog op mod strengene. Hamrene bevægedes opad til anslag på strengene af et mellemstykke nedenunder, der blev sat i bevægelse ved anslag af tasterne. Hammeren forlod automatisk strengen efter anslaget, og samtidig med, at den lange del af hammerskaftet faldt ned, bevægede den korte, fløjlsbeklædte del sig op og dæmpede strengen. Hermed var det muligt både at frembringe piano og forte, hvilket gav navnet til det nye instrument³.

I slutningen af 1700-tallet blev pianoforter stort set importeret, men nogen hjemmeproduktion fandt dog sted på værksteder, der beskæftigede sig med snedkeri og orgelbyggeri⁴. Uldahl blev dog den første, der for alvor slog igennem med pianofabrikationen og dermed indvarslede den første periode i dansk pianoindustri. Han var uddannet snedker og kom i 1801 til København. I årene 1801-09 rejste han i udlandet, og det var i St. Petersburg, han ret tilfældigt kom til at arbejde med musikinstrumenter.

Det såkaldte giraklaver, fremstillet omkring 1811 er et af P. C. Uldahls tidligste blandt de omkring 600 pianoforter, han producerede i tiden 1809-20. Komponisterne Weyse og Kuhlau anbefalede Uldahls instrumenter i tiden, men de blev snart umoderne; de var for klangsvage, men til gengæld økonomiske hvad angår den plads, de krævede.

Foto af klaveret, som står i Den gamle By.

Seks års ophold i det i pianohenseende fremstående Wien fuldendte hans uddannelse, og det siges, at han drev det så vidt, at komponisten Josef Haydn opfordrede ham til at nedsætte sig. I sommeren 1809 var han imidlertid tilbage i København, hvor han straks begyndte at bygge et pianoforte, som efter at have været synet af bl. a. Weyse blev solgt for 500 rigsdaler. Uldahl opnåede nu offentlig støtte fra fonden ad usus publicos i form af et forskud på 5.000 rigsdaler. Han skaffede materialer og en 7-8 svende (snedkersvende, som han måtte oplære). Meget bekvemt var der ved forordningen af 14. oktober 1808 blevet etableret forbud mod indførsel af udenlandske pianoforter og dermed skabt basis for afsætning på markedet⁵. Forbudet blev dog ophævet igen i 1814, og samtidig trængte konkurrenter frem. Pianoforter blev fremstillet i tre forskellige udgaver: flygler, taffel- eller karnisformede og opretstående. Flyglerne er mest pladskrævende, idet strengene ligger i forlængelse af klaviaturet, udspændt i en trekant; i modsætning hertil er strengene anbragt på langs i de taffel- eller karnisforme-

des kasser, d. v. s. parallelt med klaviaturet; endelig er de i det opretstående anbragt på en lodret ramme.

Uldahl lavede både taffelformede og opretstående klaverer; men især de sidste interesserede ham i form af de såkaldte giraffer og pyramider. Pyramiderne havde overdel som en afstumpet trekant, mens giraffen havde skråt tilløbende overdel på den ene side, mens den anden var lodret. Også instrumenter, hvor overdelen havde harpeform, udgik fra Uldahls værksted⁶. Ved den første danske industriudstilling i 1810 var han den eneste udstillende af pianoforter⁷. Formentlig valgte Uldahl et galt spor med sin produktion af opretstående efter tidens teknik. Det blev i hvert fald indvendt, at hans instrumenter var for tonesvage i forhold til størrelsen, ligesom prisen var meget stor. Uldahls salgspriser lå på mellem 1.000 og 2.000 rigsdaler stykket ved udstillingen 1813. Det er da også karakteristisk, at den mand, der slog Uldahl af markedet, var ekspert i de langt billigere taffelformede. Det var A. Marschall, som derved blev igangsætter for 2. periode i dansk pianoindustri.

Andreas Marschall var født i Ungarn 1783 og kom til København som snedkersvend i 1810; men han havde inden den tid arbejdet hos forskellige instrumentmagere i udlandet, især i Kassel. Marschall kom altså til landet på samme tid som Uldahl og kom da også til at arbejde på dennes værksted efter et stykke tid i snedkerfaget. Hos Uldahl blev Marschall kun et enkelt år, inden han i 1812 selv etablerede sig som instrumentmager⁸. Marschall blev ret hurtigt landets bedste instrumentmager, og i sin tid som sådan producerede han næsten kun taffelformede instrumenter, som han til gengæld bragte frem til stor fuldkommenhed efter tidens forhold. Ejendommeligt er det på den baggrund, at Marschall faktisk eksperimenterede en del uden at nå andre væsentlige resultater. Et problem for datidens produktion var det, at der var store vanskeligheder med at få instrumenterne til at holde stemningen. Marschall fik patent på et klaver, hvor hamrene slog ned i stedet for op på strengene. Sangbunden var anbragt under i stedet for over klaviaturet, hvilket skulle give en klarere og stærkere tone. I alt producerede Marschall i virkeligheden kun 4 klaverer af denne type⁹. Det opnåede patent interesserede han sig da heller ikke synderligt for¹⁰.

Efter europæiske forhold var Danmark en provins på klaverproduktionsområde omkring denne tid. Som tiden løb fra Uldahl, løb den også fra Marschall. Selv om sidstnævntes pianoforter kunne handles helt op i årene mod første verdenskrig i deres egenskab af egentlige instrumenter, var de dog ret klangsvage¹¹. Når landet fik besøg af udenlandske pianister,

betjente disse sig oftest af importerede wiener-flygler, der kunne være udgået fra flere virksomheder i denne by. Den største europæiske fabrik befandt sig imidlertid i Paris. Det var Sebastian Erards, fra hvem det pianoforte udgik, som byen Paris skænkede Beethoven i 1803¹². Erard udnyttede en opfindelse, som vist er gjort i England omkring 1820 med jernafstivning i trækassen. Dermed kunne man anvende kraftigere strenge, da jernet kunne bære spændingen. Hvad dette betød, fik man et indtryk af, da Franz Liszt i 1840 gav koncert i København. Hans erardske flygel var i stand til at modstå det, der fra producentside tog sig ud som et kraftigt angreb på instrumentet¹³.

Uldahl var død allerede i 1820, Marschall var syg og gammel og døde i 1842, så ingen af dem kunne tage denne udfordring op. Det blev i stedet en ny mand på området, der helt kom til at beherske den 3. periode i dansk pianofortebygning, C. C. Hornung. Hornung flyttede til København i 1842 kort efter Marschalls død, og med sig havde han 18 arbejdere og en velrenommeret virksomhed. C. C. Hornung er født i Skælskør i 1801 og udlært hattemager hos sin far¹⁴. Samtidig var han dog interesseret i snedkerfaget, som han mestrede i en grad, der nær havde givet ham drejerlauget på halsen. Det endte med, at Hornung lavede svendestykke både som hattemager og som snedker. Derpå gik han på valsen, egentlig som hattemager; men hos en onkel i Hannover så han et pianoforte, hvorefter han fik lyst til at blive instrumentmager. Han fik vandrebog som snedker og endte ejendommeligt nok hos den samme instrumentmager i Kassel, som Marschall havde lært en god del af professionen hos.

Efter seks år i udlandet vendte Hornung tilbage til Skælskør; det varede ikke længe, før han tog i skoven for at hente det birketræ, af hvilket hans første instrument på dansk jord skulle laves. Hornungs senere kompagnon, H. P. Møller, har oplyst, at Hornungs første instrument blev købt af den interesserede Marschall i København; men dette er ikke sandsynligt¹⁵. Under meget vanskelige forhold og i stor fattigdom startede han en lille virksomhed, på hvilken han nåede frem til at bygge 6–7 pianoforter om året; men da han i København så et af Marschalls instrumenter, som langt overgik hans egne og også dem, han havde set i Kassel, tabte han næsten modet og overvejede at tage arbejde hos Marschall som svend. Hornungs umådelig selvkritiske holdning fik ham fra den tanke; han tvivlede på, at han kunne arbejde så godt som de andre svende, og i stedet fortsatte han virksomheden, idet han afhændede sin produktion i København gennem kommissionærer¹⁶. 1834 flyttede C. C. Hornung til Slagelse, idet han ønskede at komme til en større by. Han arbejdede stadig både som instru-

mentmager og snedker, men nu mest dog som instrumentmager. I 1836 købte han en gård i Slagelse, hvor han etablerede et værksted med 10 svende. Han indrettede et møbelmagasin og fik en så stor arbejdsbyrde, at han måtte tage natten med. Svendeholdet blev sat op til 16–17 stykker, og af pianoforter kunne han nu levere et par stykker om ugen. En dag fik han at se et instrument, der var lavet i Hamborg efter den såkaldt collardske metode med jernafstivning. Han blev imponeret af pianoet, som havde en tone, der langt overgik, hvad selv Marschall kunne præstere¹⁷. Hornung arbejdede nu selvstændigt på konstruktionens område og lavede lignende instrumenter til salg i København. Det blev for besværligt og for dyrt med den megen kommunikation og transport til København, og det var på den baggrund, han flyttede til hovedstaden, hvorefter han udelukkende koncentrerede sig om pianofortebygningen. Hornung kunne uden videre nedsætte sig som instrumentmager, idet der ikke var læredrenge eller svende ved denne næringsvej. Arbejderne var i reglen snedkersvende, der var gået over i instrumentprofessionen¹⁸. I sommeren 1842 fik han en god idé: problemet bestod stadig i at bygge kasser, som kunne tage den stærke spænding, der var forudsætning for en kraftig tone. Ideen gik ud på at spænde strengen ud over en hel støbt jernramme. Det var den bedste metode på markedet, og Hornung fik patent på 10 år på opfindelsen. Instrumenterne kunne nu holde stemning langt bedre end de hidtidige. Tidligere skulle de stemmes mellem hvert nummer i en koncert; nu kunne stemningen holde en hel aften¹⁹.

Hornung forklarede selv jernopfindelsen på den måde, at man efter hans nye princip helt opgav træet som styrkebaggrund for strengene og deres spænding. Træet skulle nu bare være fundament for formen og det ydre udstyr, og jernrammen med strengene først komme i forbindelse med resonansbunden ved påskruningen²⁰. Hornung var nået op i international klasse. Fra Berlins førende instrumentmager blev endog et af hans apparater indforskrevet som model. I 1844 rejste Hornung til London og Paris, hvor han lejede de bedste instrumenter og aftegnede konstruktionerne. Han tog, hvad han kunne bruge til sin egen konstruktionsvirksomhed, og da han kom hjem, byggede han et opretstående fortepiano, af hvilken slags der hidtil ikke havde været lavet noget, der var tilfredsstillende, da de ikke kunne holde stemningen²¹.

Dette nye instrument, der i løbet af en årrække som type skulle komme til at beherske markedet, blev vellykket, og lige sådan gik det med et koncertflygel. Produktionen nåede op på over 250 instrumenter om året. I begyndelsen lavede Hornung alt på sin egen virksomhed, og til jernarbejdet havde han sin egen »mekanikus« i byen. Da virksomheden var vokset, lod

han dog mekanik og klaviatur fabrikere i Hamborg af en specialist. Ved denne underleverandørvirksomhed opnåedes besparelser og høj kvalitet; den pågældende mand i Hamborg havde opholdt sig mange år i Paris og havde avancerede maskiner i sin virksomhed. Efterhånden beskæftigede Hornung 36 svende samt mindst 20 arbejdere ude i byen, og alt arbejde udførtes efter hans egen konstruktion. Han leverede nu instrumenter til udlandet, især Sverige, Norge og Tyskland, endog til Nordamerika og England. Hvert instrument, der forlod fabrikken, blev gennemgået af den flittige Hornung selv, foruden at han passede sit regnskab og sin korrespondance selv²². Det blev tilsyneladende for stort et arbejde for ham, da bekymringer over et nybyggeri kom til. I hvert fald blev han træt og bange for at dø, hvorfor han realiserede hele virksomheden og trak sig tilbage til en gård i Skælskør i 1851. Det gik dog ikke på dette punkt, som Hornung havde ventet. I 1870 solgte han atter gården i Skælskør og flyttede tilbage til København, hvor han døde i 1873²³.

Firmaet blev under navnet Hornung & Møller overtaget af instrumentmager H. P. Møller, som var født 1802 og uddannet hos Uldahl²⁴. Møller var en dygtig og alsidig mand, der dog allerede døde i 1859. Derefter overtog hans enke forretningen og fra 1869 overdrog hun fabrikken til sin næstældste søn, instrumentmager Frederik Møller. I 1878 indtrådte broderen, Conrad Møller, i ledelsen af virksomheden, der i 1907 blev aktieselskab²⁵.

Når der skal gøres status over fabrikationsforholdene i 1863, kan det ske ud fra en opgørelse i 1872. Der var da 12 pianofortefabrikker i Danmark, og de var alle placeret i København. Heraf var de 4 tilkommet i årene efter 1863; tilbage skulle blive 8 fabrikker, medmindre nogle i 1863 eksisterende er blevet nedlagt før 1872²⁶. Kun 1 fabrik havde en arbejdsstyrke på over 50 mand; det var naturligvis Hornung & Møller, som beskæftigede 80 mand²⁷; herudover havde 4 fabrikker 10–25 ansatte, resten mindre.

Den ældste, bortset fra Hornung & Møller, var Herman N. Petersens fabrik, der begyndte sin produktion i 1849. Herman Petersen lavede solide og gode pianoer²⁸; i 1872, hvor Hornung & Møller producerede for ca. 80.000 rigsdaler, var Herman Petersens resultat 12.–15.000 rigsdalers værdi, produceret med en arbejdsstyrke på 11 mand²⁹. Firmaet klarede sig senere i konkurrencen med Hornung & Møller; i 1888 var 20 mand beskæftiget, og årsproduktionen var ca. 100 instrumenter mod Hornung & Møllers 101 mand og ca. 340 instrumenter³⁰.

Den næstældste blandt de øvrige pianofortefabrikanter var Ludwig Wulff,

Marschall-klaveret her er taffelformet og har som det afbildede girafklaver mahognifineret kasse; det er fremstillet omkring 1820. Marschalls produktion var med et totaltal på over 5.000 instrumenter langt større end Uldahls, men fabrikken var også aktiv i længere tid, nemlig fra 1812 til 1847.

Foto af klaveret, som står i Den gamle By.

der startede 1853. Hans efterfølger, den kendte Hindsberg, overtog virksomheden i 1877 og havde i 1888 25 mand i arbejde og en produktion på ca. 110 instrumenter om året³¹. Efter den tid fik Hindsberg stor succes med et flygel, som var produceret efter en amerikansk model³².

C. D. Nehammer var begyndt i 1854; han producerede i 1860'erne især taffel- og karnisformede instrumenter, men også opretstående. Nehammers instrumenter var veludstyrede og meget holdbare, alt i alt stærkt arbejde, men med en »grim« tone³³. Firmaet beskæftigede i 1872 8–10 mand³⁴. I 1897 blev en søn optaget i firmaet, der vist nok herefter bare lagde navn til billige tyske pianoforter³⁵.

Jørgen Larsen var begyndt sin virksomhed 1855. Han skal have produceret enkelte gode taffelformede og lidt senere, omkring 1870, gode opretstående³⁶. Jørgen Larsens fabrik var i 1872 af samme størrelse som nævnte

Herman Petersens, både hvad angår produktion og arbejdsstyrke; den synes dog ikke i de følgende år at være vokset, idet det i 1888 blev angivet, at der var 8 mand beskæftiget³⁷. Kvaliteten var dog fortsat god, også under firmaets videreførelse fra 1896 under navnet J. Larsen & Sønner³⁸.

Den næststørste virksomhed efter Hornung & Møller var i 1872 Sundahl & Co., der var startet i 1857. Omsætningen var i 1872 30.000 rigsdaler og arbejdsstyrken ca. 20 mand. I 1888 var styrken 14 mand og produktionen omkring 100 pianoer om året³⁹. Sundahls pianoer var gode og kostbare, men havde svært ved at holde stemningen og havde tilbøjelighed til at revne lidt hist og her⁴⁰.

Hermed skulle de vigtigste producenter være anført. I de næste 25 år efter 1863 begyndte mindst et dusin virksomheder at producere⁴¹; noget var godt, noget mindre godt, og alt sammen måtte konkurrere med udenlandske instrumenter, især tyske, som til gengæld for prisbilligheden ofte var af slet kvalitet.

Det købende publikum

Der var altså muligheder nok for publikum, når det gjaldt om at få noget at spille på. Hornung & Møllers fabrik var dog uden for al tvivl den førende på markedet og leverandør til hoffet, der aftog nogle fine instrumenter. Både Christian VIII, Frederik VII og Christian IX var blandt virksomhedens kunder; Frederik VII købte således i 1860 et palisanderflygel til 500 rigsdaler og i 1862 et pragtstykke af et opretstående pianoforte, udført i valnød til ikke mindre end 1.000 rigsdaler; dette instrument havde været på udstilling i London⁴². For mindre end 300 rigsdaler kunne man få et godt instrument (taffelformet); men det var dog immervæk også en sum, der stort set svarede til gennemsnitsindtjeningen for en faglært arbejder i København på årsbasis⁴³. Der skulle altså en vis økonomisk kraft til at købe et pianoforte, hvortil kom, at man jo også helst skulle kunne betjene det.

Undervisning i spil kunne man få hos spillelærere og -lærerinder, de nødvendige noder i musikhandlerne. Af dem var der vel omkring en halv snes stykker i København omkring 1863. Hos Hornemann og Erslev på Amager-torv f. eks. kunne man fra omkring midten af 1840'erne købe kompositioner af Gade og Hartmann, Paulli og Lumbye. Hornemann selv formede øvelser og småstykker for de »allerførste«, for »første begyndere« og for »viderekomne«. De gik i stort antal ligesom kompagnonen Erslevs »Klaver-skole«. Ved treårskrigen udsendtes Hornemanns »Dengang jeg drog af sted«

med tekst af Peter Faber⁴⁴. Wilhelm Hansens musikforlag åbnede 1857, og her blev der i begyndelsen formentlig solgt letspillelige klaverarrangementer af populære musikstykker, f. eks. firhændige uddrag af operaer og en del undervisningsmusik. Gades »Tre karakterstykker« hørte til den mere seriøse afdeling, men også småting af Lumbye solgtes af Wilhelm Hansen⁴⁵.

Der skal her gøres et forsøg på at løfte sløret over, hvilke mennesker i det danske samfund, der havde den nødvendige kulturelle og økonomiske ballast til i egen stue at lade toner lyde fra fortepianoet. Udgangspunktet er Hornung & Møllers samlede produktion i året 1863, der udgjorde 181 enheder af forskellige pianotyper. Skønsmæssigt kan det anslås, at de 181 instrumenter har omfattet ca. halvdelen af den danske produktion; der kan intet siges om, hvorvidt Hornung & Møllers køberskare er sammensat på samme måde som den totale masse af aftagere. Da firmaet havde den førende position, må det formodes, at de meget velstillede er overrepræsenteret. Med hensyn til årsproduktionens størrelse skønnes den at ligge omtrent midt mellem resultaterne fra 1860 og 1866. I 1860 blev der formentlig produceret 150–160 instrumenter, i 1866 vel omkring 220⁴⁶. Disse tal tyder på, at virksomheden har været i tilbagegang i 1850'erne, når man sammenligner med Hornungs produktionsoplysninger. Problemet skulle med nogen vanskelighed nok kunne belyses, men er ikke særlig væsentligt i denne sammenhæng.

Køberne er i tabel 1 opstillet efter erhvervsmæssig stilling. Tabellen kan ikke tilfredsstillende den moderne statistiks krav til præcision, da enhederne, der her ydermere er slået sammen i grupper af pladsmæssige årsager, ikke kan entydigt defineres. Det ville føre for vidt at undersøge hvert enkelt individs økonomiske og kulturelle baggrund, og det ville for de flestes vedkommende heller ikke være muligt. I mange tilfælde angives i originalmateriale efter tidens skik titel i stedet for erhvervsmæssig stilling, men i langt de fleste tilfælde af den slags har det været muligt at bestemme personens stilling ved opslag i håndbøger og vejvisere.

Som det fremgår af tabellen, er der i købergruppen nogenlunde balance mellem de to store grupper, erhvervene og embedsmændene, med en god tredjedel til hver, mens »servicefagene« repræsenterer en fjerdedel af køberne. På det sidste punkt er der usikkerhed, idet op mod halvdelen af individerne her er frøkner, fruer og enkefruer. Når de er medtaget her, er det ud fra visheden om, at nogle underviste i klaverspil. Andre gjorde tilsyneladende ikke; men fordelingen på de to kategorier lader sig ikke foretage uden for ganske fås vedkommende. Det fremgår, at den afgjort mest dominerende gruppe blandt køberne var handelens folk. Her er repræsente-

TABEL I
 Købere af nyt pianoforte hos Hornung &
 Møller 1863, fordelt efter stilling⁴⁷

<i>Produktion og handel</i>		%
Handel o. l.	45	25
Jordbrugere	17	9
Håndværksmestre	8	4
I alt	70	38
<i>Embedsmænd</i>		
Officerer	16	9
Teologer	11	6
Undervisere	5	3
Medicinere	5	3
Hof og hofetat	3	2
Etaterne i øvrigt	5	3
Andre embedsmænd	14	8
I alt	59	34
<i>Andre</i>		
Musikudøvere m. v.	9	5
Liberale erhverv	11	6
Frøkner, fruer, enkefruer	19	10
Institutioner	2	1
I alt	41	22
<i>Ikke oplyst</i>		
I alt	179 ^{47a}	99

Kilde: Nummerbog 1827-82, Produktionsbog 1862-64 og hovedbøger i Hornung & Møllers arkiv.

ret grosserere, urtekræmmere og købmænd, handelsagenter og konsulere, varemæglere samt handlende inden for bestemte brancher, f. eks. manufaktur og kunst; endvidere en enkelt fabrikant samt et par handelsfuldmægtige.

Gruppen af jordbrugere udgøres af adelige godsejere, der ikke var embedsmænd, samt proprietærer og forpagtere; nogen gårdmand eller gård-ejer findes ikke i gruppen. Håndværksmestrene repræsenterer syv fag, idet der er to bagere blandt de 8 mestre.

Tager man embedsmandsgruppen, viser officersstanden sig at være velrepræsenteret; der er tale om grader fra løjtnant til general med tyngdepunktet på de lavere grader, især løjtnant og marineløjtnant, altså dem, der etablerede nye hjem. Teologgruppen består af præster og provster samt

en enkelt cand. theol., og undervisere af adjunkter og lærere samt en enkelt rektor. Medicinerne er embedslæger, og gruppen etaterne i øvrigt dækker over embedsmænd fra jernbane-, post- og toldtaten. De andre embedsmænd i gruppen af samme navn er en uhomogen gruppe, fortrinsvis bestående af ministeriernes personale af forskellige grader samt embedsmænd inden for retsvæsenet.

Blandt musikudøverne m. v. er repræsenteret stillingerne organist, musiklærer, skuespiller, skuespillerinde, kapelmester og koncertmester. Endelig er i gruppen liberale erhverv medtaget apoteker (som lige så godt kunne have indgået i gruppen af handlende), skibsfører, cand. jur., arkitekt, ingeniør og civilingeniør.

De to institutioner, der har købt instrument hos Hornung & Møller er Badeanstalten i Klampenborg og Sindssygeanstalten i Slesvig.

Det nationalliberale Danmarks koalition mellem de rige og de dannede anes bag tabellen, oven i købet i smuk balance. De nye klasser, bønderne og arbejderne, er slet ikke repræsenteret; de var i bedste fald brugtkøbere endnu.

Med hensyn til pianofortekøbernes geografiske placering forholder det sig som vist i tabel 2.

Hvad der først springer i øjnene, er hovedstadsområdets dominerende placering som aftager af op mod halvdelen af Hornung & Møllers produktion. Provinsen aftog stort set resten med en lige fordeling mellem øerne og Jylland. De jyske købere viser sig imidlertid at være meget skævt fordelt i hovedlandet. Hvis man trækker en linje nord-syd gennem Haderslev, kan det konstateres, at kun 4 instrumenter blev afsat vest for denne linje, nemlig 2 i Viborg, 1 i Skive og 1 i Thisted. De jyske østkystbyer indgik på dette – noget specielle – felt ligesom på flere andre områder i en enhed med det mere østlige Danmark, mens stort set hele Midt- og Vestjylland ikke modtog et eneste nyt Hornung & Møller-instrument i 1863. Danmark var endnu mere skævt for 100 år siden end i dag.

Endvidere fremgår det, at eksporten fra Hornung & Møller på dette tidspunkt har været minimal i modsætning til senere og måske også tidligere, jfr. Hornungs oplysninger. I 1872 oplyses det, at eksporten andrager 10–15 % af produktionen ⁴⁸.

Typer og priser

Inden for den ramme, de tekniske muligheder udstak, har der naturligvis været et samspil mellem udbud og efterspørgsel, når det gælder pianofortetyper samt disses udstyr. Endnu i 1863 dominerede det taffelformede piano

TABEL 2
 Købere af nyt pianoforte hos Hornung &
 Møller 1863, fordelt efter hjemsted

		%
<hr/>		
København	75	42
<i>Øerne</i>		
Sjælland	32	
Fyn	10	
Lolland-Falster	8	
<hr/>		
I alt	50	28
<i>Jylland</i>		
Nørrejylland	42	
Sønderjylland	6	
<hr/>		
I alt	48	27
<i>Andre</i>		
Brasilien	3	
Vestindien	2	
Sverige	1	
<hr/>		
I alt	6	3
<hr/>		
I alt	179	100

Kilde: Samme som tabel 1.

udbudet med op til halvdelen af den samlede produktion; men fremtiden kom til at tilhøre det opretstående. I tabel 3 er dette forhold anskueliggjort.

På bare 10 år trængte det opretstående frem fra at udgøre ca. 1/5 af produktionen til at udgøre næsten halvdelen. De traditionelle taffel- eller karnisformede, som i 1863 udgjorde 2/3 af udbuddet, reduceredes til under 1/3. Dette skyldtes nok først og fremmest kvaliteten; i det opretstående var der større klangstyrke, og det holdt stemningen bedre. Hornungs metode med den støbte jernramme kom altså til at præge dansk pianoforte-produktion frem i tiden. Den bedre kvalitet krævede en større pris. Tager man salgspriserne i 1863, forholder det sig således, at man kunne få taffelformede instrumenter til priser mellem 260 og 300 rigsdaler. De fleste kostede 260 eller 280, kun 10 af de 83 instrumenter var dyrere end 280 rigsdaler. De karnisformede pianoforter var noget dyrere, hvilket lå i kassens finere form med S-svungne endestykker. 3/4 af de karnisformede var til

TABEL 3
*Produktion af forskellige pianotyper hos Hornung & Møller
 1863 og 1873*

	1863		1873	
	Antal	%	Antal	%
Taffelformede	83	46	42	17
Karnisformede	33	18	28	11
Opretstående	38	21	121	48
Flygler	27	15	59	24
	181	100	250	100

Kilde: Nummerbog 1827-82 og Produktionsbog 1862-64 i Hornung & Møllers arkiv.

prisen 330, resten kostede 380 rigsdaler. De opretstående lå nogenlunde i prisklasse med de karnisformede, men med tendensen opad. 25 af de 38 solgte instrumenter kostede 320 rigsdaler, de sidste 13 lå i pris jævnt opad helt til 470 rigsdaler. Flyglerne var naturligvis de dyreste. De kostede mellem 400 og 550 rigsdaler, idet de $\frac{2}{3}$ lå på 400; 7 stykker kostede 500 hver, de to sidste mellem 500 og 550⁴⁹. Det taffelformede var altså tidens populære instrument til en forholdsvis billig pris; men den rolle blev i de følgende år overtaget af det opretstående. I 1873 kostede det taffelformede mellem 280 og 300, mens det opretstående kunne købes for mellem 300 og 340. Det taffelformede steg altså i pris, mens det gik modsat med det opretstående, formentlig på grund af rationaliseringsmuligheder under større produktion⁵⁰. Også på et andet område skiftede smagen mellem 1863 og 1873, nemlig hvad angår træsorten anvendt til instrumentets udførelse. I tabel 4 er angivet de anvendte træsorter i 1863.

TABEL 4
Den anvendte træsort i Hornung & Møllers produktion 1863

	Mahogni	Palisander	Valnød	Andet
Taffelformede	83	0	0	0
Karnisformede	25	4	4	0
Opretstående	29	5	3	1
Flygler	19	4	4	0
I alt	156	13	11	1

Kilde: Nummerbog 1827-82 og Produktionsbog 1862-64; Hornung & Møllers arkiv.

Det fremgår med al tydelighed, at mahogni var tidens foretrukne træsort, og man ser, at der ikke blev fremstillet et eneste taffelformet instrument uden for denne. I alt blev ca. 85 % af instrumenterne udført i mahogni, mens valnød og palisander især blev brugt til lidt finere og dyrere instrumenter. Det enkelte instrument i gruppen anden træsort var et opretstående til 400 rigsdaler, udført i valnød og palisander.

Imidlertid skiftede smagen og måske også træprisen i de følgende år, og valnød blev den foretrukne træsort. I 1873 var ca. 85 % udført i valnød, ca. 10 % i mahogni, mens palisander og eg måtte deles om de sidste 5 % ⁵¹.

Betalingen

Den samlede produktionsværdi, målt efter salgsprisen, af Hornung & Møllers produktion af nye instrumenter er vist i tabel 5.

Det er muligt for langt størstedelen af instrumenternes vedkommende at følge, hvorledes betalingen gik ind, nemlig for instrumenter, der repræsenterer en samlet salgspris af 47.540 rigsdaler, hvilket svarer til 81 % af totalen. Hvad den sidste femtedel angår, den del om hvilken der ikke foreligger nogen oplysninger, har det ikke været muligt at finde særlige karakteristika, ud over at en mindre del har været ført i løbende konto hos en forhandler, hvorfor betalingen er indgået i større sammenhænge. Ellers er der intet ejendommeligt konstateret, så det må formodes, at de 4/5 er repræsentative, når det gælder en undersøgelse af, hvorledes og hvor hurtigt det købende publikum betalte. I tabel 6 er forholdet fremstillet.

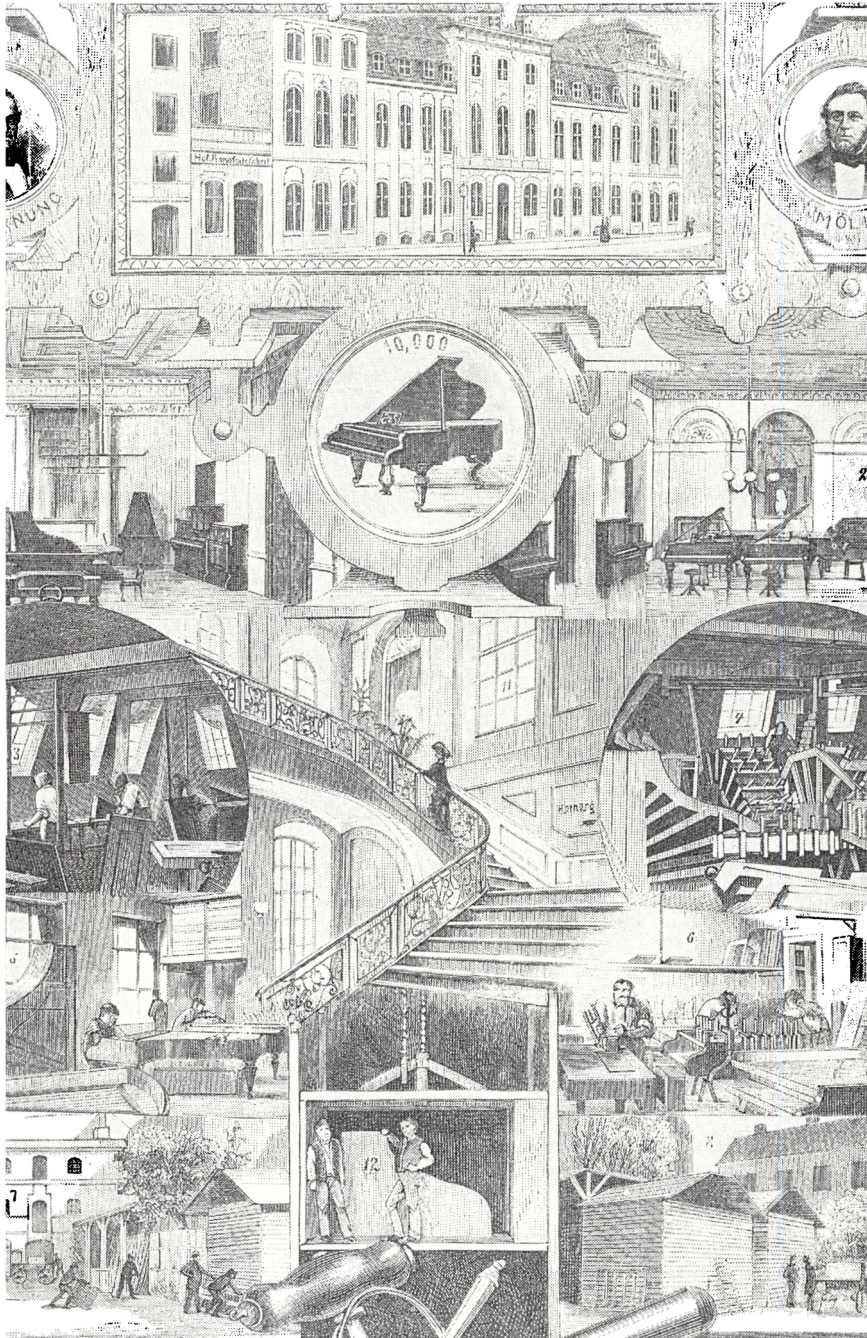
Tabellen afslører en meget stor betalingsevne hos dette publikum til luksusvarer. Fabrikken har umiddelbart ved salget kunnet disponere over ca. 85 % af salgsværdien, når de brugte instrumenter medregnes; disse skulle dog naturligvis klargøres inden gensalg. Hovedreglen var, at køberne på ste-

TABEL 5

*Samlet produktionsværdi af nye instrumenter,
fabrikeret af Hornung & Møller 1863*

83 taffelformede pianoforter	rdl. 22.970
33 karnisformede pianoforter	rdl. 10.890
38 opretstående pianoforter	rdl. 13.080
27 flygler	rdl. 11.710
I alt	rdl. 58.650

Kilde: Nummerbog 1827-82 i Hornung & Møllers arkiv.

TABEL 6
 Afregningen af de af Hornung & Møller i 1863
 producerede instrumenter

		%
Indgået kontant 1863	rdl. 31.834	67
Indgået kontant 1864	rdl. 4.519	10
Indgået kontant 1865-68	rdl. 1.158	2
Rabatter	rdl. 1.312	3
Indgået brugte instrumenter	rdl. 8.483	18
	rdl. 47.306 ⁵²	100

Kilde: Hovedbog A III 1859-64 og A IV 1864-69 i Hornung & Møllers arkiv.

det ved handelens afslutning betalte kontant, eventuelt delvis i form af et brugt instrument. I i alt 53 tilfælde af de registrerede handler indgik et brugt pianoforte, hvilket svarer til godt 1/3. Som det fremgår, var der kun for 2 %'s vedkommende tale om, at betalingen trak i langdrag.

Rabatter indrømmedes tilsyneladende ikke efter noget bestemt princip; det synes nærmest at være gået efter kriteriet efter forlangende. I nogle tilfælde er rabatten ansat til samme beløb som transportudgiften, som påhvilede køberen; i adskillige tilfælde har køberen imidlertid betalt kontant både instrumentets pris samt transportudgiften⁵³.

De 53 brugte instrumenter, der indgik til fabrikken, er kun godt 1/4 af samtlige brugte, der indkom i året 1863. I alt modtoges 190, som fordelte sig stort set på typer som de nyfabrikerede⁵⁴. Tendensen er dog tydelig i retning af flere modtagne taffelformede end opretstående, hvad man også skulle forvente, da smagen var ved at skifte til fordel for de sidstnævnte.

Det kan altså konstateres, at der har været et livligt brugtmarked, og formentlig er andre købergrupper her repræsenteret; i hvert fald har flere brugte klaverer været handlet til en pris omkring 1/4 af nyprisen.

Dette stik blev lavet, da Hornung & Møller havde fremstillet instrument nr. 10.000.

Det var et flygel, hvis indfatning i sort med fine guldlinjer arkitekten Vilhelm Dahlerup havde tegnet. Instrumentet ses i cirklen i øverste tredjedel af billedet. Lige ovenover ses Hornung & Møllers domicil i Bredgade, flankeret af Hornungs og Møllers portrætter. De to billeder under portrætterne viser firmaets elegante magasiner, hvorop til den fine trappe i midten førte. Til venstre for trappen ses øverst pudseværkstedet og nedenunder færdigmagerværkstedet, mens de tilsvarende billeder til højre viser kassemager- og sangbundemagerværkstederne. I midten under trappen fører elevatoren en færdig kasse op til magasinerne, og på eksteriørbillederne til venstre og højre ses trælagre begge steder, samt til venstre dampkedelhuset og til højre fabrikgården. Endelig ses fornedet til venstre maskinværkstedet, til højre smede- og drejerværkstedet.

Stik i Illustreret Tidende 1882/83.

Sæson og arbejdsstyrke

Hvis man kan tale om nogen sæson for afsætning af pianoforter i 1863, har den nærmest ligget i slutningen af året. De 181 enheder blev produceret som vist i tabel 7, og det skal bemærkes, at færdiggørelsesdatoen som regel lå mindre end en uge før salgsdatoen.

Med et kvartalsgennemsnit på 45 ses det, at 1. kvartal havde summen 38, 2. 42, 3. 42 og 4. 59. Det var altså kun det sidste kvartal, der lå over gennemsnittet. Uden sammenligningsmateriale har tallene imidlertid kun begrænset værdi; men de fører frem til nogle slutbetragtninger, der skal gøres over arbejdsforholdene i den virksomhed, der imødekom publikums efterspørgsel. Spørgsmålet drejer sig om arbejdsstyrkens mobilitet under skiftende produktionsstørrelse. Umiddelbart måtte det antages, at der under de illustrerede forhold ville være en tilgang af arbejdere i løbet af produktionsåret. Dette er ikke tilfældet. Det viser sig, at arbejdsstyrken ved årets udgang talte 45 mand i den egentlige produktion, nemlig

- 1 formand
- 8 pudsere
- 4 kassemagere
- 1 bundmager
- 10 færdigmagere
- 2 smede
- 2 strengere
- 1 pedalmager
- 1 klaviaturmager
- 1 oppolerer
- 14 med ukendt beskæftigelse.

TABEL 7

Hornung & Møllers produktion 1863, fordelt på årets måneder

Januar	9	Juli	13
Februar	14	August	12
Marts	15	September	17
April	10	Oktober	20
Maj	16	November	22
Juni	16	December	17
		I alt	181

Kilde: Produktionsbog 1862-64; Hornung & Møllers arkiv.

Med så stort et antal arbejdere med ukendt beskæftigelse er det ikke muligt at opstille et skema over arbejdsstyrkens sammensætning. Ved årets begyndelse var arbejdertallet imidlertid 50, så der er tale om en tilbagegang på 5. 1 er tilkommet (i februar), mens 6 er afgået. 2 mand afgik i februar, en i september, mens de øvrige 3 blev indkaldt til militæret i november og december, utvivlsomt i forbindelse med den truende situation ved landets sydgrænse⁵⁵. Der kan være i hvert fald tre forklaringer på dette forhold. Dels kan man tænke sig, at virksomheden ventede de indkaldte tilbage inden for kort tid, dels at arbejdskraft inden for et specialområde som pianoproduktion næppe har været særlig mobil i denne tidlige periode i det industrielle Danmark, idet de fleste arbejdere var snedkere, som fik efteruddannelse på virksomheden. Endelig har en stor del af arbejderne konstant været beskæftiget med at klargøre de indkomne brugte pianoer med henblik på videresalg, hvilket har givet virksomheden en vis margin med hensyn til overførelse til nyproduktion, hvis det var nødvendigt. Til færdiggørelse af de 181 nyproducerede pianoer anvendte fabrikken 21 navngivne mænd⁵⁶. Det viser sig, at de i gennemsnit kom til at arbejde hos Hornung & Møller i 24 år, en enkelt i 50 år, før han gik af. Det er muligt, at man netop til færdiggørelsen har anvendt særlig stabile og dygtige folk; men under alle omstændigheder har der været tale om en stationær og rutineret arbejdsstyrke. På et senere tidspunkt, hvor det mere patriarkalske arbejdsforhold blev afløst af faglig organisering (pianofortearbejdernes fagforening er stiftet 1873), ændredes disse forhold radikalt⁵⁷. Det er således tilfældet ved århundredskiftet, hvor mange arbejdere næppe nåede at sætte deres fod i virksomheden, før de blev fyret⁵⁸. Dette problemkompleks må imidlertid tages op i en anden sammenhæng.

Noter

1. C. Nyrop: Bidrag til den danske industris historie, bd. V. 1873, s. 370.
2. Opfindelsernes bog, red. af André Lütken, bd. III 1878, s. 490.
3. Nyrop, s. 312.
4. Samme, s. 313.
5. Samme, s. 321-322.
6. I Henrik Nyrop-Christensens gennemgang »Klaverer i »Den gamle By««, Købstadmuseet »Den gamle By«s årbog 1965, s. 73-79 er den tidlige danske pianoforteproduktion sat ind i en kulturhistorisk sammenhæng.
7. Nyrop, s. 325.
8. Nyrop, s. 329.
9. H. P. Møller: Bidrag til pianofortefabrikationens historie i Danmark, Qvartalsberetninger fra Industriforeningen i København, 1853 s. 75.
10. Nyrop, s. 333-334.
11. Ove Petersen: Kort karakteristik af den danske pianoindustri fabrikation, utrykt materiale i notesbog 1911, Hornung og Møllers arkiv, Erhvervsarkivet.
12. Nyrop, s. 335.
13. Formuleringen er anvendt i en notes-

- bog fra 1932 af Oliver Hansen, der var ansat hos Hornung og Møller fra 1882 til 1929 først som stemmer og færdigmager, senere som bogholder og fuldmægtig. Oliver Hansen har i den pågældende notesbog, som han har kaldt »Den danske pianoindustri« påbegyndt en fremstilling af pianoindustriens historie. Hvad der er antegnet, synes stort set at være skrevet over kendt stof, men på et vedlagt konceptark er skitseret rammen til en fortsættelse af Nyrops nævnte værk fra 1873. Arbejdet synes aldrig at være kommet længere. Notesbogen i Hornung og Møllers arkiv, Erhvervsarkivet.
14. C. C. Hornung: Et håndværkerliv i forrige århundrede, Odense 1904, s. 1. Hornungs selvbiografi udkom første gang 1868.
 15. Møller s. 78. Hornung nævner intet om dette i sin selvbiografi.
 16. Hornung s. 117-118.
 17. Samme, s. 121.
 18. Samme, s. 124.
 19. Nyrop, s. 357.
 20. Samme, s. 359.
 21. Hornung, s. 127.
 22. Samme, s. 128.
 23. Samme, s. 134; efterskrift af forfatterens datterdatter.
 24. Nyrop, s. 366.
 25. Povl Drachmann: Hornung og Møller Aktieselskab. Kgl. Hof-Pianofabrik 1827-1927, s. 12, 14 og 16.
 26. Statistiske meddelelser, 10. bind 1873 s. 288-289.
 27. Anmeldelsesblanket til Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i København 1872. Arkivet i Erhvervsarkivet.
 28. Ove Petersens notesbog.
 29. Anmeldelsesblanket som ovennævnte.
 30. Anmeldelsesblanket til Den nordiske Industri- og Landbrugsudstilling i København 1888. Arkivet i Erhvervsarkivet.
 31. Anmeldelsesblanket 1888.
 32. Ove Petersens notesbog.
 33. Samme.
 34. Anmeldelsesblanket 1872.
 35. Ove Petersens notesbog.
 36. Samme.
 37. Anmeldelsesblanketter 1872 og 1888.
 38. Ove Petersens notesbog.
 39. Anmeldelsesblanketter 1872 og 1888.
 40. Ove Petersens notesbog.
 41. Anmeldelsesblanketter 1888.
 42. Nummerbog 1827-82 samt registerbind til hovedbøger A III og A IV; Hornung og Møllers arkiv, Erhvervsarkivet.
 43. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark, 1930 s. 79.
 44. Axel Kjerulf: Hundrede år mellem noter, 1957 s. 46.
 45. Samme s. 51.
 46. Nummerbog 1827-82.
 47. Året 1863 er valgt, fordi der i arkivet findes en produktionsbog dækkende tiden 4. september 1862 - 15. januar 1864.
 - 47^a. At summen ikke når 181 skyldes dels, at to instrumenter er solgt til samme køber, dels en fejlskrivning i produktionsbogen, der anfører to instrumenter med samme nummer.
 48. Anmeldelsesblanket 1872.
 49. Nummerbog 1827-82.
 50. Samme.
 51. Samme.
 52. Som det fremgår, er tallet et par hundrede rigsdaler mindre end de 47.540 rigsdaler, der er nævnt ovenfor. Da der imidlertid er mange fejlmuligheder i udregninger, talaflysninger og ændrede dispositioner i firmaet, må differencen betragtes som overordentlig lille efter omstændighederne.
 53. Hovedbog A III 1859-64 og A IV 1864-69 i Hornung og Møllers arkiv.
 54. Fortegnelse over beholdning af brugte pianoer 1859-67. Hornung og Møllers arkiv.
 55. Stambog over ansatte 1838-1943. Hornung og Møllers arkiv.
 56. Produktionsbog 1862-64.
 57. Om organisationsforholdene se Martin Pedersen: Pianofortearbejdernes fagforening af 1873 gennem 50 år, 1923.
 58. Stambog over ansatte 1838-1943.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838

En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse
fra Napoleonstiden

AF HENRIK FODE

Englands overfald på Danmark i 1807 og landets efterfølgende tilslutning til Napoleon ændrede med ét slag landets forsyningsmæssige situation. Landet måtte pludselig selv til at fabricere de mest nødvendige færdigvarer, som man hidtil havde fået fra England, og en økonomisk mobilisering af landets produktive sektorer fandt sted. I centrum for denne proces opstod på privat initiativ Selskabet for Indenlandsk Kunstflid i 1808.

Kunstflidselskabet synes ikke tidligere at have fået den plads i den erhvervsøkonomiske organisationsdannelse historie, som det måtte fortjene. Det mest indgående studie af perioden, nemlig Marcus Rubins »1807-14, Studier til Københavns og Danmarks historie« fra 1892 levner kun foreningen en lille side. Hertil kommer, at Rubins fremstilling for en dels vedkommende på dette område er opbygget over industrihistorikeren Camillus Nyrops tidligere arbejder, der på netop dette område rummer en del fejl, og han tillægger i øvrigt ikke Kunstflidselskabet nogen nævneværdig betydning. For Nyrop står Industriforeningens dannelse i 1838 i centrum. At denne forening imidlertid på en lang række områder virkede på samme måde som Selskabet for Indenlandsk Kunstflid, synes han ikke at have haft forståelsen for. Med megen rimelighed kan man nemlig tillade sig at betragte det gamle selskab som Industriforeningens idémæssige forgænger.

Kunstnere, fabrikanter og håndværkere!
Selskabet ønsker at forene Eders fordel
og velstand med landets tarv! ¹

I årene efter 1805 og særlig efter englændernes bombardement af København i efteråret 1807 opstod overalt i landet såkaldte »patriotiske selskaber«, en betegnelse, selskaberne selv anvendte, og som de må have fundet i overensstemmelse med deres uegennyttige og velgørende hensigter. Deres hovedformål var at fremme dansk erhvervsliv på bekostning af udlandet for derved at gøre landet selvforsynende ².

Disse selskabers placering og betydning har ikke tidligere været gjort til genstand for en særskilt behandling. Ganske upåagtet kan man dog ikke hævde, at de alle har været, men de har ikke tidligere udgjort det centrale element i nogen fremstilling, og deres betydning er ikke søgt afvejet. Det efterfølgende vil således komme til at bestå af elementer af såvel analytisk som descriptiv karakter. I centrum for behandlingen vil Selskabet for Indenlandsk Kunstflid blive placeret, idet dette må opfattes som »moderselskab« for de øvrige patriotiske selskaber i landet.

Med en kort karakteristik kan man måske tillade sig at betragte selskaberne som en økonomisk-social bevægelse, der var stærkt præget af det 18. århundredes oplysningsidealisme krydret med stærk patriotisme – eller en form for nymerkantilisme, idet det ligger nær at betragte merkantilismen som nationalismens økonomiske system³. Oprindeligt hvilede de på privat initiativ, senere støttet af statsmagten – en reaktionsbevægelse vendt mod 1797-toldlovens liberale ånd. Ved denne toldlov var den svage nye danske industri netop kommet i alvorlig klemme⁴.

Samtidens nationaløkonomer forlod efterhånden gradvist liberalismens idé til fordel for en nymerkantilistisk. Det gælder Chr. Olufsen, der i 1815 blev professor i statsøkonomi, og landøkonomen Gregers Begtrup samt statistikeren Frederik Thaarup og storkøbmanden og nationaløkonomen M. L. Nathanson. De så alle nytten i en ophjælpning af dansk erhvervsliv, og de blev følgelig alle aktive medlemmer af de nye selskaber⁵.

Det må imidlertid fastholdes, at initiativerne til stiftelsen af selskaberne udgik fra privat side. Først senere, da deres virke kunne indpasses i den officielle politik og samtidig virke som redskab for denne, greb regering og kongemagt støttende ind, og først da fandt selskabernes opsving og udvikling for alvor sted. Det er således nærliggende at betragte Selskabet for Indenlandsk Kunstflid som en privat forening, der lokalt varetog og formidlede regeringens restriktionspolitik.

De patriotiske selskaber var i deres oprindelse foreninger, der på lokalt plan søgte at fremme en økonomisk udbygning – såvel med industri som med landbrug – alt efter områdets særlige karakter og muligheder. Havde der været tale om rene landbrugsspørgsmål, kunne man have forventet, at de organisatorisk havde været knyttet til Det kgl. danske Landhusholdningsselskab som en slags distriktsselskaber. I stedet har initiativtagerne til de lokale patriotiske selskaber været medlemmer af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid. Det københavnske selskabs bagmænd udtrykte således klart, at man ville anvende nye midler for at undgå kollisioner med andre selskaber, og herunder nævnes Landhusholdningsselskabet udtrykkeligt⁶.

Det synes, som om der i årene o. 1808–10 har været en del utilfredshed med Landhusholdningsselskabets virke. Selskabet skulle foruden med de rene landbrugsspørgsmål tillige arbejde for håndværk og industri, men på disse områder synes der ikke at have været system i selskabets bestræbelser. Først i 1808 begyndte Jonas Collin at arbejde med planer om at fremhjælpe industri inden for Landhusholdningsselskabets rammer, men han opgav de videre planer, da Selskabet for Indenlandsk Kunstflid på dette tidspunkt var dannet og netop havde taget disse spørgsmål op som de centrale. Landhusholdningsselskabet havde ellers en kommission, der netop skulle virke for industri- og håndværksspørgsmålene. Utilfredshed måske med arbejdsforholdene her eller med udsigten til realisering af kommissionens betænkninger førte til, at en af Landhusholdningsselskabets og Kunstflidskommissionens fremtrædende mænd justitsråd i Kommercekollegiet Carl Gottlob Rafn trådte ud af selskabet for at hellige sig dannelsen af et selskab med fremhjælpling af »kunstflid og industri« som det centrale. En af Landhusholdningsselskabets præsidenter fulgte siden Rafn og kom til at indtage en fremtrædende post i Selskabet for Indenlandsk Kunstflid – Jonas Collin ⁷.

Ofte gennemlevede de patriotiske selskaber flere faser. En første fra oprettelsestidspunktet, hvor de virkede for såvel industri som landbrug. Dernæst en dvaleperiode under den store landbrugskrise fra 1818. Under denne periode sygnede en række foreninger for stedse hen, medens andre vågnede op til nyt liv og skiftede formål. Det københavnske selskab gennemlevede ligeledes en dvaleperiode fra 1821. Da det vågnede op i 1838, havde andre foreninger og selskaber optaget og overtaget dele af selskabets ideer, og man besluttede at opløse det.

De patriotiske selskaber havde efterladt sig stærke reflekser, der kom til at præge organisationsdannelserne inden for landbrug og industri i Danmark i det 19. århundrede.

Kunstflid – industri

Indledningsvis må det præciseres, at det er vanskeligt at afgrænse, hvad der inden for de enkelte former for vareforædling skal udskilles som industriel produktion. Selv i vor egen tid er en sådan afgrænsning ganske svær og afgøres blot ved en statistisk definition af de beskæftigede i virksomheden. Men i en tid, hvor industrielle produktionsformer famlede sig frem, bliver afgrænsningerne mellem industri og håndværk endnu mere flydende.

Ved en fabrik forstod samtiden et værksted, hvor flere arbejdere uden at være i samme lav forfærdigede varer i nogen mængde. Men når disse lå under

en vis offentlig stiftelse, kaldtes de også manufakturer. En fabrikant er en arbejder i en fabrik, medens en fabrikør er en mester ved en fabrik, og som holder fabrikanter og arbejdsfolk under opsigt⁸. Ordet kunstflid anvendes om naturproduktets forædling⁹. Det omfatter manufakturfabrikker, fabrikker og håndværkere. Men manufakturerne kan udskilles fra fabrikkerne ved, at sidstnævnte alene arbejder med »ild og hammer«¹⁰. I dag dækker begrebet derimod fremstilling af genstande med kunstnerisk præg, navnlig på håndarbejdets område¹¹. I samtidens store ordbog optræder mærkværdigvis ikke ordet industri¹², men man kunne forstå det samme ved begrebet kunstflid. Visse kræfter talte da også om, at man burde have kaldt »Kunstflidsselskabet« for »Selskabet for Indenlandsk Industri« – hvorved dets samfundsmæssige placering og formål ville stå klarere¹³.

Situationen og den økonomiske debat o. 1807

Under den store krig mellem England og Frankrig søgte en række europæiske lande og blandt disse Danmark-Norge at holde sig uden for kampen, at holde sig neutrale. Indtil videre lykkedes neutralitetspolitikken for så vidt, som det danske territorium, bortset fra slaget på Rheden den 2. april 1801, undgik krigeriske sammenstød, men på andre områder hæmmedes landets bevægelsesfrihed.

Det var jo ikke blot, at man ville holde sig uden for krigeriske sammenstød, men man ville gerne opretholde landets ret til økonomisk samkvem mellem de store krigsførende magter. Og jo mere den store europæiske kamp kom til at antage karakter af en strid, hvori de økonomiske våben spillede en vigtig rolle, jo vanskeligere blev det at opretholde den frie dansk-norske søhandel.

Et andet betydningsfuldt aspekt i den økonomiske krig mellem England og Frankrig gav sig udtryk i, at englænderne ikke længere kunne afsætte de store varemængder i Centraleuropa og følgelig forsøgte at forøge afsætningen til bl. a. Danmark og Norge. Toldloven af 1797 med dens liberaliserende bestemmelser havde gjort det muligt for udenlandske industriprodukter at komme ind på det danske marked for alvor. Landet blev således efter de sydeuropæiske markeders lukning for engelske varer i stadig stigende grad i årene efter 1800 oversvømmet af engelske¹.

England var blevet en ganske alvorlig konkurrent til den næsten toldmæssigt ubeskyttede unge danske industri. Tendensen gik i retning af, at Danmark udførte råvarer og indførte færdigforarbejdede produkter. Tabel 1 viser, hvilken stærk stilling England havde skabt sig i Østersøhandelen.

TABEL 1

Klarerede skibe ved Øresund Toldkammer i året 1806

Fra Nordsøen		%
Engelske	1257	34,7
Svenske	1001	27,4
Danske	878	24,3
Amerikanske	107	2,9
Preussiske	79	2,1
Russiske	53	1,4
Øvrige	230	7,2
Total	3605	
Fra Østersøen		%
Engelske	1309	36,9
Svenske	763	21,3
Danske	939	26,8
Amerikanske	102	2,8
Preussiske	126	3,5
Russiske	64	1,9
Øvrige	232	6,8
Total	3535	

Kilde: Handels- og Industri-Tidende no. 9, 30. jan. 1807.

Af tabellerne fremgår det med al tydelighed, hvorledes den engelske handel og skibsfart dominerede i Østersøområdet, og tendensen var fortsat stigende.

Mod denne udvikling begyndte en række spæde røster at rejse sig med krav om en begrænsning af de udenlandske varer til fordel for de indenlandsk producerede. – På grund af den politiske situation var der grænser for, hvor kraftigt regeringsmagten kunne tillade disse oppositionelle røster at komme til orde, men ganske holdes tilbage kunne de ikke. Ofte holdtes kritikken mod regeringens manufaktur- og handelspolitik nødvendigvis i brede generelle vendinger, men man kunne alligevel ikke tage fejl af adressen.

I de talrige klubber i København blev spørgsmålet i høj grad debatteret. Så tidligt som i 1805 havde notarius publicus, professor og teaterdirektør G. H. Olsen i Det Skandinaviske Litteraturselskab i København holdt en tale, der søgte at analysere skævheden i den danske handels- og industripolitik². Han konkluderede her, at det var »kunstproduktionen«, landet manglede, og hermed mente han naturprodukternes forædling og forarbejdelse.

Året efter udgav juristen og historikeren G. L. Baden en handelshistorie for Danmark og Norge³. Han var skuffet over, at man ikke uden for København, Ålborg, Randers og måske et par steder til fandt industri og foretagssomhed, der kunne bidrage til landets opkomst. Hvad var købmændene andet end »høkere for Lybækkerne«? På Fyn mente forfatteren kun at kende to eksempler på købmænd, hvis virksomhed kunne gavne staten ved at ophjælpe næringsvejene, og i Lollands Stifts 7 købstæder kun én købmand. For købstædernes håndværkere havde han heller ikke meget tilovers. De var fattige, dovne, langsomme og stundom uartige⁴.

Som anført synes regeringen ikke at have vovet at gribe ind ved eksempelvis genindførelse af told på udenlandske industriprodukter – man måtte føre en forsigtig balancepolitik for ikke at støde stormagterne. Landet nød jo selv godt af og hævdede en liberalistisk opfattelse af handelen til søs.

I længden kunne Danmark-Norge ikke vedblive at opretholde neutralitetspolitikken, idet Napoleon fortsat skærpede den økonomiske krig med etableringen af »fastlandsspærringen«. Målet for Napoleons politik blev ved magt at undertvinge samtlige europæiske stater, at hindre alle levnedsmidlers tilførsel til England samt at lukke det europæiske marked for engelske industriprodukter. Dette sidste kan næppe have været uden interesse for de danske manufakturister og fabrikanter. Den 21. november 1806 proklameredes fastlandsspærringen, og en dansk neutralitetspolitik synes fra nu af at skulle blive en umulighed. Men Danmark-Norge holdt sig fortsat afventende. Den store handelsflåde og krigsmarine kunne imidlertid ikke undgå at tiltrække sig opmærksomhed – landet måtte tage stilling. Udviklingen blev den bekendte – Københavns bombardement september 1807 og englændernes overtagelse af flåden.

Først efter denne dåd skiftede det officielle Danmark politisk kurs og vendte sig mod England. 31. oktober 1807 blev våbenforbundet mellem Danmark og Frankrig underskrevet i Fontainebleau. Allerede dagen før var der blevet udstedt en plakat, der forbød handel med Storbritanniens undersåtter⁵. Først da kunne pressen tillade sig at sværte England, og en pjecekrig brød først nu for alvor ud: stort og småt, tørt og humoristisk, tåget og klart blandede sig mellem hinanden. I denne strøm af skrifter og pjecer er der navne, der særlig tiltrækker sig opmærksomhed: Justitiarius i Københavns fattigvæsens politiet J. H. Bärens, hvis brede interesser for samfundet bedst karakteriseres af det tidsskrift »Penia« – eller »Blade for skole, industri, medicinal- og fattigvæsen« – han udgav, den administrative og diplomatiske embedsmand J. C. F. Hellfried⁶, assessor i Kommercekollegiet og medlem af den Kgl. Fabrikdirektion C. G. Rafn⁷ samt den allerede nævnte G. H. Olsen. De var alle embedsmænd med fremtrædende stillinger i København. Når disse mænd udtalte sig,

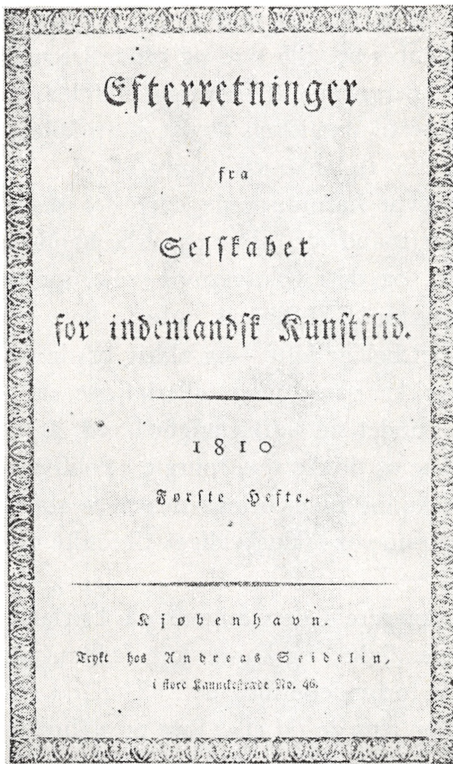
kunne man forvente, at der blev lyttet, men på den anden side var de så meget embedsmænd, at de ikke kunne tænkes at ville ytre sig offentligt med stærke ord mod den officielle politik. Denne gruppe af fremtrædende københavnske embedsmænd blev initiativtagerne til dannelsen af det store københavnske patriotiske selskab – »Selskabet for Indenlandsk Kunstflid«.

Den københavnske presse var som nævnt harmdirrende over det skændige overfald, København havde været genstand for. »Det engelske handelsmonopols lænker trykkede alle folkeførd, og dets voldsgerning ville oprøre verden«, skrev Hellfried⁸. »Penia«s redaktør J. H. Bärens anførte kort tid efter, at danskerne skulle give hinanden det hellige løfte – og aldrig bryde det – ikke at bruge udenlandske, især engelske varer uden allerhøjeste nødvendighed⁹. »Havde Nordamerika ikke vundet sin uafhængighed ved, at et enstemmigt borgerskab havde besluttet ikke at drikke te«, spurgte »Politivennen« og påpegede videre, at landet ville kunne tilvejebringe megen velstand ved selv at frembringe de artikler, som man nu var »skatskyldige« til andre nationer for¹⁰.

Nogle år senere var »Penia« endnu skarpere i dets angreb på England. England var nærmest årsag til verdens elendighed og kunne kun fældes, når de nationer, som det forarmede, afbrød al forbindelse med det. »England var præget af en ful købmandsånd, der hverken ænsede tid eller love og udbredte sig allevegne som en smitsom syge«¹¹.

Udgiveren af »Politivennen« K. H. Seidelin, hvis blad henvendte sig til det brede københavnske publikum, modtog adskillige forslag til skændselsmonumenter mod England. Der blev foreslået rejst et monument – helst på Nyholm – og det burde forestille Kain, der myrdede sin broder Abel. Man kunne opsætte en indskriftstavle med påskrift på dansk, fransk og engelsk: Året 1807. Til evig skam og skændsels minde for engelsk herskesyge og troløshed¹².

Langsomt begyndte den idé at tage fast form, at man burde afholde sig fra at købe engelske varer og i stedet søge at fremhjelpe en dansk produktion. – Man måtte fremme den danske industri og det danske håndværk. »Med de fremmede varer indsneg der sig fremmed smag, fremmed tone, og så meget andet fremmed, at nationalånden og fædrelandskærligheden blev ukendelige«, skrev »Skilderiet« og fortsatte med at konstatere, at udenlandske varer havde skadet os længe før, fjendtlig vold hærgede landet«. De havde nedbrudt vore indenlandske værksteder, sultet landets arbejdende medborgere og forvansket tænkemåde og sæder hos unge og letsindige«¹³. Inden året 1807 var omme, havde en patriot udsat præmier for i alt 300 rd. til den, der fandt kul ved jordboringer enten i Kronborg Amt, Odsherred eller Salt-

Omslag til Kunstflidsselskabets tidsskrift.

Selskabets tidsskrift – Efterretninger fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid – udkom hæftevis i årene fra 1810 til 1816 med ialt 2 bind. Det første bind udkom i 650 eksemplarer, medens det andet kom i 800. Skrifternes indhold var meget omfattende, og teknisk og kvalitetsmæssig var de to bind i det hele taget af høj standard, og ofte var de enkelte hæfter udstyret med kobberstik eller stentryk. Alle selskabets beretninger skulle trykkes i skriftet, ligesom man førte en medlemsfortegnelse, regelmæssige regnskabsudtog m.m. Kort sagt, en lang række af Kunstflidsselskabets aktiviteter afspejler sig gennem dette organ.

holm. Siden udvidedes området til at gælde hele Sjællands Stift ÷ Bornholm – alt inden udgangen af 1808¹⁴. Kort tid senere blev en tilsvarende konkurrence, der skulle sikre landet selvforsyning med salt og stentøj, udskrevet¹⁵. Initiativtageren bag disse forslag var den fremtrædende og altid aktive københavnske journalist og redaktør af »Dagen« og »Politivennen«, lieutenant i det borgerlige artilleri, literatus K. H. Seidelin¹⁶.

Man kan næppe se bort fra, at det blev betragtet som en patriotisk handling at tage del i denne verbale krig vendt mod England. Man medvirkede herved til at sammensveje landets nye udenrigspolitik. For en lang række industridrivende synes den nye politik med skarp front mod engelske produkter at skulle blive af overordentlig stor betydning. Man var nu sluppet af med den tidligere så stærke konkurrent. Konturerne af en alliance mellem det officielle Danmark og dets industri synes således at træde frem. Af militære hensyn måtte staten ligeledes se det som en vægtig opgave at mindske landets afhængighed af tilførsler udefra. Regeringen gik derfor aktivt ind for en støtte- og udviklingspolitik over for industrien, og gradvist fortrængtes 1797-

toldlovens liberale ånd til fordel for en nymerkantilistisk. I de første år af krigen synes der at have været rigelig med kapital, idet en række ressourcer, der havde været placeret i den oversøiske handel, nu søgtes anbragt i industrien.

En betydningsfuld side ved dette had til englænderne var, at det bidrog til at opflamme nationalfølelse og fædrelandskærlighed. Det skabte et agitationsgrundlag for en meget kraftig udbygning af landets produktive sektorer. I centrum for denne agitation og som koordinator for den skulle Selskabet for Indenlandsk Kunstflid komme til at stå med dets »datterselskaber« i hele dobbeltmonarkiet. Som en slags nytårsudtalelse fremførte justitsråd Rafn i sin indbydelse den 30. december 1807 til dannelsen af selskabet, at han ville ønske, at England i dets annaler måtte antegne, at det var fra året 1807, da det søgte at tilintetgøre Danmark, at dette lands manufakturer blomstrede og nåede en før ukendt højde ¹⁷.

Oprettelsen af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid

Ergane har oprejst sit tempel her i Nord ¹

I slutningen af december måned 1807 udsendte justitsråd og kommitteret i General-Land-Oekonomii- og Commercekollegiet C. G. Rafn, som nævnt, en indbydelse til alle Danmarks og Norges mænd til at danne et selskab, hvis formål alene skulle være, at medlemmerne skulle forpligte sig til ikke at købe engelske varer, men i stedet aftage danske for derved at understøtte de indenlandske manufakturer ².

På dette tidspunkt havde han allerede forelagt sine ideer i et foredrag i det Skandinaviske Litteraturselskab den 28. november 1807, hvor en række af Københavns mest fremtrædende mænd inden for administration, undervisning og åndsliv mødtes. En række af selskabets senere fremtrædende medlemmer var således medlemmer af litteraturselskabet ³. Om dette møde afholdtes efter opfordringen i »Politivennen« 31. oktober 1807, kan næppe afgøres. Bladets redaktør havde allerede opfordret nogle agtede mænd fra København til at træde sammen for at lægge en plan til et selskab, hvis formål skulle være at udelukke engelske fabrik- og manufakturvarer samt at opmuntre frembringelse og forbrug af alle indenlandske varer. Han håbede, at mange medborgere ville forene sig, og at et sådant københavnsk selskab »ville avle selskaber rundt om i rigets provinser«, men skulle en sådan plan lykkes, måtte den have regeringens støtte, sluttede han ⁴.

Litteraturselskabet fandt, at foredraget var så værdifuldt, at det burde trykkes i selskabets skriferække for at skabe debat i bredere kredse ⁵. Selska-

bets tidsskrift rummede nemlig alt andet end litterære indslag. 1807-bindet f. eks. en afhandling om nordisk arkæologi, om statens ret til at lovgive i religiøse spørgsmål, en artikel om opdragelse til mandighed samt endelig et svar på Rafns foredrag af justitsråd J. H. Bärens ⁶.

Justitsråd Rafn kunne ikke vente på, at hans ideer skulle komme ud gennem tidsskriftets langsomme tilblivelsesproces, hvorfor han foranledigede en selvstændig udgave – et særtryk – udsendt, hvilket fandt sted i slutningen af 1807.

For yderligere at underbygge de opfattelser, han havde fremført i sit foredrag, ledsagede han artiklen med et udførligt bilag i form af toldlister over indførsel fra England i årene 1804, 1805 og 1806. Heri kunne læserne selv følge den stærke fremgang, engelske produkter havde haft på det danske marked, samt se, hvor man burde sætte ind for at bremse en yderligere udvikling. Bagest i pjecen havde han vedlagt en blanket, hvorpå interesserede kunne tegne sig. Her skulle man blot underskrive, at man ville understøtte de indenlandske manufakturer og skade fjenden ved højtideligt at forpligte sig til ikke længere at købe engelske varer ⁷. Rafn havde haft så travlt med at få planen udsendt, at han endnu ikke kunne meddele underskriverne, hvor de skulle sende den underskrevne blanket hen. De måtte afvente yderligere besked og opbevare formularen, indtil det blev bestemt, hvor den skulle afleveres.

Planerne havde på dette tidspunkt allerede vakt stor opsigt i København, og justitsråden havde måttet indrykke en annonce i »Dagen«, hvori han bad folk have tålmodighed endnu nogle dage ⁸. Da den kendte københavnske bogtrykker Popp i Østergade endelig havde pjecen færdig, kunne den gratis afhentes, ligesom der sendtes eksemplarer til provinsen ⁹.

Fra første færd blev ideerne bifaldet fra højeste sted. Få dage efter pjecens udsendelse modtog forfatteren fra kronprins Frederik et brev, hvori denne opmuntrede til dannelsen af den foreslåede forening snarest muligt ¹⁰. Denne tilkendegivelse virkede som en særdeles velkommen opmuntring, og fra nu af begyndte planernes virkeliggørelse at tage stadig fastere form.

Udkastets hensigt og formål var dobbelt:

1. »Undergrave vor æreløse fjendes værksteder« samt
2. »at åbne en ny kilde af foretagsomhed for landet«.

Man ville med Rafns egne ord, »ved at tilslutte sig planen kunne angribe fjenden på det ømmeste sted, uden sværdslag bekrige ham i hans inderste, bidrage til at udhungre ham i hans rede samt straffe en afsindig troløshed, hvis lige historien ikke havde kunnet opvise«. Denne voldsomme vending havde han udbygget for at lette forståelsen med et konkret taleksempl, man kunne tage og føle på – nemlig fabrikation af bomuldsstrømper:

Han antog, at der årligt til København indførtes 30.000 par bomuldsstrømper, der værdimæssigt kunne anslås til 80.000 rd. – Råmaterialernes værdi udgjorde heraf kun 10.000 rd. Forædlingen ved spinding, vævning, syning, blegning m. m. kunne følgelig anslås til fuldt 500 %. For denne oparbejdede værdi mente han, at der kunne leve 200 arbejdere i København. Ved en forøget »vindskibelighed« grundet på forædlingen af vore egne produkter ville folkemængden snart kunne stige, og staten tiltage i velstand, ræsonnerede Rafn¹¹. Disse af Malthus stærkt inspirerede tanker gennemsyrede hele Rafn's plan. Ved at afskære de engelske manufakturer deres afsætning ville engelske arbejdere komme til at gå ledige, staten ville ikke kunne betale denne lediggang, og de måtte følgelig dø en hungerens død, og England ville gå sin undergang i møde¹². Det var denne »krigsplan«, Rafn søgte tilslutning til.

For en eftertid kan hans stærkt følelsesladede skrift ikke andet end fremkalde et smil. Hans planer var urealistiske og alt for unuancerede til at kunne realiseres, og hele hans idégrundlag måtte nødvendigvis underkastes en nøje gennemdrøftelse. Men hans argumentationskæde fulgte nøje den samtidige nationaløkonomiske opfattelse af forholdet mellem produktion og befolkning¹³.

Dagspressen modtog imidlertid indbydelsen med begejstring og bifald. »Dagen« mente, at det ville være herligt, hvis alle nationens mænd ville indgå en sådan broderpagt, og højtideligheden forpligte sig til ikke at købe engelske varer¹⁴. Det københavnske blad »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« – ofte blot kaldet »Skilderiet«, der var påbegyndt i 1803 af forfatteren J. Werfel, og hvis hovedformål var at skildre hovedstaden samt at revse tidens dårligheder, bragte også kommentarer¹⁵. I en artikelrække behandlede bladet planerne, og heraf fremgik det, at man mente, at danskerne benyttede sig for meget af udenlandske kunstprodukter. »Vore pennefjer var hollandske, handsker og strømper engelske, vore sild flamske, og vore kødvarer lybske og hamburgske. Pligt til fædrelandet måtte byde den enkelte at aflægge denne vane, som blot svækkede statens kræfter og berigede vor grusomme fjende. Vi burde derfor sætte vore egne fabrikker i stand til at bøde på disse svagheder,« sluttede bladet¹⁶. Ikke alle modtog imidlertid Rafns plan så kritikløst, som den lettere presse havde gjort det.

En mere kritisk holdning blev indtaget af assessor Bärens i foredraget i Litteraturselskabet den 2. januar 1808. Han understregede heri gang på gang, at han havde fremført ideen før Rafn, men at han gik videre end denne. Han mente ikke, at man kunne være så rigoristisk som Rafn, idet nogle engelske varer var nødvendige for landets produktion¹⁷. Man burde i stedet se på landets samlede indførsel af udenlandske artikler og varer, og herunder burde

man udelukke alle fremmede natur- og kunstprodukter, som ikke var nødvendige, enten for befolkningens helbred eller i landets næringsveje. Man burde gå så langt, at man »afsværgede alle overdådighedsvarer, der virkede nedbrydende på landet«. For at hans foredrag ikke blot skulle virke som en talestrøm, havde han udarbejdet en udførlig liste over engelske overdådighedsvarer. De mennesker, der anvendte listens artikler, burde betragtes som Danmarks fjender, sluttede foredragsholderen ¹⁸.

Assessor Bäreus var i det hele taget den mest konstruktive. Han mente videre, at man burde gribe dette »entusiasmens øjeblik« til at oprette en »industrifond« med det hovedformål at formindske indførsel af udenlandske manufakturvarer og øge afsætningen af indenlandske. I den forbindelse burde man oprette et selskab i lighed med det engelske Society for Encouragement of Arts, Manufacturers and Commerce. Denne forenings arbejde i samvirke med Parlamentet betragtede han som den vigtigste årsag til kunstflidens store opkomst i England. Danmark burde følge dette selskabs fremgangsmåde for at opnå samme resultater ¹⁹. De planer, Bäreus havde for det nye selskab, mindede således ganske stærkt om de planer, der først blev realiserede i 1838 med oprettelsen af Industriforeningen i København. Bäreus gik videre med sine konstruktive forslag, idet han klart havde indset, at den nye forening ikke ville kunne udrette noget, hvis den blot indskrænkede sig til Rafns krav om ikke at købe engelske varer. Han opregnede i stedet en række punkter, gennem hvilke man kunne fremme den industrielle vækst og udvikling i Danmark. Et af de vigtigste punkter for ham var nedsættelsen af en kommission, der skulle lægge en plan for de indenlandske manufakturers udvikling set ud fra en samlet helhed. En sådan kommission ville han betragte som det vigtigste for fædrelandet. Et af dens virkemidler skulle bl. a. være at foranstalte »offentligt skue af udmærket godt fabriks- og håndværkerarbejde« ²⁰.

Efter foredraget, der blev mødt med bifald, opfordrede han de tilstedeværende til at sværge, at de »stedse hensigtsmæssigt ville udelukke fremmede varer samt ophjælpe indenlandsk industri«. Denne ed skulle bidrage til Danmarks held og det skændige Britanniens ydmygelse ²¹. Endnu en række kritiske bemærkninger mod Rafns planer kom til udtryk hos den tyske hofpræst i København C. J. R. Christiani ²². Han var formand for »Selskabet til Håndværkerstandens Forædling i Danmark«, og for dette forum holdt han ugentlige forelæsninger om fædrelandets historie, geografi samt om berømte danske mænd ²³. Med sine elever havde han nøje gennemdrøftet Rafns indbydelse, efter at han havde anbefalet dem omhyggeligt at studere den ²⁴.

Resultatet blev en pjece, der bar det malende motto »Lov intet, som du ej vil holde, som du ej tør holde, og som du ej kan holde«. Hermed var hans

tema anslået. Han fandt, at Rafns planer var for vidtløftige, og han følte det som sin pligt offentligt at omtale en række betænkeligheder. Man kan således opfatte hans skrift som en fortolkning og uddybning af Rafns indbydelse. I den meget »højtravende og vidtløftige« pjece rejste han en række væsentlige spørgsmål – ligesom Bäreus bl. a. det særdeles væsentlige, om der burde være undtagelser i forbudet mod indførelse af engelske varer, og hvad man skulle gøre ved de produkter, der allerede befandt sig i landet, videre om forbudet skulle være tidsbegrænset. Det mente han absolut måtte være tilfældet, idet han fandt, at en forening, hvis formål skulle være stedse at udelukke engelske varer, ville stemme dårligt overens med »statsvidenskabens grundsætninger«²⁵. Han fastslog til slut, at man burde kræve en nøje undersøgelse af de omtalte spørgsmål, før man startede en forening, men at planerne fortjente almen deltagelse og understøttelse²⁶.

Generalpostdirektør von Hellfried rejste allerede i begyndelsen af januar 1808 en række spørgsmål til Rafn – spørgsmål, der mindede stærkt om Christianis. Hellfried mente ligesom Bäreus, at man burde anvende tidens nationale begejstring til at stifte en forening, der også kunne have betydning i fredstid. Man burde på det bestemteste afholde sig fra en forening, der kun kunne virke i entusiasmens varme. Til et så vigtigt forehavende burde man følgelig indkalde ekspertise i form af kyndige mænd, der nøje gennemdrøftede planerne²⁷.

Den lange række af indvendinger og supplerende forslag bevirkede, at assessor Rafn den 28. januar 1808 indbød stiftamtmand Hellfried, statsråderne Tønder-Lund, Schlegel og Windelboe, kommandør Løvenørn, justitsråderne Skibsted (der var en af præsidenterne i Landhusholdningsselskabet), Bertelsen, Bäreus og Stoud, professor Herholt, assessor Herbst, agent Ryberg, grossererne Nathanson og Warburg, købmand Jacobsen, apoteker Blau og fabrikør Branner samt endelig farver Holmblad til møde. Kun medlemmerne af Generaltoldkammeret Tønder-Lund og Stoud undslod sig²⁸.

De indbudte repræsenterede en ganske interessant blanding af fremtrædende danske embedsmænd, fabrikanter og storkøbmænd i København. En alliance mellem købmandsgruppen og det officielle Danmark synes at være nært forestående. Inden det nedsatte udvalg for alvor begyndte at arbejde med de konkrete planer for det fremtidige selskab, havde »Politivennen« fremlagt fire forslag, der skulle »hindre maskepi med englænderne«²⁹. Det var således et righoldigt idégrundlag, »Københavns kyndigste og mest indsigtfulde mænd« skulle tage stilling til³⁰.

På det første møde den 8. februar forhandlede man om selskabets formål og organisation, ligesom selskabet blev konstitueret med formand – stiftamt-

mand Hellfried – viceformand kommandør Løvenørn og sekretær – justitsråd Rafn. På dette møde nedsattes ligeledes en lovkomité, der skulle udarbejde udkast til selskabets love ³¹.

I begyndelsen af april måned 1808 var man kommet så vidt med planerne, at man kunne meddele offentligheden en skitse over det fremtidige selskab, herunder om dets virkemåde og placering i samfundet i en større artikel i det halvofficielle »Handels- og Industritidende« ³². Der var her tale om en meget velræsonnerende artikel, fritaget for følelsesmæssige udbrud og vurderinger. Det er et interessant træk, at man fik stillet spalteplass til rådighed i dette organ, der især henvendte sig til handelens og industriens mænd. Dette synes imidlertid yderligere at karakterisere det nye og stærkt konstruktive, halvofficielle præg, selskabet efterhånden havde fået. Den 22. marts 1808 havde det desuden behaget Hans Majestæt Kongen at skænke selskabet sin »allerhøjeste beskyttelse«, så længe det med alvor virkede mod dets mål. – Kongen havde den overbevisning, at enhver af hans undersåtter efter evne ville støtte selskabets bestræbelser. Kongen ville på sin side bortrydde de hindringer, der måtte stå i vejen for selskabet ³³.

Det officielle Danmark måtte herefter på kongens bud støtte selskabets ideer på lokalt plan, og man ser da også, at en række amtmænd, bisper og præster m. fl. stærkt gik ind for selskabets formål ved bl. a. dels at virke som »korresponderende medlemmer« af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid, som man besluttede at kalde det nye selskab, og ved dels lokalt at være initiativtagere til oprettelsen af lokale »søsterforeninger« med samme formål. For at undgå kollisioner med andre selskaber og institutter ville Kunstflidsselskabet betjene sig af midler, som hidtil ikke havde været benyttet. Ikke mindst p. gr. a. de nye metoder, selskabet tog i brug for at fremme dets formål, er det af stor interesse. De ideer, man tog op, og den arbejdsmetode, man fremlagde for at fremme målene, skulle siden komme til at præge den rige foreningsdannelse på det økonomiske område i hele det 19. århundrede.

Først i juli 1808 var den forberedende komité så langt fremme, at man på ny kunne udsende en indbydelse til Danmarks og Norges patrioter. På dette tidspunkt havde selskabet imidlertid allerede 154 medlemmer, som alle havde reflekteret på justitsråd Rafns indbydelse. Et meget markant træk ved denne medlemsskare var, at den var rekrutteret med hovedvægten på Sjælland og herunder med særligt vægt på København, Korsør, Sorø og Skælskør. Erhvervsmæssigt var medlemmerne fordelt med 44 præster, 7 håndværkere samt en længere række repræsenterende københavnske embedsmænd. Kun 4 kvinder havde underskrevet Rafns indbydelse ³⁴.

Den nye indmeldelsesblanket var væsentlig forskellig fra den, Rafn havde

vedlagt sin pjece, og hvis samvittighedsfulde overholdelse ville have krævet en besværlig og ganske vanskelig undersøgelse af den enkelte underskriver – men alligevel havde den fundet tilslutning. I den nye indbydelse lovede man at:

»Ville fremme indenlandsk kunstflid ved at købe her i landet frembragte eller forarbejdede varer frem for fremmede, om endog de indenlandske i begyndelsen skulle være noget dyrere og ikke så fuldkomne som de fremmede, ligesom man også forpligtede sig til, sålænge krigen mellem England og Danmark vedvarede, ikke at købe engelske varer, når man havde formodning om, at samme siden urolighedernes begyndelse på en ulovlig måde var indbragte i landet«³⁵.

Efter oprettelsen af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid »skulle den stolte Albion ikke længere ved grådig handelspolitik tære landets indre kraft og marv«³⁶.

Love for Selskabet for Indenlandsk Kunstflid

Allerede i begyndelsen af marts 1808 kunne den nedsatte lovkomité fremlægge et udkast til love for det nye selskab. Man præciserede heri indledningsvis, at foreningens målsætning stemte nøje overens med regeringens foranstaltninger mod engelsk handel. Engelske varers bandlysning skulle imidlertid ikke være permanent, men kun et hovedmiddel til at formå fjenden til at samtykke i en for de allierede magter hæderlig fred.

Selskabets formål skulle være at fremme al slags indenlandsk kunstflid og danske kunstprodukters afsætning ved alle de midler, som måtte stå til selskabets disposition, men »fornemmelig« ved at standse fremmede uornødne varers indtrængen og forbrug i landet¹.

Hvordan det er gået med de først vedtagne love, kan ikke følges, men der må have været en række punkter heri, som man ikke var tilfredse med, for lovkomiteen fortsatte med sit arbejde, og først i september 1809 blev komiteens forslag til love for Kunstflidsselskabet vedtaget². Resultatet var også blevet et digert arbejde på 65 artikler – eller ialt 25 tryksider. Af overskuelighedshensyn opdelt i 8 kapitler.

Alle danske patrioter kunne blive medlemmer af selskabet. Tilbudet gjaldt enhver i Danmark og Norge samt underliggende lande, blot de havde underskrevet den tidligere nævnte indbydelsesformular³. Medlemmerne opdeltes i »et større« og »et mindre« også kaldet »det styrende selskab« + »korresponderende medlemmer«. Alle, der havde underskrevet forpligtelsen til at

fremme indenlandsk kunstflid ved at købe i landet frembragte eller forarbejdede varer blev medlemmer af »det større selskab«, hvis medlemskare følgende var ubegrænset. Da man imidlertid anså det for umuligt at få selskabet til at arbejde med en så stor skare, havde man i stedet oprettet »det styrende selskab«, der skulle stå for forretningernes førelse og ved trykte bekendtgørelser gøre »det større selskab« delagtig i virksomheden. Dette selskabs medlemmer ansattes fra begyndelsen til 25, og de skulle alle være bosat i København eller omegn for personligt at kunne give møde i selskabets forsamlinger⁴. Forbilledet til denne opdeling af medlemmerne i 2 grupper må man have haft i Landhusholdningsselskabets love, der på mange områder synes at have dannet model⁵. Hvorledes man blev medlem af »det styrende selskab«, synes at stå hen i det uvisse, idet lovene intet fortæller herom, men i begyndelsen synes initiativtagerne til selskabets oprettelse at have betragtet sig selv som værende fødte hertil.

Et vigtigt led for realiseringen af selskabets landsdækkende formål udgjorde et antal »korresponderende medlemmer«. Man søgte i hver købstad af nogen betydning samt i hvert amt på landet at hverve kyndige medlemmer, der ved råd og dåd kunne understøtte selskabet i dets mål. De skulle alle være medlemmer af »det større selskab«, men uden kontingentpligt⁶. På denne måde søgte selskabet at etablere en vekselvirkning mellem hovedstad og provins, og man søgte derved at komme i forbindelse med mennesker, der »ønskede fædrelandets velstand hævdet ved indenlandske sæders, smags og industris varige befordring«⁷.

I årene efter 1807 oprettedes overalt i landet lokale »patriotiske selskaber«, hvis hovedformål alle faldt sammen med Kunstflidsselskabets. De ledende mænd bag dannelsen af disse var meget ofte lokale amtmænd, bisper, præster samt lokale manufakturister. Meget ofte var disse netop »korresponderende medlemmer« af Københavnerselskabet. Ideerne herfra blev på denne måde bragt ud i provinserne, ligesom Kunstflidsselskabet modtog indberetninger om den økonomiske udvikling fra de lokale selskaber.

Selskabets møder var enten »ordentlige« eller »overordentlige«. De »ordentlige« afholdtes hver anden torsdag kl. 5 om eftermiddagen. De »overordentlige« kun ved presserende forretninger⁸. Ingen beslutninger kunne tages i et møde, hvor der ikke var mindst 5 medlemmer til stede. Foruden de to nævnte mødetyper foreskrev lovene, at selskabets fødselsdag årligt skulle fejres. Det var den 22. marts, at Hans Kgl. Majestæt, som tidligere anført, havde givet selskabet sin allerhøjeste beskyttelse⁹. På denne dag stod selskabets formand samt viceformand på valg. Selskabets sekretær var derimod kun på valg hvert 3. år. Kassererens placering synes man imidlertid i de første love ganske at

have glemte, og først i en række tillægslove, der blev vedtaget den 9. og 23. januar 1812, blev dennes placering fastlagt¹⁰.

Sekretærens arbejdsopgaver var nøje specificerede i lovene, idet der omhyggeligt var redegjort for »papirforretningernes gang« samt for opbygningen af selskabets arkiv, der nu for størstedelen desværre er gået tabt¹¹. Et betydningsfuldt materiale er herved bortkommet, idet han skulle føre en mødeprotokol, brevjournal med korte ekstrakter samt en kopibog over alle udgående skrivelser, ligesom han skulle føre selskabets medlemsfortegnelse¹².

Kassererens placering blev som berørt først fastlagt ved en tillægslov. Som de øvrige »embedsmænd« i selskabet ÷ sekretæren valgtes han for ét år ad gangen og kunne ikke uden vægtige grunde afslå valg. Posten stillede imidlertid visse økonomiske krav til mulige kandidater, idet selskabet kunne kræve, at kassereren stillede sikkerhed for den maksimale sum, kassen kunne tænkes at rumme. Stillingen krævede, at han førte en protokol over indtægter og udgifter, ligesom han skulle holde nøje regnskab over de penge, selskabet havde til rådighed til understøttelser og belønninger¹³. Hvor de penge, kassereren skulle forvalte, skulle komme fra, rummede lovene mærkværdigvis intet om. Det »styrende selskab« havde imidlertid frivilligt tegnet sig for et årligt bidrag af 5 rd. samt for et eksemplar af selskabets fremtidige tidsskrift, der skulle sælges til en frivillig overpris. Oprindeligt havde man tænkt, at selskabet økonomisk skulle hvile i »det styrende selskab«s kontingentindbetalinger, idet man frygtede indblanding i en sådan grad fra det »større selskab«, at Kunstflidselskabet ikke ville kunne udføre sit arbejde, hvis man pålagde denne gruppe medlemmer kontingentpligt¹⁴. Denne holdning måtte man imidlertid snart opgive, og fra 1810 skulle enhver, der tegnede sig som medlem af selskabet, yde et årligt bidrag.

Af selskabets medlemmer var der desuden tegnet »patriotiske bidrag« til et hovedfond – oprindeligt på 1300 rd. Denne sum udgjorde selskabets grundkapital, og de store mål, man havde sat sig, havde man tænkt at realisere for denne sum. Det kan følgelig ikke undre, at selskabet var flere år om for alvor at komme igang med virkeliggørelsen af dets visioner. Flere gange møder man da også klager over, at netop knapheden på pengemidler hindrede aktiviteter. Ikke engang penge til brændsel til opvarmning af lokalerne under de regelmæssige møder, magtede man selv at betale, men måtte modtage et »patriotisk pengebidrag« til dækning af denne nødvendige udgift. Det blev følgelig senere nødvendigt for selskabet at appellere til medlemmerne om at tegne sig for årlige eller éngangs bidrag til stimulering af selskabets økonomi – størrelsesordenen naturligvis efter forgodtbefindende¹⁵. En rubrik med indkomne bidrag gjorde man fast i selskabets Efterretninger.

TABEL 2
Patriotiske bidrag til Kunstflidsselskabet

Ar	Sum
1810	2615 rd.
1811	320 rd.
1812	460 rd.
1813	146 rd.
1814	0 rd.
1815	0 rd.
Total	3541 rd.

Kilde: Efterretninger II.

Tabellen viser ganske tydeligt, hvorledes den »patriotiske begejstring« for selskabet gradvist svandt ind, men heldigvis havde selskabet på dette tidspunkt skaffet sig andre indtægtskilder.

Selskabets arbejdsorganer udgjordes oprindeligt af 5 faste komiteer, der alle fortæller noget væsentligt om selskabets virkefelter:

1. Lovkomité. Heri sad fra 1808 statsråd J. F. W. Schlegel, justitsråd P. F. Skibsted, der samtidig var præsident i Landhusholdningsselskabet, og assessor J. H. Bärens.

2. Kemisk-fysisk komité. Professor J. D. Herholt, professor E. N. Wiborg og hofapoteker J. G. Blau.

3. Matematisk-mekanisk komité. Kommandør Poul de Løvenørn, der havde siddet i en tilsvarende i Landhusholdningsselskabet, etatsråd H. Heger og professor O. Warberg.

4. Manufakturkomité. Etatsråd Vendelboe, assessor Herbst og farver L. Holmblad.

5. Handelskomité. Heri sad agent C. Ryberg, sekretær J. F. W. Jessen og legationsråd i det kgl. finantskollegium E. P. Kirstein. Denne blev senere afløst af købmand Jacobsen.

Selskabets formand, generalpostdirektør Hellfried, viceformanden, kommandør Løvenørn, og selskabets sekretær, justitsråd Rafn, kunne ligesom grosserer M. L. Nathanson, klædefabrikant Branner og bomuldsfabrikør Warburg og justitsråd Bertelsen tilkaldes af de enkelte komiteer, hvis disse krævede særlige oplysninger eller lignende ¹⁶.

Man var allerede under selskabets dannelse nået til enighed om, at »udvalgsarbejde« var den eneste måde, selskabet kunne fremme sit brede formål på. Forbilledet hertil må ligeledes søges i Landhusholdningsselskabets kommis-

sioner. Den mest markante forskel til dette selskabs organer synes oprindelig kun at have været, at Kunstflidsselskabet manglede Landhusholdningsselskabets to agerdyrkningskommissioner samt præmieskriftskommissionen¹⁷. Mangel på kundskab om landets egne frembringelser, mangel på oplysning om kemiske og mekaniske opfindelser, gjort bl. a. i udlandet, mente man, havde hindret indenlandske fabrikker i at gøre brug heraf. Oplysning, koordination og formidling skulle følgelig indtage en central placering i selskabets virke.

Kaster man et blik på komiteernes medlemmer, fremstår et billede af Københavns mest fremtrædende personligheder inden for en lang række felter. Storkøbmanden, agent Ryberg i handelskommissionen, manufakturfabrikanten, købmand Jacobsen, en række professorer og administratorer samt kommandør Løvenørn, der sad inde med ekspertise på en lang række områder. Han havde været præsident for Landhusholdningsselskabet 1805–06, havde været medlem af den kommission, der skulle undersøge regeringens forhold til de store fabriksanlæg ved Frederiksværk kort efter århundredeskiftet, og han nød i det hele taget stor opmærksomhed fra regering og konge¹⁸. Dette sidste var absolut af betydning, idet selskabet ikke blot ville virke over for offentligheden, men også konkrete forslag til ændringer i lovgivningen om kunstflid og handel ville man give sig af med, herunder om nødvendigt gøre forestilling til konge og kollegier¹⁹. Dette sidste kunne næppe volde større vanskeligheder, da selskabet havde en række fremtrædende medlemmer siddende i kollegiekontorerne. En række træk synes således at minde om en moderne interesseorganisation.

Hver komité skulle oprindeligt bestå af 3 medlemmer, og valget hertil skulle ligeledes finde sted på kongens og dermed selskabets fødselsdag. Det »styrende selskab«s medlemstal var netop afpasset efter komiteernes antal og behov for medlemmer. Enhver valgte selv sin formand, og man samledes så ofte, det var nødvendigt. Det sorterede under lovkomiteen, der havde en særlig stilling, idet den skulle afgive betænkninger om alt, hvad der angik selskabets organisation, og udtale sig om dets love og disses evt. ændringer, før selskabet i dets møder kunne træffe nogen endelig afgørelse herom²⁰. Denne komité synes at have arbejdet ganske meget netop med selskabets egne love. Kildematerialet tillader imidlertid ikke, at man følger disse ændringer og især ikke motiverne herfor.

I selskabets sidste beretning fra 1818, hvori der findes en ekstrakt af lovene, fremgår det imidlertid, at de har undergået radikale ændringer, således at det rent »forretningsmæssige« er slettet og i stedet erstattet af en skarp, præcis, ja, næsten moderne lovformulering²¹.

Selskabet havde da fået en række nye komiteer, og en række elementer, der siden skulle komme til at spille en afgørende rolle for selskabet, og på hvilke

områder det især for eftertiden har gjort sig bekendt, var blevet etablerede:

1. En udstillingskomité, der skulle forestå de årlige industriudstillinger, selskabet afholdt i årene 1810–17 og 1819.

2. En butikskomité, der skulle holde opsyn med selskabets to udsalgssteder. Et kvindeligt magasin for damepynt og smagfuldt håndarbejde, åbnet i efteråret 1811, samt en butik for grovere mandligt og kvindeligt husflidsarbejde fra 1815.

3. Endelig var der tilkommet en tilsynskomité, der skulle behandle ansøgninger fra håndværkere, fabrikanter og manufakturister om pengelån og understøttelser til redskaber og/eller indkøb af materialer. Den gamle lovkomité var gået op i denne nydannelse ²².

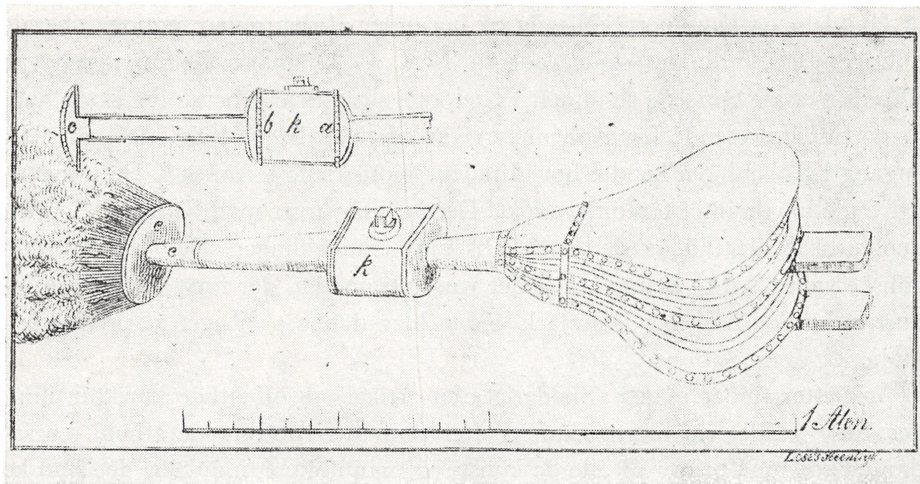
Medlemstallene for komiteerne var blevet sat i vejret og forhøjet fra de tidligere 3 til 5 medlemmer, ligesom man nu havde mulighed for nedsættelse af »ad hoc« udvalg til behandling og bedømmelse af specielle anliggender og spørgsmål.

Et præmievæsen, der stærkt mindede om Landhusholdningsselskabets, var ligeledes blevet sat i system i 1812. Man var ellers oprindelig modstander af »præmievæsenet«, som Landhusholdningsselskabet og det Reiersenske Fideikommiss anvendte. Oprindelig havde man ikke ment, at selskabet havde råd til et præmievæsen. Hvis man skulle have det, mente man, at man enten måtte have et stort antal bidragende medlemmer eller direkte årlige pengesummer af regeringen. Men man mente dog også, at direkte understøttelser ved kontante pengesummer havde større virkning end præmiering, idet man frygtede, at en præmiemodtager ville miste interessen for sit præmierede arbejde, så snart belønningen havde fundet sted, hvis det pågældende ikke var direkte kontant lønnende at arbejde videre med ²³.

Alligevel vedtog selskabet i 1812 at forsøge præmievejen, og man udstedte en prisopgave om »varme-maskiners opfindelse«. Man havde tænkt sig noget i retning af en »centralopvarmning« med ét ildsted, hvorfra anbragte rør skulle fordele varmen til de værelser, man ønskede opvarmede. Man synes imidlertid ikke at have uddelt nogen præmie for dette arbejde med den påskrift, selskabet ellers havde besluttet at ville anvende: Fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid ²⁴.

Industriudstillinger

For eftertiden er Selskabet for Indenlandsk Kunstflid kommet til at stå som det organ, der påbegyndte de for det 19. århundrede så karakteristiske industriudstillinger, eller for at bruge samtidens betegnelse »udstillinger af kunst og

Insektdræbende blæsebælg.

Modellen til blæsebælgen blev bragt til Danmark af general Oxholm fra Vestindien. Han så den i England og tog den med. Efter denne model lavede blikkenslager Irgens på Købmagergade den her afbillede. Bælgen var blevet afprøvet af gartner og dannebrogsmænd Hollbøll i Botanisk Have og »befunden at være fuldkommen til sin bestemmelse«. Den var især god til grønne bladlus, der ikke brød sig om tobakken – gerne af dårligste kvalitet – der blev anbragt i den lille kasse K.

flidsfrembringelser«. En industriudstilling er som så meget andet et udslag af tiden. Den afspejler tidens materielle formåen. En analyse af den serie af udstillinger, Kunstflidsselskabet forestod i årene 1810-17 og 1819 fortæller således ganske væsentlige træk om industriens opkomst og fremvækst i Danmark.

Naturligvis har Camillus Nyrop også behandlet de københavnske industriudstillinger historie, men hans behandling er ganske mangelfuld og kortfattet, foruden at den på en række væsentlige punkter er direkte fejlagtig, hvorfor det må anses for berettiget at tage spørgsmålet op til fornyet undersøgele. Nyrops liste mangler således 1816, 1817 samt 1819 udstillingerne. Først i en række senere afhandlinger, der ikke beskæftiger sig monografisk med spørgsmålet, er hans liste over udstillingsrækken blevet komplet ¹.

Inden for monarkiets grænser havde der allerede så tidligt som i 1805/06, i Kiel, været afholdt en industriudstilling med det formål at skaffe danske frembringelser adgang til det Hamburgske marked, ligesom man ville forsøge en øget afsætning af de kongerigske manufakturprodukter til Hertugdømmerne. Udstillingen kom følgelig til at rumme et bredt spektrum af »industriprodukter« spændende fra betydelige mængder klædevarer over gibsbuster af den kongelige familie til stråhatte og kunstige blomster. De udstillede varer havde en samlet værdi af 16.944 rd. Udstillingen i Kiel var blevet forestået

af Handels- og Kommercekollegiet og herunder af den senere nationalliberale politiker Orla Lehmann's fader, assessor M. C. G. Lehmann. Lehmann selv var tilfreds med de opnåede resultater i Kiel, og i sin officielle beretning skrev han, at de tilstedeværende fra København var særdeles begejstrede, da man ikke engang i København kendte hovedstadens industrielle formåen². De industri-drivende havde intet foreningspunkt. Det fik man først med Selskabet for Indenlandsk Kunstflid og dette selskabs industriudstillinger. Det er imidlertid ganske væsentligt at bemærke, at det var statsmagten, der først realiserede industriudstillingstanken i Danmark. Siden blev denne overtaget af private selskaber og organisationer.

Året efter finder man i »Skilderiet« en artikel om offentlige kunstudstillinger. Spørgsmålet var blevet aktuelt, efter at man i 1806 havde afholdt en sådan i Paris med prøver af alle de kunst- og manufakturprodukter, det franske rige kunne frembringe. Denne udstilling kom siden til at danne forbillede for Kunstflidsselskabets, idet Selskabet til sin bogsamling modtog den officielle franske beretning³. »Skilderiet« mente, at det danske samfund ville få stor gavn ved at afholde et tilsvarende skue. På et bestemt tidspunkt af året måtte det være muligt for alle slags kunstnere og fabrikanter i Danmark og Norge, lige fra den største til den mindste købstad, at indsende prøver af deres arbejder. Udmærkede produkter burde dernæst belønnes. Nyttens for såvel individ som for staten »ville være næsten uberegnelig«. »Den ville vise nationernes fremskridt i vindskibelig og kunstflid, den ville gøre regeringen opmærksom på, hvilke fag der trængte til understøttelser og forbedringer. Den ville vække kappelyst og gøre nationen kendt for sine egne frembringelser frem for de udenlandske, og endelig måtte man ikke glemme, at sådanne udstillinger ville kunne trække mangt et geni frem fra mørket«. Kort sagt, de i sig selv ubekostelige foranstaltninger ville opflamme til »national vindskibelig samt bidrage til nationalhæderen«, sluttede »Skilderiet«⁴. Der var således nok af argumenter for, at man også på dansk grund skulle søge etableret regelmæssige industriudstillinger.

Tanken om periodiske udstillinger var opstået i Frankrig, hvor den første udstilling var blevet åbnet den 19. september 1798 i en pavillon i Paris. Initiativtageren havde været Napoleons indenrigsminister Jean Antoine Chaptal, der yderligere til fremme af den industrielle udvikling i landet havde taget initiativet til dannelsen af den franske industriforening Société d'Encouragement pour l'Industrie Nationale⁵. Målet havde været en samling af den franske industri, for at den kunne tage kampen op med den dominerende engelske. Da pariserudstillingen var slut, udtalte den franske udenrigsminister, at selv om den første udstilling havde været lille, så var den dog at betragte

som et felttog mod den engelske industri. Ved den efterfølgende franske udstilling udlovedes en guldmedalje til den udstiller, der kunne føre det mest dødbringende slag mod den engelske industri⁶. Tanken var således at inddrage og gøre industrien til et angrebsvåben mod England.

De samme motiver genfindes ved den første industriudstilling i København i 1810. Da Danmark endelig var blevet drevet over på Napoleons side, ønskede man fra dansk side at bidrage til kampen mod Englands handel og industri ved en samling af den danske industrielle formåen⁷. Allerede i 1807 havde assessor Bärens fremlagt et forslag om etablering af udstillinger af »kunst og flidsfrembringelser« til ophjælpning af indenlandske produkter, men ideen synes ikke at have fænget, og kom følgelig ikke til at indgå i det idemæssige arbejdsprogram, det nye selskab for Indenlandsk Kunstflid opstillede i begyndelsen af 1808.

I de følgende to år synes tanken om egentlige industriudstillinger at have slumret, men selve ideen med offentlige »skuer« levede videre. I eftersommeren 1808 afholdtes i det Thottske palæ på Kgs. Nytorv en offentlig udstilling af »danske originaldragter«. Samlingen, der rummede 22 numre, var åben en hel uge fra 11 formiddag til 5 eftermiddag og »det var en skøn samling, som havde følelse for såvel kunsten som det sande nationale«, meddelte »Skilderiet« sine læsere⁸.

Tidsskriftspressen berørte ellers ikke udstillingstanken og Kunstflidsselskabet tog den ikke op, før assessor Bärens i begyndelsen af 1810 igen førte den frem. Han havde da udarbejdet en detaljeret plan til årlige udstillinger i København af udsøgte indenlandske »kunst og flidsfrembringelser«, og af hans plan får man et godt indtryk af datidens opfattelse af et sådant foretagende.

Udstillingerne burde afholdes én gang om året – om sommeren – fordi man ved dagens lys bedst kunne bedømme godt arbejde. For at få et samlet overblik over de udstillede genstande mente han, at der burde trykkes en fortegnelse med oplysninger om salgspriser samt evt. prisforskelle til den tilsvarende udenlandske vare. Fortegnelsen burde videre rumme en vurdering af de enkelte udstillede genstande med oplysninger om fortrin og mangler. I begyndelsen måtte den udstillingskomité på 3 medlemmer, som Bärens mente burde nedsættes, ikke være for kritisk med hensyn til udstillingsgenstandenes kvalitet, men den skulle dog have mulighed for at nægte dårlige arbejders optagelse og fremstilling. Han havde videre tænkt sig, at udstillingerne skulle virke som en slags »salgsmesse«, idet udstillerne skulle kunne modtage ordrer på de udstillede produkter så vel som på den fremtidige produktion.

Arrangementet burde naturligvis følges op med et præmieringssystem, der »kunne fremkalde ædel kappelyst«. Herunder burde man tage særlig hensyn

til nødvendighedsartikler, for hvilke »alle, der hørte til overdådighed, burde stå tilbage«. For at Selskabet for Indenlandsk Kunstflid og herunder dets udstillingskomité ikke skulle blive bedraget med blændværk, mente Bäreus, at der burde tilkaldes sagkyndige mænd til vurdering, ligesom disse mænd med særlige kundskaber i industrifaget burde gøre kunstnere og håndværkere opmærksomme på evt. muligheder for forbedringer af deres produkter. Over-skudet fra udstillingerne havde han tænkt sig skulle udloddes til udstillerne, enten som lån eller som direkte tilskud til videreudvikling eller opbygning af produktionsanlæg. Endelig var det assessorens tanke, at Selskabet for Indenlandsk Kunstflid selv en gang ad åre skulle erhverve egne lokaler til afholdelsen af den årlige begivenhed, men indtil da måtte en eller anden offentlig indretning eller en eller anden klub overlade selskabet de fornødne rammer ⁹.

Som det var sædvane, når kunstflidsselskabet skulle træffe større afgørelser, nedsatte det en komité til behandling af udstillingsplanerne. Selskabet indså straks nytten af de foreslåede årlige udstillinger, idet det ville »vække kappelyst, samt overbevise landet om dets nationalværd«. Man fulgte meget nøje de udstukne planer og udpegede 4 medlemmer af det »mindre selskab« til at forestå ideernes realisering: Selskabets formand, etatsråd G. H. Olesen, hofapoteker Becker, assessor J. H. Bäreus og grosserer M. L. Nathanson ¹⁰.

Idégrundlaget for en lang række industriudstillinger var hermed blevet færdigformet og skulle i årene 1810–17 og 1819 blive ført ud i livet af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid. Den første serie af den for det 19. århundrede så lange række industriudstillinger kunne hermed tage sin begyndelse.

Modtagelsen af selskabets plan om afholdelse af et »offentligt skue« vakte begejstring i den københavnske presse. »Dagen« mente, at det var et herligt middel til fabrikanternes opmuntring og ansporelse, varernes kundbarhed og afsætning og desuden mente bladet, at udstillingerne ville bidrage til at skabe tillid hos den enkelte for egen duelighed ¹¹.

Udstillingkomiteen arbejdede støt videre med planerne, og i august 1810 kunne man indrykke en opfordring til kunstnere og håndværkere om at udsætte deres arbejder på udstillingen. De enkelte artikler skulle ledsages af en fortegnelse, der gav meddelelse om det udstillede, udstillerens navn, evt. salgspris samt endelig rumme en redegørelse for, om det pågældende produkt lignede et udenlandsk, eller hvilke fordele det evt. måtte have frem for samme ¹².

Det havde voldt selskabet adskillige vanskeligheder at få den første udstilling åbnet. Håndværkere og fabrikanter manglede arbejdere på grund af militære indkaldelser, og næsten alle deres arbejder var solgt, før de var færdige, og

nogle havde ikke råd til at arbejde med produkter, der alene skulle »tjene til ære«. Atter andre havde været uvidende om udstillingen, og atter andre ville afvente udfaldet af den første for at erfare, hvorledes publikum modtog den. Man kunne heller ikke se bort fra, at en vis beskedenhed hos producenterne havde holdt nogle tilbage¹³. Anmelderne af udstillingerne vendte regelmæssigt tilbage til spørgsmålet om kommunikationen mellem udstillingskomité og udstillere forud for de årlige begivenheder. Man mente således, at selskabet nogle måneder i forvejen offentligt burde bekendtgøre, hvornår den årlige udstilling skulle finde sted, for at de, der skulle indlevere produkter, kunne belave sig derpå. Man mente videre, at selskabet burde optage kontakter med de forskellige laug for at popularisere udstillingsideen.

Endelig den 15. september 1810 kunne den første industriudstilling i Danmark åbne i Kongens Klubs Værelser i Østergade no. 14. Entreen skulle betales med mindst 16 sk., men man så dog gerne, at der blev erlagt en overpris, hvorfor der var fremlagt en protokol, i hvilken man kunne tegne sig for yderligere beløb. Gæsterne blev videre tilbudt et udstillingskatalog til en tilsvarende pris, 16 sk. Heri kunne man som nævnt følge de enkelte udstillere, de udstillede genstande samt erfare prisen på ting af evt. interesse. For eftertiden udgør disse udstillingskataloger hovedkilden til vor viden om arrangementerne.

»Dagen« mente, at udstillingen i høj grad var værd at se. Den kunne betragtes som et bevis på dansk snilde og flid eller som et udtryk for de betydelige summer, som landet ville kunne spare ved de nye fabriksanlæg, samt endelig give et indtryk af, hvad publikum ville kunne vente af fremtiden ved at opmuntre dansk produktion. Den københavnske anmelder mente følgelig, at enhver håndværker, ja, endog enhver dansk mand og kvinde burde se udstillingen, og indtægten ville jo komme de personer til gode, der havde udstillet, enten som belønning eller som lån til udvidelse af deres virksomhed¹⁴. Dette sidste skulle blive af betydning.

Midt i udstillingsperioden besøgte kunstflidsselskabets bestyrelse, Hans Maje-stæt Kongen, dronningen og prinsesserne Caroline og Wilhelmine udstillingen. For at dette møde mellem dansk industri og dets beskytter skulle blive så festligt som muligt, havde udstillingskomiteen anmodet samtlige udstillere om at være til stede ved deres genstande. Kongen må have fundet arrangementet særdeles værdifuldt, idet han stillede udstillingen 200 rd. som en slags påskønnelse for initiativet¹⁵.

Den første udstilling lukkede den 6. oktober 1810. I sin vurdering af den påpegede »Dagen«, at man langt fra kunne bedømme nationen ud fra dette første skues produkter¹⁶. Det var noget ganske nyt, og den første udstilling

var da også sammenholdt med de senere af ringe størrelse. I årene fremover skulle den årlige begivenhed vokse sig stor og levedygtig for at nå en foreløbig kulmination i 1816.

I det efterfølgende skal denne række af udstillinger søges analyseret. De enkelte udstillinger må her ses i nøje sammenhæng med tidens materielle formåen, hvorved de kan bidrage til at tegne et billede af tidens tekniske udvikling. Herunder må man ikke glemme, at den første halvdel af udstillingerne fandt sted under »fastlandsspærringen« og de dermed særdeles vanskelige råvare- og handelsmæssige forhold. En lang række »surrogatprodukter« så som konsekvens heraf dagens lys på udstillingerne.

I analysen af arrangementerne må indgå en lang række elementer så som udstillernes antal, de udstillede numres art og tal, udstillernes geografiske og fagmæssige repræsentation, udstillingernes økonomi samt en beskrivelse af gæster og udstillingslokaler. Først da kan man måske tillade sig at hævde, at udstillingerne er beskrevet. Kildematerialet tillader næppe, at der rejses yderligere spørgsmål.

Industriudstillingernes størrelse og geografiske repræsentation

Tabel 3 viser, hvorledes udstillingerne voksede i årene fra 1810 frem mod 1819.

Det fremgår af tabellen, hvorledes interessen for udstillingerne var i stadig stigen i årene frem mod statsbankerotten, dernæst fulgt af periodens største »kunst og flidsudstilling« i 1816. Der lå ellers noget paradoksalt i, at netop 1816-udstillingen skulle blive den største, idet Selskabet for Indenlandsk Kunstflid i 1815 havde anset det for rigtigst fremover kun at afholde udstillinger hvert andet eller hvert tredje år, sandsynligvis fordi man kun efter meget besvær havde fået stablet 1815-arrangementet på benene ¹⁷.

Det må imidlertid stærkt præciseres, at det kan være særdeles vanskeligt di-

TABEL 3
Industriudstillinger i København 1810-17 og 19

	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1819
Udstillere	66	88	117	85	82	71	118	86	67
Numre	152	300	579	355	309	329	660	358	390
Gennemsnit	2,3	3,4	4,9	4,1	3,7	4,6	5,6	4,1	5,8

Kilder: 1810, 1811, 1812, og 1815 Efterretninger I og II.
1813, 1814, 1816, 1817 og 1819 Fortegnelser div. år.

rekte at sammenligne udstillingernes størrelse ved en simpel sammenstilling af udstillernes tal. Disse må nøje sammenholdes med de udstillede numre, da én udstiller ofte præsenterede flere artikler, hvilket ligeledes fremgår af tabelens gennemsnitstal. Gennemsnitstallene pr. udstiller kunne imidlertid også svinge ganske meget. Eksempelvis havde Rådvaddams fabrik i Jægersborg Dyrehave 32 udstillede artikler under ét hovednummer i 1810, og Frederiksværk Fabrik i 1817 94 numre¹⁸.

Foruden hovednumre arbejdede udstillingskomiteen med løbenumre på genstandene, og her kunne en række beslægtede emner være udstillet under fælles nummer. Man må følgelig konkludere, at det er ganske vanskeligt at finde en egnet måleenhed for udstillingerne. Den samme vanskelighed mødte ligeledes arrangørerne, idet disses kriterier for registrering og optælling også synes at have undergået småændringer. Det står imidlertid klart, at udstillingerne var vokset ganske stærkt fra 1810 til 1812, og arrangørerne var følgelig Kongens Klub taknemmelig for, at man havde fået overladt flere lokaler, idet 1810-rammerne ikke længere kunne rumme udstillingerne på passende måde¹⁹.

En analyse af udstillernes hjemstedsforhold fortæller noget ganske væsentligt om den gennemslagskraft, udstillingsideen havde, og kan således måske bidrage til at tegne et billede af industriens tilstand uden for hovedstaden samt måske noget om afsætningsforholdene.

Af tabellen fremgår det med al tydelighed, at det var København, der markant dominerede hele rækken af udstillinger. Kun 18 udstillere uden for Sjælland var repræsenterede. Hertugdømmerne og Norge var kun repræsenterede

TABEL 4
Industriudstillingerne i København 1810–17 og 1819
Udstillernes hjemsted

	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1819	I alt
København . . .	57	81	102	82	81	—	114	83	65	665
Sjælland	0	6	9	3	1	—	4	1	2	26
Fyn	1	0	1	0	0	—	0	1	0	3
Jylland	3	0	3	0	0	—	0	1	0	7
Norge	3	0	1	0	0	—	0	0	0	4
Holsten	1	1	0	0	0	—	0	0	0	2
Slesvig	1	0	1	0	0	—	0	0	0	2
Udstillere	66	88	117	85	82	—	118	86	67	709

Kilder: 1810, 1811 og 1812 Efterretninger I og II.

1813, 1814, 1816, 1817 og 1819 Fortegnelser div. år.

Anm: Fortegnelse over de udstillede genstande 1815 er forgæves efterspurgt.

TABEL 5
Norske udstillere 1810-12

Udstiller	Genstande
Assessor	Uldne trøjer
Bonde	Tolleknive af stål med hjortehornskaft
Købmand	Stråhatte og piberør
Justitsråd	Bomuldsrok

Kilde: Efterretninger I og II.

i årene fra 1810 til og med 1812 og med i alt kun 8 udstillere. Udskillelsen af Norge og begyndende økonomiske vanskeligheder for landet må inddrages i forklaringsmønsteret samt naturligvis besværlige transportforhold. Sidstnævnte må også være forklaringen på den lave interesse fra det egentlige Danmark uden for København. Kun 8 udstillere fra Jylland og også her koncentreret om årene op mod 1812. For gruppen Sjælland uden for København domineredes udstillingerne af jernværkerne ved Frederiksværk og de forskellige værker ved vandløbene nord for hovedstaden.

En analyse af de udstillede produkter fra de danske provinser fremviser et noget tilfældigt billede.

Tabellen, der tegner billedet af alle de norske udstillede produkter, må have frembudt et sørgeligt skue og skabt et deprimerende indtryk hos de besøgende af Norges industrielle formåen omkring 1810/12. Det var ikke det stolte opbud fra de gamle traditionsrige norske jernværker, der blev præsenteret for københavnernerne, men i stedet husflidsarbejder fra en norsk bonde i Hardanger, piberør og stråhatte fra en købmand i Eidsvoll m.m. Alt produkter, der ikke kan karakteriseres som typiske for den norske nationalindustri i begyndelsen af det 19. århundrede. Forklaringen på dette ringe opbud skal sikkert, som tidligere påpeget, ses i de særdeles vanskelige trafikale forbindelser mellem søsterrigerne på grund af den engelske blokade, og 1812 er Norge for sidste gang repræsenteret på industriudstillingerne i København. Efter afståelsen til Sverige synes der ikke at have været interesse for at afsætte produkter i København, og Norge gled helt ud.

Et næsten tilsvarende udstillingsbillede tegnes af Hertugdømmernes udstillere i København. Lige som Norge var de kun repræsenterede til og med 1812-udstillingen.

I modsætning til de norske udstillingsgenstande finder man her fabriksprodukter af betydelig værdi. Den kendte fajancefabrik i Kellinghusen fremstillede en række produkter, herunder tallerkener til 3 Sch. Holst. Kour. pr. stk.

TABEL 6
Hertugdømmernes udstillere 1810–12

Udstiller	Genstande
Fajancefabrik/Kellinghusen	Div. fajanceprøver
Bøsemager	Dobbeltbøsse
Klædefabrik i Hannerum	Prøver af div. tøj
Retsactuar/glasfabrik	Vinduesglas, dækkeglas og glasperler m.m.

Kilde: Efterretninger I og II.

Porcelæn var netop en alvorlig mangelvare i København, først på grund af den ødelæggende virkning, Københavns bombardement havde haft på netop denne artikel, dernæst som følge af, at man tidligere importerede ganske betydelige mængder fra England. Den holstenske fabrik var imidlertid ikke den eneste virksomhed, der viste fajanceprodukter. Også den Kgl. Porcelainsfabrik i København samt statsminister Schimmelmann's fajancefabrik ved Gudumlund i Nordjylland udstillede. Sidstnævnte fabrik var klart opstået i et forsøg på at dække vareknapheden. At virksomheden og dens produkter blev betragtet som værende af betydning for landet, fremgår af det forhold, at fabrikkens svende i henhold til kgl. kancelliskrivelse i 1811 blev fritaget for militærtjeneste²⁰. Udstillingen af vinduesglas skal ses i samme lys. Fabrikken var blevet anlagt af Pederstamme Pedersen, der var actuar i Kappeln i amtet Hytten i hertugdømmet Slesvig. Fabrikken var først blevet åbnet 11. marts 1812 og fortjente ikke mindst opmærksomhed, fordi selve glassmeltningen fandt sted over tørveild²¹.

Klædefabrikken i Hannerum må betragtes som repræsentant for hertugdømmernes hastigt fremvoksende manufakturindustri. Den indtrådte mangel på engelsk klæde havde skabt helt nye afsætningsforhold og muliggjorde en storproduktion af klæde. I årene fremover grundlagdes en længere række manufakturindustrier her. Maskinkøbene blev delvis financerede gennem lån fra Kommercekollegiets Industrifond i København. En lang række af disse virksomheder, der opstod i krigsårene, skulle i modsætning til det egentlige Danmarks manufakturfabrikker vise sig særdeles levedygtige²². Man må således om Hertugdømmernes udstillinger og repræsentativitet konkludere, at de var særdeles fornuftige og netop ville kunne virke afsætningsbefordrende for fabrikkerne.

En tilsvarende vurdering vil man ikke kunne anlægge på de udstillede produkter fra Fyn og Jylland.

Her støder man atter på det tilfældige i de indsendte arbejder, der i høj

TABEL 7
Fynske udstillere 1810-12

Udstiller	Genstande
Kunstdrejer	Rok
Organist	Piberør

Kilde: Efterretninger I og II.

TABEL 8
Fyske udstillere 1810-12

Udstiller	Genstande
Christiansfeld blikkenslagerarbejde	Rødlakeret urtepotte og blomsterkurv
Christiansfeld tinfabrikation	Røde lakerede lysestager samt marmorerede ditto samt div. blomstervaser
Gudumlund fabrik	Urtepotte og sauceskål
Smed på Mors	1 kniv og 1 gaffel
Kellermanns fabrik i Randers	Handsker
Snedker i Varde	Div. pibehoveder

Kilde: Efterretninger I og II.

grad bærer præg af husflid – navnlig de af organist Carlsson fra Fåborg udstillede piberør. Eller snedkermesteren fra Varde, der udstillede tilsvarende.

Hvorledes Christiansfeldprodukterne skulle kunne konkurrere med de tilsvarende københavnske tin- og blikarbejder – se tabel 9 – kan næppe besvares, men særligt lønnende kan det næppe have været for de sønderjyske virksomheder at udstille i København. Noget lignende kan ikke hævdes om de udstillede handsker fra Randers, idet disse blev højt værdsat og rost. Assessor Bärens var særdeles begejstret, idet handsker blev syet på forlagsbasis, og handskefabrikation var følgelig fortrinligt til at afhjælpe trang blandt husarme, der gad bestille noget, som Bärens udtalte det²³. Da Kellermann nogle år senere ville oprette en afdeling i hovedstaden, var Kunstflidsselskabet Randersfabrikanten særdeles behjælpelig med etablering af bl. a. en syskole, hvor interesserede kvinder kunne undervises i handskesyning²⁴.

Produkterne fra Gudumlund fabrikken er allerede kort blevet omtalt. For virksomheden var det naturlige og store marked i hovedstaden, og her afsatte man den bedste del af produktionen. Allerede i 1808 havde fabrikken optaget fremstilling af stentøj, men de første resultater blev imidlertid karakteriseret som »dårligt købmandstøj« – det dårligste skudsmål, der tildeltes. I årene fra 1809 til 1814 frembragte man i Nordjylland varer af meget høj

kvalitet, og i denne periode afsatte man varerne i hele landet. Det var således et naturligt led i virksomhedens »markedspolitik«, at man præsenterede fabrikkens formåen for københavnerne på udstillingerne ²⁵.

Udstillere på industriudstillingerne i København 1810–17 og 1819

Vender man sig mod de samlede udstillere i alle udstillingsårene, udviser tabel 9 et særdeles broget billede og angiver ganske tydeligt bredden i udstillingernes mål.

TABEL 9
Industriudstillinger 1810–17 og 1819

Udstiller	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1819	Total
Arkitekt	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Assessor	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Bogbinder	3	—	1	1	—	—	1	2	—	8
Blikkenslager	2	1	1	2	3	—	1	2	2	14
Blomsterhandler	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Bomuldsfabrikør	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Bomuldsmanufaktur	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Bonde	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Borddugsfabrikør	1	1	2	1	1	—	2	1	2	11
Borgerlig infanterist	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Børstenbinder	—	—	1	—	—	—	1	—	—	2
Bøsemager	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Brygger	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Dame	—	—	6	—	—	—	—	—	—	6
Dejn	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Enkefrue	—	—	—	1	—	—	1	1	—	3
Fabrik	3	7	8	4	2	—	12	4	7	47
Fabrikant	—	—	3	4	—	—	1	—	—	8
Fabrikør	—	2	1	—	—	—	—	—	—	3
Fajancelakerer	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Farver	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2
Filehugger	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Fisker	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Fløjlsmaler	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Formskærer	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Forgylder	3	—	1	—	—	—	—	—	—	4
Fortepianofabrikant	—	2	1	—	—	—	—	—	—	3
Forstander	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Futteralmager	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Gartner	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Garver	1	—	1	—	—	—	—	—	—	2
Gibsermester	1	1	—	—	—	—	1	—	1	4

Udstiller	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1819	Total
Musikhandler	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Musikalsk urmager	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Møller	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Møntsmed	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Nålemager	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Oplag	—	—	1	—	—	—	—	—	1	2
Optikus	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Organist	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Ornamentmager	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Parykmager	1	2	2	—	1	—	1	1	1	9
Pennefabrikør	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Pige	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Portkontrollør	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Posementmager	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Rebslager	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Regimentsfeltkærer	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Ridder	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Rytter	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Saddelmager	2	3	1	—	1	—	1	1	—	9
Sejldugsfabrikør	—	2	1	—	—	—	—	1	—	4
Sekretær	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Snedker	6	3	3	4	12	—	7	7	2	49
Skrædder	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Skuespiller	1	—	—	—	1	—	—	—	—	2
Spormager	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Stamhus	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Stentrykker	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Strømpefabrikør	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Stråfabrikør	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Syngelærer	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Tapetmager	—	—	—	1	1	—	1	1	—	4
Tegnemester	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Tinfabrik	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Tjener	1	2	1	—	—	—	—	—	—	4
Tøjfabrikør	—	—	1	2	1	—	—	—	2	6
Tøjsmed	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2
Træskomand	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Ubenævnt	—	3	—	9	7	—	3	—	6	28
Ubenævnte damer	—	10	—	4	7	—	35	19	10	85
Urmager	3	1	4	1	2	—	2	2	1	16
Urtekræmmer	—	—	1	—	—	—	—	1	1	3
Vævemester	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Skomager	—	—	—	—	2	—	1	—	2	5
Ikke fastlagt	8	14	13	8	10	—	11	5	2	71
I alt	66	88	117	85	82	—	118	86	67	709

Kilder: 1810, 1811 og 1812 Efterretninger I og II.
1813, 1814, 1816, 1817 og 1819 Udstillingsfortegnelser div. år.
Fortegnelse 1815 er forgæves efterspurgt.

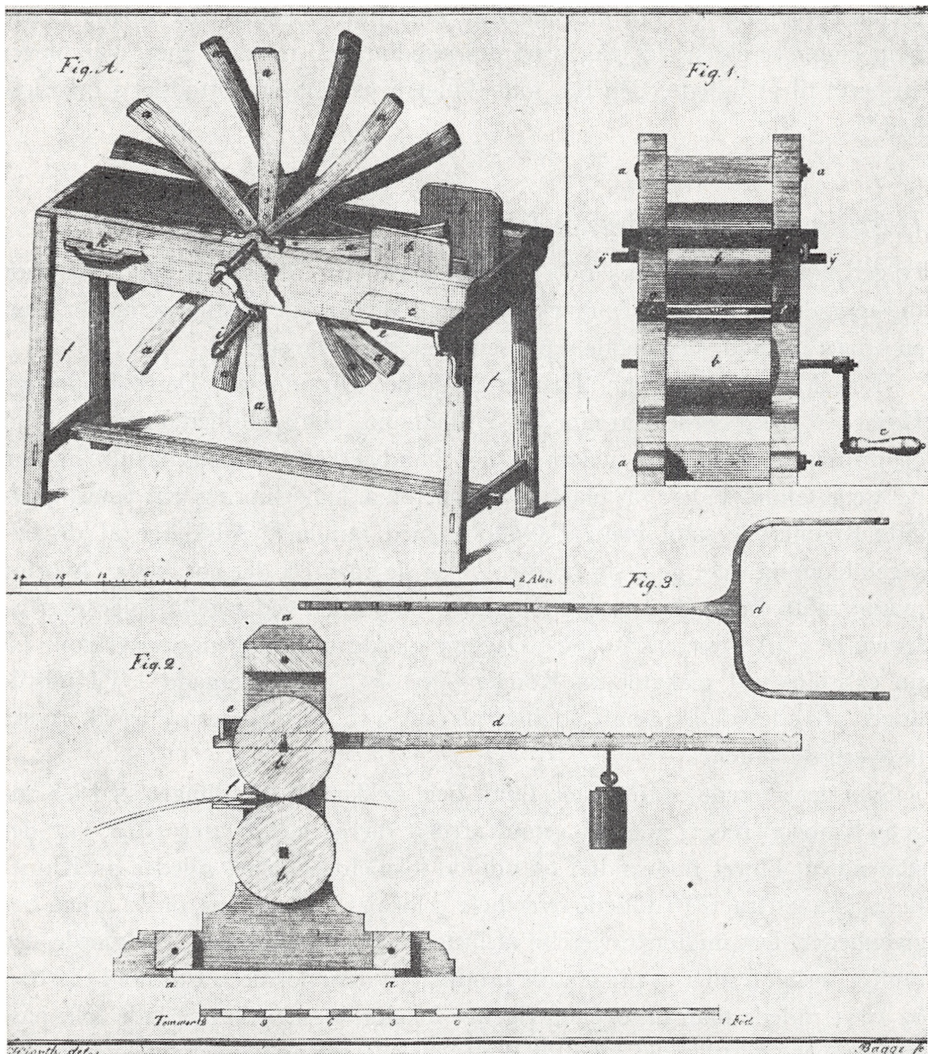
Analysen går her på de enkelte udstillere frem for på de udstillede genstande, da det bl. a. talmæssigt ville være ganske uoverskueligt at behandle disse. Det interessante aspekt må også være at klarlægge, hvilke erhvervs-kategorier, der var interesserede i at anvende udstillingsideen til fremme af deres produkters afsætning. Følgelig er det billede søgt opbygget direkte på udstillingskatalogerne, som den fremmede besøgende dannede sig ved at følge disse under rundgangen i Kongens Klubs værelser i Østergade. Der er således bevidst ikke søgt gennemført noget verifikationsarbejde af ikke stillingsangivne udstillere ved hjælp af eksempelvis Vejviseren for København.

Metoden indebærer imidlertid en række vanskeligheder, idet de enkelte ikke altid anmeldtes under samme stillingsbetegnelse til periodens række af udstillinger – og de vil da måske komme til at kunne optræde i forskellige kategorier i tabellen. Det gælder også fabrikker, der lejlighedsvis fremstillede under indehaverens navn og senere måske under virksomhedens. Er der anvendt flere stillingsbetegnelser for en udstiller, er den første taget til indtægt for analysen.

Ved metoden løber man imidlertid ind i det forhold, som allerede er fremgået af tabellerne 5 og 6, at man møder en udstiller, der fremviser arbejder, som man traditionelt aldrig ville forbinde med den pågældende stillingsbetegnelse. Eksempelvis en assessor, der udstillede en rok. Eller hvad ville man forvente af en »borgerlig infanterist« eller en »ligbærer« eller »matros« eller f. eks. en »syngelærer«? Den anvendte metode afdækker imidlertid som omtalt den økonomisk interesserede part i udstillingsarrangementet.

Bevidst er katalogernes meget brede stillingsbetegnelser bibeholdt, selv om tabellen på denne måde er blevet mindre overskuelig, og der er ikke søgt dannet hovedgrupperinger. De brede grupper synes klarere at angive »interessedyden« i samtiden for arrangementerne. Således optræder for kvinder såvel betegnelsen »pige, jomfru, dame, madame, enkefrue, kammerrådinde« som »ubenævnt dame«. Betegnelserne synes at angive en social forskel mellem grupperne. En forskel, der ganske ville forsvinde ved en hovedgruppering under eksempelvis »kvinder«.

Af tabellen fremgår, at de største grupper af udstillere var fabrikker, hvis tal kulminerede i 1816, institutioner, hvorved forstås udstillinger fra døvstummeinstituttet, fattigvæsenet, opfostringshuset samt senere fra Kunstflidsselskabets udsalgssteder, videre instrumentmagere, mekanici samt snedkere plus den store gruppe af ubenævnte damer. Tabellen taler ellers for sig selv. Dette brogede opbud og dette blandede udvalg af udstillere repræsenterende landets mest moderne industri, Københavns bedste håndværk og fattighusets og forarmede familiers frembringelser havde ikke virket afskrækkende for initiativtageren assessor J. H. Bärens – tværtimod var det for ham et vidnes-

Hørskætte- og brydemaskine.

I den vanskelige forsyningssituation under Napoleonskrigene søgte selskabet at afhjælpe produktionen af hør. For at lette det tunge tilberedningsarbejde opfandt pastor Niels Krarup fra Vivild på Djursland ovennævnte »maskiner« til brydning og skætning af hør og hamp. Fig. A. viser skættmaskinen. Fig. 1 og 2 pastorens hørbrydemaskine.

byrd om, at udstillingsideen havde vundet dyb indpas i det københavnske liv.

For assessor Bärems måtte den idelle udstilling netop vise eksempler på den seneste tids kunst- og flidsfrembringelser, modeller af nye maskiner og indretninger, vise snildets frembringelser, der vidnede om mekanisk geni, vise bor-

gernes betydning for den indenlandske kunstflids opkomst, og endelig måtte man kunne se eksempler på, hvorledes ungdommen mere og mere var blevet ansporet til at udnytte den tid, som tidligere var blevet bortødslet i ørkesløshed ²⁶.

Udstillingslokaler og genstande

Følger man assessor Bärens ind i udstillingslokalerne i Kongens Klubs værelser i Østergade nr. 14 for at finde eksempler på den ideelle udstilling, møder man en broget mængde besøgende repræsenterende alle klasser.

Hans Majestæt Kongen, Hendes Majestæt Dronningen, Deres Kongelige Højheder prinsesserne Caroline og Wilhelmine, Hans Højhed Prins Kristian og prinsen af Philipsdal, videre mange håndværkere, embedsmænd samt en del tjenestefolk. Videre sås blandt gæsterne bl. a. kancellipræsident Kaas, grevinde Rosencrone samt general Oxholm med familie ¹. Adskillige af de besøgende kunne ikke gøre sig færdige og se sig mætte i det ene besøg, hvorfor mange måtte hen i Østergade flere gange ². Foruden ved regelmæssige avertissementer i »Adresseavisen« og »Dagen« gjorde udstillingen opmærksom på sin eksistens ved plakater på Kongens Nytorv og i Østergade ³. Til udstillingen 1815 havde man haft udgifter på i alt 9 rd. til plakater og 10 rd. 16 sk. til avertissementer ⁴.

Som det allerede er fremgået, fandt hele rækken af udstillinger sted i Kongens Klubs værelser, men på grund af den stærke vækst efter 1810, var det som nævnt blevet nødvendigt at udvide lokaleforholdene, således at Kunstflidsselskabet fra 1812 rådede over hele 5 lokaler i Østergade til de årlige begivenheder. Det midterste værelse afsluttedes af en balustrade, der gjorde det muligt særligt festligt at præsentere produkter i dette lokale ⁵. I forhold til 1810 og 1811 rådede man nu over så rigelige lokaler, at man kunne lade folk passere gennem udstillingen uden at skulle forlade denne gennem indgangen og derved forårsage propper og dermed hindre interesserede besøgendes adgang ⁶.

Den bedste kilde til beskrivelse af udstillingsrammerne er givet af en degn fra Jylland i en artikelserie i »Skilderiet«. Han blev så begejstret for 1812-skuet at han måtte spytte på gulvet! For denne impulsive handling blev han dog irettesat af en af betjentene ⁷. Året efter anskaffede Kunstflidsselskabet 4 spyttebakker, så man kunne tage højde for lignende fremtidige tilkendigelser! ⁸

Nogle af lokalerne var så store, at komiteen kunne udstille langs vinduerne, langs længdevæggen samt på opstillede borde ned gennem salene ⁹. For at

TABEL 10
Industriudstillingerne i København 1810-17 og 19
Tid, indtægt og besøgstal

Ar	Tid	Dage	Entré	Brutto	Netto	Besøgstal
1810	15/9-6/10	21	16 sk.	2245 rd. 16 sk.	1901 rd. 60 sk.	
1811	11/7-13/8	33	16 sk.	2282 rd. 37 sk.	1400 rd.	ca. 7.000
1812	29/8-20/9	22	24 sk.	3676 rd. 93 sk.	2009 rd. 85 sk.	
1813	22/8-8/9	15	16 sk.	1024 rd.		
1814	2/7-24/7	21	24 sk.	896 rd.	399 rd.	
1815	14/8-10/9	26		1285 rd.	781 rd.	
1816	24/7-25/8	31	48 sk.			
1817	28/7-aug.		48 sk.			
1819	slt. juli-29/8		32 sk.			

Kilder: 1810, 1811 og 1812 Efterretninger I og II.
 Dagen 30/11 1812, Penia 28/10 1812 nr. 20, 306.
 Dagen 24/7 1816, Dagen 26/7 1817, Dagen 13/9 1838.

kunne udnytte lokalerne samt præsentere produkterne på bedste måde, havde Selskabet måtte købe inventargenstande i form af duge, borde, skabe plus ditto med glas til mindre og kostbare ting, der ikke tålte den kraftige berøring, som genstandene blev udsat for¹⁰. Til udstillingen 1811 havde man haft megen umage med at tilvejebringe det nødvendige inventar i form af borde og duge til disse, ligesom man siden måtte anskaffe kasser til at gemme hen i. Til denne udstilling havde man købt inventar for i alt 400 rd.¹¹. Året efter indkøbtes yderligere inventar til den rekordstore udstilling, der truede med at sprænge alle rammer. Man måtte da yderligere anskaffe 38 stk. borde à 13 rd. til i alt 394 rd. Duge hertil købte man hos Garnisons Arbejdsanstalten, og man skulle bruge i alt 172 alen drejel à 3 rd. 25¹/₂ sk. pr. alen eller for i alt 561 rd. 66 sk. Videre måtte man anskaffe to glaskasser til 74 rd.¹². Det var således ikke småpenge, Kunstflidsselskabet efterhånden havde måttet investere for på bedste vis at kunne præsentere de danske kunst- og flidsfrembringelser. Men udstillingerne var også, som nævnt, blevet publikumssucceser, hvilket ses af tabel 10.

Følger man tabel 10, fremgår en række interessante træk om arrangementerne. Således, at 1812 var den bedste kassesucces, hvilket bl. a. til dels skyldtes den forhøjede entré, der for Selskabet heldigvis ikke havde resulteret i nedsat besøgstal, ligesom Selskabet dette år havde solgt flere kataloger end sædvanligt. Katalogsalget var i det hele taget en god indtægtskilde. I 1811 havde man til de besøgende afsat 1740 stk., hvilket gav en nettofortjeneste på 300 rd.¹³.

Forklaringen på den ret svingende udstillingsperiode samt udstillingstidspunkt er den, at Kunstflidsselskabet måtte passe arrangementerne ind i værtens øvrige dispositioner over lokalerne, hvilket var naturligt, da lokalerne blev stillet gratis til rådighed. Rengøring, opsyn og kontrol skulle selskabet dog selv forestå, hvilket forklarer, at hele entréindtægten ikke var nettoindtægt.

Lad os fortsat følge Bärens rundt i lokalerne, og lad ham fremdrage en række eksempler på de udstillingsgenstande, der passede ind i hans idealskema for, hvad en udstilling af »kunst- og flidsfrembringelser« måtte rumme. Som repræsentant for den seneste tids kunst- og flidsfrembringelser, der kunne gøre indførsel af disse artikler unødvendige, så man bl. a. på 1810-udstillingen prøver af tørvekul, som fremviseren kobbersmedemester E. Petersen, Gammel Strand nr. 9, selv brændte i sin tørvemose. I over ét år havde han drevet sit værksted ved disse kul og havde endog solgt mange hundrede tønder til såvel kolleger som grovsmede¹⁴. En yderligere produktion heraf ville således skabe uafhængighed af indførsel af kul fra England. Dette var netop et forhold, der måtte have kunnet glæde Rafn, der i sin indbydelsesskrivelse havde anført, at han ville ønske, at der ikke blev indført engelske kul til landet, før vore vildmoser, som kul, var blevet fortæret på landets esser og værksteder¹⁵. Som tidligere set, så man også fajancearbejder på den første udstilling, ligeledes produkter, man havde fået fra England.

Musikinstrumenter i form af forskellige typer pianoforter falder også inden for denne gruppe, og i året 1811 udstillede Andreas Marschall og Peder Christian Uldahl opretstående pianoforter. Ved denne form optog de mindre plads og kunne derved indpasses i ethvert rum eller værelse »som et elegant møbel«. Tenoren og alten havde en klang, som man hidtil ikke havde fundet på engelske instrumenter, og pianoforterne spændte over 5¹/₂ oktaver. Begge fabrikanter var begyndt med produktion af harper, men var siden ophøret af handelsforbindelserne med England overgået til produktion af de større musikinstrumenter, der nu var blevet en mangelvare i landet¹⁶. Produktion af harper var dog ikke ophørt hermed, og på udstillingen så man da også eksempler på pedalharper af Marstrand. De havde alle vundet købernes bifald, fordi de havde en særdeles god tone, både i henseende til klarhed og fyldighed, ligesom den »udvortes form behagede øjet«. Prisen var 400 rd., hvilket blev karakteriseret som billigt for et så fuldkomment instrument. Man ville følgelig kunne forvente, at de danske harper på grund af deres større fuldkommenhed og lave pris ville kunne finde god afsætning også i udlandet¹⁷. Ved grundlæggelsen og udbygningen af disse musikinstrumentfabrikker mente »Handelstidende«, at vi havde vundet en ikke ubetydelig sejr over

englænderne, fordi disse instrumenter tidligere blev importeret¹⁸. P. C. Uldahls første pianoforte var blevet afprøvet af organist Weyse, der fandt, at det havde alle egenskaber, som man kunne forvente af et fortræffeligt instrument. I slutningen af 1809 havde fabrikanten fra fonden »ad usus publicos« modtaget et lån på 5.000 rd. til anlæg af en fabrik¹⁹. I årene op til 1811 havde Marschall arbejdet sammen med Uldahl, og først i 1812 nedsatte han sig som selvstændig fabrikant i København²⁰.

Som repræsentant for den seneste tids virksomheder udstillede »Dyppedblå-fabrikken« forskellige farveprøver af lakmus, platindigo og stempelblåt af forskellig finhed. Ved kunstflidudstillingen 1812 fremvistes forskellige prøver heraf. Det betydningsfulde var, at disse farver var af indenlandsk oprindelse, og at fremmede råvarer kun i ubetydelig grad indgik. Bärems mente følgelig, at man næppe kunne finde en fabrik, hvor der behøvedes så lidt fra udlandet, og Selskabet for Indenlandsk Kunstflid så med glæde på denne udstillingsgenstand, der helt var i dets ånd. Netop i 1812 var der blevet udstedt forbud mod indførsel af udenlandske farve- og malervarer, måske benyttede virksomheden den nye monopolstilling til prisforhøjelser. Det synes at fremgå af det forhold, at fabrikken måtte indrykke annoncer i de københavnske blade, hvori man meddelte offentligheden, at virksomhedens fortjeneste ikke var mere end renten af den investerede kapital²¹.

Nålemager Cederstrøms fine synåle havde damerne vanskeligt ved at gå forbi. De måtte studeres, fordi de var så fine. Også Cederstrøm havde modtaget støtte til sin fabrik, nemlig fra det Reiersenske Fond såvel til indkøb af maskiner som senere som en anerkendelse for de fint forarbejdede nåle, af hvilke han havde en god afsætning, og hvoraf prøver bl. a. sås i 1812²².

Det andet krav, assessoren havde opstillet, var, at der skulle fremvises modeller af nye maskiner eller indretninger. I denne gruppe kunne man bl. a. i 1817 se en rund kakkellovn med bronze-zirater og marmorfod til 330 rd. lavet af jernstøber Meldahl på Vesterbro²³. Eller landbrugsredskaber i form af store tærskemaskiner til 960 rd., håndrensemaskiner, vaskemaskiner, danske plove af ny konstruktion, kartoffelplove, harver m.m., alt udstillet af stål-varefabrikken i Frederiksværk i 1815²⁴. Det synes imidlertid også at have været den eneste gang, der blev fremvist deciderede landbrugsmaskiner/redskaber. Afsætningen var måske for ringe til, at det kunne betale sig at fragte redskaberne til København. Frederiksværkfabrikken plejede ellers at have en større stand bestående af et udvalg af knive, sabler og pallasker, sporer og ridestænger, apparater og skruestikker²⁵.

Blandt gruppen af udstillere af metalarbejder, der var særlig aktive i hele udstillingsperioden, kan man fremhæve blikkenslager Irgens, der bl. a. i 1814

havde hele 34 numre præsenteret. Som startkapital havde han bl. a. modtaget et større lån af Kunstflidsselskabets oprettede lånefond (se p. 77). Som noget ganske nyt så man på 1812-skuet en model af en dampmaskine af halvanden hestes kraft, udført af J. Gillespie i Gothersgade. Denne stand tiltrak sig megen opmærksomhed blandt de københavnske manufakturister.

En trofast udstiller var det københavnske isenkræmmerlaugs fabrik Råd-vaddam i Jægersborg Dyrehave. Så tidligt som i begyndelsen af 1808 havde den kongelige kasse givet betydelige subsidier og lån, for at der kunne bygges et nyt støberi og opføres en ny vandhammer. Fabrikken blev derved i stand til at levere en lang række produkter, som landet tidligere havde hjemskrevet fra England. Disse vandværker forsynede under krigen 1807-14 hele Danmark med spader, jernstegepander, skov- og langsave samt mange andre jernvarer. Af tabel 11 fremgår den stærke vækst, som virksomheden undergik.

På trods af periodens vanskelige pengeforhold, kan man dog tillade sig at slutte temmelig meget om perioden fra 1805 frem mod 1812, og heraf fremgår det med tydelighed, hvilken kraftig udvikling virksomhederne havde undergået. I årene op mod 1812 havde Råd-vaddam været genstand for endnu en stærk udbygning og fremtrådte nu som en »herlig frugt af sand borgerånd og borgersind«, og ialt 67 mennesker havde nu deres daglige virke her. Produktionen af sakse, knive, file m.m. havde man nu fået mulighed for at tage op, idet man i 1808 ikke havde produktionskapacitet hertil²⁶. Disse artikler havde man dog ikke savnet på de tidligere udstillinger, idet instrumentmager B. Fleron fra København lige siden 1810 havde haft en større stand med knive og sakse. Den må have været ganske iøjnefaldende, idet netop disse arbejder blev rost i Anders Løves store »digt« over Kunstflidsselskabet²⁷. Fle-

TABEL 11
Råd-vaddams salg 1805-16

1805	salg for	14.026 rd.
1806		16.073
1807		18.988
1808		20.041
1809		33.521
1810		49.134
1811		102.916
1812		179.723
1813		79.997 rdlr. navneværdi
1814		46.630
1815		84.230
1816		82.738

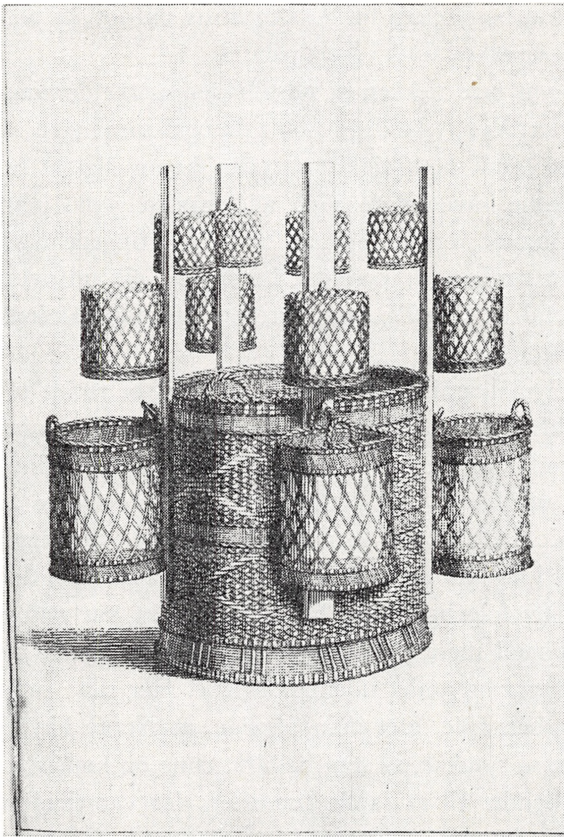
Kilde: Fr. Thaarup, *Industrien og laugsvæsenet* (1824) 219.

ron skulle siden blive opfordret af bestyrelsen for Ålborg Stifts Patriotiske Selskab til at grundlægge en knive- og saksefabrik i Nordjylland.

Som det fremgår af tabel 9 var hele rækken af udstillinger stærkt dominerede af udstillede snedkerarbejder. Vor jyske degn fandt da også samlingen af møbler særdeles skøn, men han fandt samtidig, at det var skammeligt at se, hvorledes mange mennesker skulle have fingrene på alle ting, selv om man kunne se på dem, at de ikke havde forstand på at bedømme tingene eller havde lyst til at købe dem. Det var især de polerede borde, det gik ud over, og degnen fra provinsen anbefalede følgelig arrangørerne, at man samlede alle borde i ét lokale og indhegnede dem ²⁸.

Møblerne var oftest udført i mahogni eksempelvis i form af et rundt tebord med bronzerede ormefødder, eller et chatol med »forborgne indretninger« eller en tyrkisk divan med krølhårsmadrass og puder ²⁹. Møbler tilhørende kongehuset sås ligeledes udstillede. Det gjaldt bl. a. et mesterstykke af en kommode tilhørende dronningen. Det var især indlægningerne, tegningen og ornamenterne, der var valgt i kulørte farvesorter med stor akkuratess, der var af skønhed, og arbejdet blev følgelig meget beundret ³⁰. Det var netop blevet stadig mere almindeligt med indlægninger i finere møbelarbejder, og ofte anvendtes naturligvis mahogni og andet udenlandsk træ. Her satte man følgelig ind fra Kunstflidsselskabets side, idet man påpegede, at Norge havde adskillige træsorter, der var lige så smukke, så som balbirk, elme og lønnerod. Man burde derfor opmuntre bønder til at samle træsorter, der var tjenlige til indlagte møbelarbejder. Man kunne opmuntre dem hertil ved små præmier eller dusører ³¹.

»Snildets frembringelser« fandt man på hele rækken af udstillinger talrige eksempler på. Man kan her ikke undlade at nævne ridder Plötz, der i 1810 havde tilbudt udstillingskomiteen hele sin samling af mekaniske opfindelser. Kunstflidsselskabet havde imidlertid ikke af hensyn til »pilfingrede gæster« ovovet at modtage det tilbudte. Løsningen var følgelig blevet, at Plötz daglig ville være tilstede på sin bopæl én bestemt time hver udstillingsdag for der at forevise sine arbejder ³². I denne gruppe må man heller ikke glemme en model af en mølle med horisontale vinger. Den skulle have den fordel, at den kunne gå ved alle vinde, da sejklapperne på vingerne selv indstillede sig ³³. Eller mekanikus Jensens suge- og trykpumper med sprøjte til opstilling i køkkener. Indretningen havde den fordel, at den kunne anbringes i alle etager i et hus. Pumpen var udstillet i 1816, men allerede før åbningen var den solgt for 600 rd. Kongen havde udvist særdeles stor interesse for den nye maskine ³⁴. I denne kategori af »snildets frembringelser« kunne Bärens heller ikke undlade at fremvise et udstillet ur med et 8 dages urværk. Uret kunne

Kurve til at føre frugter fra ét sted til et andet, uden at de beskadiges.

Ideen til kurveopsatsen var Selskabets meget aktive medlem professor Beckers. Han fandt, at der blev tilført for lidt og for dårlig frugt til byerne p.g.a. de vanskelige transportforhold for frugt. Kurven var blevet udført af kurvemager Madevig på Købmagergade for professorens regning, og den blev udsat som præmie til en særlig dygtig frugt-avler. En lille model ville han bekoste og sende til Kunstflidsselskabets model-samling.

foruden den forventede opgave tillige fornøje ejeren med at spille 8 stykker musik fra de fire valser, det var udstyret med ³⁵.

Det næstsidste krav, assessor Bärens opstillede, var, at udstillingen skulle vise, hvilken nytte virksomme borgere havde stiftet for den indenlandske kunstflid. I denne gruppe kunne man ikke komme uden om den stærke udbygning, klædemanufakturterne i Danmark havde undergået. Op mod 1812 var udenlandsk uld blevet en sjælden vare i landet, og udenlandsk klæde steg til tårnhøje priser. Dansk manufakturklæde havde følgelig fået rige muligheder, og klædestykker af dansk oprindelse sås i stigende tal på udstillingerne. Ligesom udstillede tapeter var klædeprøver ophængt på væggene og faldt hen over bordene i et festligt opbud af farver ³⁶. Danske klædestykker var på 1815-udstillingen blevet så skønne, så solide og så fuldkomne – og af ren jysk uld – at produkterne blev beskyldt for at være engelske, og dugmagerlavets oldermand måtte følgelig tilkaldes for at overbevise komiteen om, at det virkelig drejede sig om danske produkter forfærdigede af jyske råvarer ³⁷.

Nogle virksomheder levede netop højt på forbrugernes mistro til danske produkter ved at sætte et udenlandsk mærke på arbejdet eller sløre det krævede, indregistrerede, påtrykte stempel, plombe eller segl³⁸. Manufakturalenvarer, sjaler, tørklæder, kniplinger, bomuldsstrømper og huer samt andre fabriksfremstillede produkter skulle nemlig efter forordningen af 23. maj 1812 være forsynede med sådanne fabriksmærker, der klart redegjorde for produktionslandet.

1813 og 1814 kom bomuldsmanufakturerne for alvor i gang. Brødrene Colding, købmændene Meyer og Fürst og brødrene Trier var store navne inden for denne produktionsgren. Det var dog især Maglekilde-interesserne i Roskilde, der havde lagt grunden til den fuldkommenhed, bomuldsmanufakturerne havde nået. Virksomheden benyttede sig i udstrakt grad af udlændinge, der var blevet arbejdsløse, fordi deres hjemlands bomuldsmanfakturer i Centraleuropa var blevet ødelagte af krigen³⁹. For netop at opmuntre udlærte håndværkssvende og manufakturister til at drage til Danmark, var der så tidligt som i 1810 udstedt kgl. kancelliplakat, der fritog disse udlændinge for militærtjeneste⁴⁰. Råvarerne til bomuldsspinderierne var for en del engelsk spundet bomuld, der var kommet til landet ved kaperier, og det gjaldt følgelig om at få det vævet og forarbejdet på bedste vis⁴¹. Af tabel 12 fremgår det, hvorledes udviklingen inden for denne industrigren havde formet sig.

Tabellen, der er en ekstrakt af halprotokollerne, viser med tydelighed udviklingen. Intet manufaktur havde haft en så blomstrende udvikling. Toldloven af 1797 havde virket kvælende på klædeproduktionen. Forbudet mod indførsel af udenlandsk klæde virkede derimod kraftigt til denne industrigrens udvikling. Regeringen var på sin side også på det rene med, hvilken betydning industrien ville have for landet, og man hjalp med billige lån til indkøb af

TABEL 12
Klæde-manufakturerne i Danmark 1792–1812

Ar	Fabrikernes antal	Klæde stk.	Klæde alen
1792	26	1274	63.445 ^{1/4}
1796	27	1159	55.831 ^{3/4}
1800	28	778	37.315 ^{1/2}
1805	27	567	25.968 ^{1/2}
1807	15	386	19.595 ^{3/4}
1808	25	435	22.073
1809	24	531	27.840
1812	54	3112	137.399

Kilde: Skilderiet nr. 77 25/9 1813 sp. 1219.

maskiner, ligesom man, som tidligere nævnt, havde monopoliseret den indenlandske uld for disse virksomheder ved indførelse af eksportforbud for råvarerne ⁴².

Ved fredens afslutning begyndte vanskelighederne imidlertid så småt igen for denne gren, idet den engelske konkurrence atter meldte sig, efter at regeringen havde ophævet en række importforbud. Til støtte indførte regeringen ved kgl. resolution af 2. juli 1817 et Kgl. Klædeudsalg, hvorigennem fabrikerne kunne afsætte deres produktion. Enhver indenlandsk klædemanufakturist havde adgang til udsalget for sine fabrikata, med undtagelse af dem, der var vævede af udenlandsk garn, ligesom der igennem udsalget var mulighed for opnåelse af lån ⁴³. Det Kgl. Klædemanufaktur udstillede en del indleverede produkter på 1817- og 1819-udstillingerne. Denne foranstaltning fra regeringens side var imidlertid ikke tilstrækkelig til at opretholde den tidligere så betydelige indenlandske klædeproduktion, og den svandt følgelig gradvist ind. I 1820 var fabriksdriften i anlæggene næppe 1/3 af, hvad den havde været i 1814 ⁴⁴.

Af tabel 9 fremgik det, hvorledes jomfruer, ubenævnte damer, madammer, tjenestepiger, tjenere, piger, fattighuslemmer og sømænd udstillede i Kunstflidselskabet. Det er denne talrige, brogede skare, der for eftertiden har fået den første serie industriudstillinger til at tage sig noget komisk ud, idet den slørede det industrielle billede. Men deres tilstedeværelse var ganske bevidst. Selskabet ville søge at få unge og ældre til at udnytte den tid, »som tidligere var blevet bortdrevet i ørkesløshed«. For Bärens, der havde sit daglige virke inden for Københavns fattigvæsen, var det naturligt, at han var særdeles begejstret for denne del af udstillerne, og med glæde fremviste han for de besøgende genstande af særlig værdi. På udstillingen 1814 sås bl. a. husflidsgenstande af madame Buntzen og hendes to børn på 12 og 13 år. Det drejede sig om forskellige arbejder af flettet hår, signeter og urbånd. På denne måde havde hun ernæret sig et par år, og var til glæde for assessoren ikke til byrde for Københavns fattigvæsen. Af andre husflidsarbejder så man bl. a. nogle arbejder af kokosskaller med elfenbensindlægning af havnekontrollør Strandgård, et dominospil, lavet af danske fanger i England, arbejder af selskabets aktive medlem kommandør Løvenørns tjener, der i 1811 bl. a. udstillede et rejseskrivetøj af elmetræ med to stålpenne og 10 reservepenne til 5 rd. og 3 mk.

Fra den lange række af ubenævnte damer modtog udstillingerne tilskud i form af broderede kraver, mols-flæser, strømper, broderede bakker til te-maskiner, nålepuder, broderede skilderier i rammer samt malede blomstestykker. En række københavnske institutioner udstillede ligeledes arbejder.

Man så adskillige ting fra Det kgl. Opfostringshus, fattighuset, fængselsvæsenet og fra Institutet for Døvstumme, ligesom Kunstflidsselskabets to udsalgsmagasiner naturligvis gennem hele deres periode var repræsenterede. Nogle af disse institutioners arbejder havde virkelig betydning, f. eks. en mængde fine stråhatte fra Det kgl. Opfostringshus, idet denne artikel tidligere for en stor del blev importeret fra England. Allerede i 1802 havde man taget denne produktionsgren op med godt resultat. Fra Døvstummeinstitutet udstilledes apotekeræsker med vigneter, ligeledes en artikel, der tidligere indførtes⁴⁵.

Lad os slutte rundvisningen i Kongens Klubs værelser med at se på, hvorledes salget af de udstillede genstande forløb. Som allerede tidligere anført, var det i forbindelse med udstillingerne muligt for gæster at købe de besete genstande samt afgive ordrer på tilsvarende. Et anstrøg af »salgsmesse« lå hermed lige fra starten i ideen om de årlige udstillinger af »kunst- og flidsgenstande«. Producent og forbruger skulle mødes. Salget af udstillingsgenstande var sat således i system, at der i kataloget var anført faste priser på varerne, idet man ville bort fra den gamle handelsform, hvor man »pruttede« om priserne. Selve salget ville komiteen intet have med at gøre. Formålet var nemlig at befordre kunstflid og ikke fremme af varernes salg på stedet. Denne passus indførtes i katalogets forord, så gæsterne og udstillerne vidste, hvad man havde at rette sig efter.

Alligevel forløb afsætningen af genstande og produkter særdeles livligt. Af de udstillede 300 numre på 1811-skuet var der kun 49 usolgte tilbage, da man lukkede⁴⁶. 1812-udstillingen viste samme stærke køberinteresse. Her solgtes varer for 9.600 rd. 16 sk. eller omtrent 4/5 af værdien af de arbejder, der var til salg⁴⁷. Den gode afsætning af produkterne kan måske ses i lyset af den begyndende flugt fra sedler til varer. Denne udvikling var allerede så småt begyndt i 1808/09, men først fra 1810 optrådte talrige tegn på, at landet var kommet i »inflationens favntag«⁴⁸.

De artikler, som det ikke lykkedes at afsætte på udstillingerne, blev udstillerne opfordrede til at hensætte i Kunstflidsselskabets udsalgssted i Adelgade 295 – såfremt de kunne henregnes til de varekategorier, som man havde til-ladelse til at forhandle – idet man her havde bekvem plads samt mulighed for at afsætte dem⁴⁹. Selv om man ikke fik solgt alle sine udstillingprodukter, var deltagelse i arrangementerne dog ikke ganske mislykket. Man var herved blevet bekendt for publikum med mulighed for fremtidige ordrer. Mange udstillere fik tillige ordrer fra kunder også uden for hovedstaden⁵⁰.

Noget præmie- eller medaljevæsen var der ikke knyttet til den første række af danske industriudstillinger. Først fra 1836-industriudstillingen indførtes dette element⁵¹.

Eftertidens bedømmelse af denne første serie udstillinger af landets industrielle formåen kan ikke andet end karakteriseres som hård. Urimelig hård. – Rawert anfører intet om industriudstillingerne i sit skrift fra 1820 »Om industriens tilstand«, og i de konstruktive forslag, han fremlægger til dens op-hjælpning, betragter han dem ikke som noget middel ⁵².

I 1828 begyndte man atter i København at tumle med tanken om en ny kunstflidsudstilling, og herunder vurderede man den første række. Man fandt, at der kritikløst var medtaget for mange numre, en række numre, som ingenlunde burde optræde, når talen skulle være om udmærkede kunst- og håndværksprodukter. Håb om afsætning mente man var forklaringen på de mange numre ⁵³. Denne sidste kritik ville Kunstflidsselskabet måske kunne have undgået, hvis det var lykkedes for selskabet at få gennemført planerne om en 1821-udstilling. I indbydelsen til kunstnerne og fabrikanterne fremgik det nu ganske klart, at komiteen »allermindst kunne modtage husflidsarbejder«, idet selskabet havde oprettet to udsalgsmagasiner, hvorigennem sådanne produkter retteligt burde afsættes ⁵⁴. Tanken om den »rendyrkede industri-udstilling« havde Selskabet for Indenlandsk Kunstflid således allerede fremført. De økonomiske konjunkturer var imidlertid af en sådan karakter, at planerne måtte opgives.

I forbindelse med omtalen af 1834-udstillingen i København bragte »Kjøbenhavnsposten« en kort omtale af den første række og fældede herunder en særdeles hård dom. Bladet hævdede, at det ville være særdeles vanskeligt at påvise den nytte, som industri, håndværk og fabrikdirift i landet havde haft af disse, idet »udstillingerne fandt sted i en surrogaternes og nøjsomhedens periode« ⁵⁵.

Industrihistorikeren Camillus Nyrop fandt det ganske naturligt, at udstillingerne døde hen med den sidste i 1815. Denne vurdering fremsatte han i 1871, på hvilket tidspunkt han ikke kendte 1816-, 1817- og 1819-arrangementerne, og hans dom virker således nærmest komisk, da netop 1816-skuet blev periodens største. Nyrop mente ellers, at det var naturligt, at de døde hen med 1815, idet det var krigens rasen, der havde holdt de nye industrielle anlæg i live, og hvad var da naturligere end, at krigens ophør igen slog dem til jorden ⁵⁶.

Den danske industrijournalist Adolf Bauer følger ganske dette synspunkt. Han så endog udstillingerne som ganske forfejlede lige fra starten, idet de blot skulle tjene som et våben i kampen mod England, og da krigen ophørte, ophørte dermed også det industrielle grundlag for udstillingerne. Han kendte heller ikke de efterfølgende forevisninger af »kunst og flidsfrembringelser« i København ⁵⁷.

Disse vurderinger synes at være alt for hårde. Ganske vist startede udstillingerne med det formål at stimulere og fremme dansk produktion på bekostning af udlandets og fremfor alt af Englands afsætning. De første udstillinger var måske også præget af surrogater og snurrepiberier, men efterhånden voksede arrangementerne sig voksne, ligesom regeringens hjælpende foranstaltninger fremelskede betydningsfulde industrielle anlæg – ikke mindst inden for klædesektoren og den jernindustrielle forarbejdning. De sidste udstillinger viser tydeligt, at der var opstået betydelige virksomheder, der ville have haft gode muligheder for at overleve og vokse sig stærke og sunde, hvis ikke de økonomiske vanskeligheder var væltet ind over landet, og hvis ikke regeringen »over hals og hoved« havde opgivet beskyttelsespolitikken for de industrielle anlæg. Den industripolitiske kovending, der gennemførtes efter fredsslutningen, betød, at landet vendte tilbage til 1797-toldlovens liberale ånd. Og netop dette kunne ikke andet end betyde døden for de talrige kunstigt ophjulpne virksomheder. Men denne politik var helt i de samtidige nationaløkonomers ånd. Det teoretiske grundlag for den stærke beskyttelse var ved at smuldre bort. Chr. Olufsen, der tidligere havde været modstander af 1797-toldloven og under krigen havde virket inden for Landhusholdningsselskabet og Selskabet for Indenlandsk Kunstflid, fandt nu, at det var særdeles uheldigt, når statsstyrelsen søgte at »hindre staternes ligevægt« ved privilegier, subsidier og toldforanstaltninger ⁵⁸.

Havde statsmagten i stedet gennemført en rolig afviklingsperiode af beskyttelsespolitikken og herunder fortsat med lån til udskiftning af de i krigens tid opbyggede industrielle anlæg, havde sandsynligvis en lang række virksomheder overlevet. I stedet blev den industrielle opbygningsperiode fra 1807 frem mod 1815–18 et underligt mellemstadium i den danske industris historie.

Mødevirksomhed

Hver anden torsdag blev der afholdt ordentlige møder i selskabet. Disse møder forløb efter et regelmæssigt og efterhånden temmelig fastlagt mønster, der fortæller ganske meget om selskabet og dets måde at realisere dets ideer på.

Man plejede at indlede forsamlingerne med oplæsning af afhandlinger om nye opfindelser eller beretninger om kunstflidens tilstand i et bestemt område, indsendt af selskabets korresponderende medlemmer. I året 1812 gjorde doktor J. C. W. Wendt fra København sig stærkt gældende som indleder ved torsdagsmøderne. På et møde i december 1812 var hovedemnet en afhandling om indenlandske tesurrogater. For de tilstedeværende blev forelæsningsen praktisk interessant, idet foredragsholderen havde medbragt prøver af de omtalte

indenlandske »teplanter«, for at selskabet på stedet kunne anstille forsøg over sammes mere eller mindre succesfulde anvendelse. Samtidig havde han medbragt et lille tysk skrift om fremstilling af kaffe- og tesurrogater, som han stærkt anbefalede ¹. Surrogater spillede i det hele taget en stor rolle. A. S. Ørsted siger i sine erindringer, at det var meget almindeligt, at selv velstående familier enten betydeligt indskrænkede deres forbrug eller gik over til anvendelse af surrogater, som de dels af økonomiske grunde, dels af patriotisme lod sig smage vel ².

På et tidligere møde havde Wendt gjort sig gunstigt bemærket ved at holde et foredrag om indsamling, konservering og dyrkning af vilde medicinske planter i Danmark og Norge. Denne afhandling blev senere udvidet og udgivet i flere udgaver. Han gav tillige anvisning i fremstilling af ribsvin, hindbæreddike og andre »industrifaget henhørende artikler« ³. Etatsråd og landvæsenskommissær Hans Nicolai Nissen havde tidligere i selskabets skrifter kaldt ribsen for »Nordens vindrue«, og når den blot blev »dyrket på vinrankens måde«, ville den kunne give en velsmagende vin ⁴. Videre havde doktoren oplæst en afhandling om tangaskes anvendelse til soda til brug for glaspusterierne. Som påskønnelse for de talrige værdifulde bidrag og indlæg vedtog Kunstflidsselskabet, at der burde arbejdes videre med de talrige planer, Wendt – rettere – regimentsfeltkær J. C. W. Wendt havde skitseret, og til realisering heraf besluttede »det mindre selskab« at understøtte ham med de fornødne summer til aflønning af en duelig mand, der kunne arbejde under hans vejledning og opsyn ⁵. Denne beslutning var man måske nået frem til, efter at selskabet på 1812-udstillingen var blevet præsenteret for nogle »hvide metalkompositioner«, som regimentsfeltkæren havde opfundet ⁶.

Nydelsesmidler indtog en høj prioritet i selskabets arbejde. Et medlem havde f. eks. tidligere indberettet, at han på sit gods ved Ringsted havde anlagt en kaffeplantage, og han håbede nu at kunne producere indenlandsk kaffe. En prøve havde han allerede sendt til Landhusholdningsselskabet, og han forventede herfra at modtage en guldmedalje for initiativet – denne ville han dog »henlægge som et offer på fædrelandets alter« ⁷. Hvis kaffeplantagen for alvor var kommet igang, ville landet have sluppet for div. kaffesurrogater.

Samtiden var stærkt optaget af surrogatvarer til erstatning for de originalprodukter, som krigens forhold havde hindret indførsel af i tilstrækkeligt omfang. Sukker, der var blevet en mangelvare, foreslog »Handels- og Industritidende«, at man fremstillede af enten tyrkisk hvede, af blommer eller runkelroer ⁸. Sirup kunne man jo fremstille af gulerødder ⁹ og den nødvendige vognsømrelse af en blanding af bøgeaske, vand og kartofler ¹⁰.

Efter indledningsforedraget plejede man at forevise indsendte redskaber,

maskiner og modeller m.m. Et fremtrædende medlem af selskabet major d'Auchamp foreviste på det omtalte decembermøde en rok med svinghjul ¹¹. Majoreren havde tidligere indleveret en lille rok til uldspinding, som han mente ville være særdeles anvendelig i tugt- og straffehuse, idet den var lidet pladskrævende, men desværre var det vanskeligt at få tilstrækkelig fart på hjulet, ligesom man ikke kunne spinde tråden så lang som på de store stokrokke ¹². Majoreren interesserede sig meget for beskæftigelsesspørgsmålene i de danske fængsler, idet han var direktør for bl. a. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn samt for Møns Tugt- og Forbedringshus ¹³. Da majorens rok endnu ikke var fuldkommen, besluttede selskabet at lade den gå i et teknisk udvalg med henblik på forbedringer af nævnte mangler. Tidligere havde man fået forevist rokke, der var så små, at de kunne skrues på et bord. En mand fra Opfostringshuset havde konstrueret den med henblik på anvendelse her. Den skulle senere præsenteres for publikum på 1812-udstillingen af indenlandske kunst- og flidsfrembringelser ¹⁴.

En betænkning fra den mekaniske komité i anledning af en af mekanikus Buckman forfærdiget bånd- og frynsevæv blev ligeledes fremlagt i decembermødet. Hjemmelavede violinstrengene af tarme, en prøve af brun okker og af »naturlig berlinerblå«, begge dele fundet i Fuglehaven i Hørsholm, blev undersøgt og henlagt til kommissionsbehandling ¹⁵.

Af andre interessante maskiner og »indretninger« havde man tidligere fået forevist en maskine til at skære tættekamme. Det betydningsfulde var, at den i én arbejdsgang kunne skære alle tænderne. Den matematisk-mekaniske komité havde fundet maskinen smuk og velforarbejdet. Man fandt, at den kunne blive af stor betydning, idet man i England nu lavede kamme på maskine ¹⁶. Af andre foreviste genstande sås bl. a. skilderammer, synåle, æsker af strå, lakerede og ulakerede dåser m.m. ¹⁷.

Oprettelsen af et »modelkammer« til opbevaring og udstilling af de efterhånden talrige indsendte arbejder pressede gradvist på. Tanken var ikke ny. Allerede i 1788 havde Tyge Rothe luftet ideen, og i 1792 ønskede Fr. Thaarup det samme, idet han anførte det betydningsfulde i, at landet fik modeller af de nye industrimaskiner, der dukkede op i udlandet ¹⁸. Landhusholdnings-selskabet havde oprettet et sådant »modelkammer«, hvor man bl. a. havde landbrugsredskaber, oliepresser, maskiner til at skære skruer samt takker i hjul på, modeller af slibe-, polere- og valsemaskiner, stråæsker, hakkelsesmaskiner og engelske flettestole. For at fremme kendskabet til »kammeret«s betydningsfulde indhold kunne det udstillede udlånes til nærmere undersøgelse af interesserede ¹⁹. I 1813 var Kunstflidsselskabet kommet i besiddelse af en række modeller, hvoraf nogle havde været udstillet på 1813-forevisningen. Der

måtte nu gøres noget ved spørgsmålet, for at selskabets modeller af hør- og skættemaskiner kunne komme til deres ret. De finansielle forhold tillod imidlertid ikke, at man selvstændigt oprettede et modelkammer, hvorfor man vedtog at rette henvendelse til Landhusholdningsselskabet om tilladelse til brug af dets kammer, hvilket naturligvis blev bevilget, indtil Kunstflidsselskabet selv fik råd til at oprette sit eget ²⁰.

Sammen med tanken om modelkammeret meldte sig naturligt ideen om oprettelse af en samling af tegninger til møbler, maskiner, husgeråd, »figurerede manufakturarbejder« m. m. Bärens havde allerede i 1812 stillet forslag om oprettelse af en komité, der skulle indsamle tegninger. Kravet måtte være, at det var arbejdstegninger, udført på en sådan måde, at de direkte kunne anvendes af håndværkere og andre interesserede. Hvor »genstandenes natur fordrede, at farvevalget var af afgørende betydning«, burde tegningerne naturligvis også angive disse. Det måtte f. eks. være naturlige krav til tegninger af gulvtæpper, møbelbetræk og indlægninger på snedkerarbejder. For at popularisere tanken burde selskabets nyeste erhvervelser regelmæssigt udstilles på de årlige kunstflidsudstillinger. Hvordan det er gået med denne særdeles konstruktive idé, er det ikke muligt at se ²¹.

Ofte blev arbejderne indsendt til Kunstflidsselskabets forskellige kommissioner, fordi indsenderne ønskede selskabets bedømmelse og udtalelse samt evt. anbefaling, for at producenten hos regeringen kunne modtage privilegium på den pågældende artikels produktion og fremstilling ²². Spørgsmålet om anbefaling til privilegieudstedelse vendte stadig oftere tilbage, og selskabet havde følgelig måttet tage spørgsmålet op til principiel drøftelse. Der nedsattes en kommission bestående af legationsråd Kirstein, professor Warberg samt bankkommissær Collin. Efter indstilling herfra havde selskabet på dets ordinære møde den 30. november 1810 vedtaget, at for at selskabet kunne anbefale et patents udstedelse, så måtte genstandene i hvert enkelt tilfælde behandles i dets sagkyndige komiteer og disse overbevise sig om:

1. at produktet var nyttigt og af en sådan betydning, at det fortjente særlig opmuntring, 2. at salgsprisen ikke var »opskruet«, 3. at arbejdet var vel udført og virkelig fremstillet af den person, der søgte patent, samt endelig 4. at arbejdet for landet rummede noget nyt, som ikke allerede var lavet af andre ²³.

Det synes imidlertid ikke at have rummet tilstrækkeligt med garantier for producenterne at modtage en positiv udtalelse fra selskabet, idet den videre procedure krævede, at der blev indgivet en ansøgning til General-Land-Oeconomie- og Commercekollegiet. Her skulle det indsendte atter underkastes en nøje vurdering, og på denne erklæring afhang det, om kollegiet ville tildele

TABEL 13
Udlån fra Kunstflidsselskabet 1810–15

Ar	Antal lån	Udlånssum
1810	10	3064 rd.
1811	8	1570 rd.
1812	8	3620 rd.
1813	—	620 rd.
1814	—	263 rd.
1815	—	100 rd.
Total udlån		9237 rd.

Kilde: Efterretninger II 287 og 608
samt tabel 14.

supplikanten den ansøgte enerettighedsbevilling. Fik han bevillingen, måtte han dernæst indsende enten en model eller en tegning samt en nøje beskrivelse af det opfundne ²⁴.

Netop mangelen på en egentlig patentlovgivning blev angivet som forklaring på, at en række fremtrædende københavnske producenter ikke vovede at udstille deres produkter på de årlige industriudstillinger, som Kunstflidsselskabet arrangerede. Man frygtede at få de udstillede genstande plagierede. Fra det offentlige side tog man ikke spørgsmålet op til behandling før i 1816, da der blev offentliggjort et lovbud om patentspørgsmålet ²⁵.

Ansøgninger om lån og støtte hørte ligeledes til et af de faste punkter på Kunstflidsselskabets 14-dages møder. Ansøgningerne skulle indsendes til selskabet, der dernæst sendte dem til udtalelse i en relevant komité. Det var dog ikke store summer, man var i stand til at udlåne. Fra selskabets start i 1808 til december 1811 havde det kun haft en indtægt på 4.255 rd. Det årlige bidrag fra medlemmerne androg for året 1811 kun op mod 1.000 rd. Derudover havde man indtægterne fra de årlige industriudstillinger (se tabel 10). Udlånets niveau hang følgelig nøje sammen med indtægterne fra udstillingerne.

Af tabellen fremgår det tydeligt, hvorledes låneaktivitetsniveauet kulminerede i 1812. For at de beskedne pengemidler skulle kunne række så langt som muligt, havde regeringen været selskabet særdeles imødekommende, idet man den 5. november 1812 ved kgl. resolution fik tilladelse til at anvende ustempelt papir til de lån, som selskabet rentefrit ydede kunstnere, manufakturister, fabrikanter og håndværkere ²⁶.

Lånesagerne tegner et interessant billede af de »industrier«, Selskabet for Indenlandsk Kunstflid mente særlig burde fremhjælpes.

TABEL 14
Udlån fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1810 og 1811

Låner	Lån	1810, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19	Udstillet 1810/11
Malermester Bredal	270 rd.	+ + + + +	farver, tegneredskaber
Urmager Dau	100 rd.	+	cylinderur
Mekanikus Ernholt	200 rd.	+ +	hatte og duge/strå
Mastefabrikant Gad	300 rd.		
Kobberstikker Grosch	100 rd.		
Guldsmed Gygesen	200 rd.	+ + +	skeer og knapper
Tjener Hammer	100 rd.	+ + + +	skriveredskaber
Madam Helbig	100 rd.		
Blikkenslager Irgens	1000 rd.	+ + + +	isenkramarbejder
Syngelærer Kølle	150 rd.	+ + +	papir til bogbind
Bogbinder Ledder	634 rd.	+ +	pap og prespapir
Gibsermester Mølsted	200 rd.	+ + + +	papmachéarbejder
Smed Rassau	200 rd.	+	falskeredskaber
?? Sahlertz	80 rd.	+ +	legetøj og piber
Borrdugsfabrikant Schorn ..	500 rd.	+ + + + +	marmorerede duge
Urmager Storza	500 rd.	+ + + +	hørmaskiner, ure
Total udlån	4634 rd.		

Kilder: Pk. »Selskabet for Kunstflid« – lånesager. (L.A.S.)
Fortegnelser div. år. Vejviser for København 1814/15 ²⁷.

Kildematerialet tillader kun, at man følger navnene på lånerne 1810 og 1811, idet Kunstflidsselskabet fandt det rigtigst ikke at trykke navnene på dem, der mod tilstrækkelig sikkerhed og efter tilsynskomiteens indstilling modtog de rentefrie lån. Selskabets medlemmer kunne dog ved henvendelse til sekretæren eller tilsynskomiteen få oplysninger herom ²⁸.

Låntagerne repræsenterede alle udstillingskategorier, idet selskabet støttede kunstnere, fabrikanter, håndværkere samt den rene husflid. Af tabel 14 fremgår det, at kun 3 låntagere ikke havde været repræsenterede ved de årlige københavnske begivenheder. Gennem udstillingsfortegnelsen er det muligt at følge, hvilke produkter låntagerne blev taget til indtægt for, når komiteen skulle tildele de sparsomme lån.

Bogbinder Ledder havde selskabet været særdeles interesseret i, idet han fremstillede pap og prespapir til klædemanufakturernes. Før den endelige lånebevilling blev givet til ham, havde han måttet fremvise talrige prøver på sin duelighed ved de regelmæssige torsdagsmøder ²⁹. Det skulle siden vise sig at have været en særdeles fornuftig disposition fra Kunstflidsselskabets side, idet han mellem 1810- og 1811-skuerne havde solgt varer for over 100.000 rd. – en sum, der forhen gik til udlandet ³⁰.

Som repræsentant for kunstnergruppen havde selskabet understøttet gibsermester Mølsted til fortsatte forsøg med papmaché-arbejder. I 1810 havde han forevist en statue af Hans Majestæt Kongen i garderuniform og i fuld korpus – et sådant pragtstykke fortjente selvfølgelig støtte³¹. Syngelærer Kølle ved fattigvæsenet var også værd at hjælpe. Han arbejdede med fremstilling af kulørte papirer til bogbind, og i støttemotiveringen anførtes, at fremmede arbejder ikke var bedre, selv om de kostede det dobbelte. Denne opfattelse må også kancelliet have indtaget, idet dette besluttede så tidligt som i 1810 at give syngelæreren et rentefrit lån på 300 rd. til anlæg af en fabrik til fremstilling af farvede og marmorerede papirer. 1811 bevilligedes fra samme sted yderligere et lån på 1200 rd.³²

Malermester Bredal havde man støttet, fordi han havde fremstillet nogle smukke »tegneskride«. Kunstflidsselskabet kunne nemlig ikke lide den »vinde-syge«, der efterhånden havde bredt sig til børn, at de kun ville anvende blyanter, der skulle indføres fra udlandet³³. Guldsmed Gygesen havde man ligeledes støttet, måske fordi han havde lavet nogle skeer og knapper af regimentfeltkær Wendts nye metal³⁴. Den største låntager var dog blikkenslager Irgens fra København. Gamle H. Irgens døde allerede i 1811, men hans stærkt voksende virksomhed blev overtaget af brodersønnen I. Irgens, der siden skulle blive en af de store jernfabrikanter i København og medinitiativtager til dannelsen af Industriforeningen i 1838.

Et interessant træk ved tabellen er det, at næsten alle låntagerne regelmæssigt fremstillede deres produkter ved de årlige skuer af kunst- og flidsfrembringelser over hele perioden 1810–19. Ganske få lån var således givet til »uheldige«, der havde måttet ophøre og lukke. Den eneste undtagelse synes at være Sahlertz, der arbejdede med legetøj, idet han i 1815 forlod København for at slå sig ned i Rusland³⁵.

Det var således et ganske betydningsfuldt arbejde, der foregik i Kunstflids-selskabets torsdagsmøder.

Det kvindelige industrimagasin

Initiativtageren bag dannelsen af selskabets første udsalgssted var den stedse aktive udgiver af »Penia« – assessor Bärens. Så tidligt som i 1807 havde han i sit tidsskrift beskrevet et kvindeligt institut i Bath i England under navnet Respository (magasin-oplag), hvilket havde haft en sådan succes, at det var blevet efterlignet i Manchester. Hovedformålet med disse institutter var at skaffe fruentimmer af stand lejlighed til at afsætte deres arbejder uden selv at falbyde dem¹. Man ville derved ikke træde deres æresfølelse for nær. Den

lille artikel fra 1807 sluttede uden opfordring til et tilsvarende magasin i København. Heller ikke andre synes at have grebet tanken. Måske fordi behovet i København på dette tidlige tidspunkt af Danmarks krig med England næppe var særligt stort. Forholdene i København i begyndelsen af 1807 var på den anden side også ganske gunstige, idet man fortsat kunne sælge en lang række artikler til en betydelig forøget værdi på grund af Napoleons kontinental-system². Der var rigeligt med penge endnu på dette tidspunkt i Danmark og i København i særdeleshed.

Der skulle endnu hengå små to år, før tiden for alvor var blevet moden til en realisering af den allerede præsenterede idé. Atter skulle det være Bäreus, der henledte opmærksomheden på ideen og denne gang efterfulgt af en opfordring om, at den fortjente efterligning i København. Dette skete under en præsentation af et »kunst- og industriinstitut for kvindelige arbejder«, der var blevet oprettet i Berlin. Her havde man oprettet et »handelsbureau for den elegante verdens forskellige fornødenheder«. Berlinererne kunne, hvis de ville, i den strengeste incognito sende deres arbejder derhen, så som broderede dameklæder af slør, sjaler, veste, pengepunge, arbejdsposer, urbånd m.m. Forstanderinden for instituttet skulle attestere modtagelsen og vurdere det indleverede. På denne måde kunne damer erhverve sig en del af deres underhold eller i det mindste små summer til lommepenge, uden at det blev offentligt kendt, at de arbejdede for penge³.

Som allerede anført, mundede præsentationen af Berliner-instituttet ud i en opfordring til oprettelsen af et lignende institut i København. Denne gang var tiden blevet moden. Krigsinflationen var så småt begyndt at hærge landet, og især embedsmændene havde begyndende vanskeligheder med at få den sædvanlige indtægt til at slå til. – Ikke mindst dette sidste kom på afgørende vis til at præge det kvindemagasin, man fik oprettet i København. Det var nødvendigt med et initiativ, fordi de lokale kræmmere ikke ville betale så meget for de arbejder, som embedsmandshustruer og -døtre lavede, at de kunne få det tørre brød derfor⁴. Bäreus mente absolut, at ideen burde realiseres, og han ville være særdeles villig til at give detaljerede oplysninger om planen og dens virkeliggørelse, hvis blot en eller anden patriot ville tilbyde en arbejdskapital af 500 til 1000 rd. – og helst uden renter⁵.

For assessoren var det et naturligt skridt at henvende sig til Kunstflidselskabet med ideen. Et af dette selskabs formål var netop at virke til husflidens fremme, og etableringen af en sådan »kunst- og industriindretning« til formidling af afsætningen af de kvindelige husflidsprodukter måtte kunne interessere.

I Kunstflidsselskabet blev Bäreus' plan positivt modtaget, og han blev tilskyn-

det til at arbejde videre hermed og herunder udarbejde en detaljeret plan for ideens realisering. Ved selskabets ordinære møde 3. maj 1810 oplæstes endelig denne skitse ⁶. Hans plan til en »kunst og industriindretning for kvindelige arbejder af det finere slags« var opdelt i 8 hovedpunkter.

Han fandt, at selskabet burde tilstræbe, at der oprettedes mere end ét udsalgssted for disse arbejder, idet der da ville kunne opstå en vis konkurrence mellem forretningerne med hensyn til høflig og hurtig behandling af kunderne ⁷.

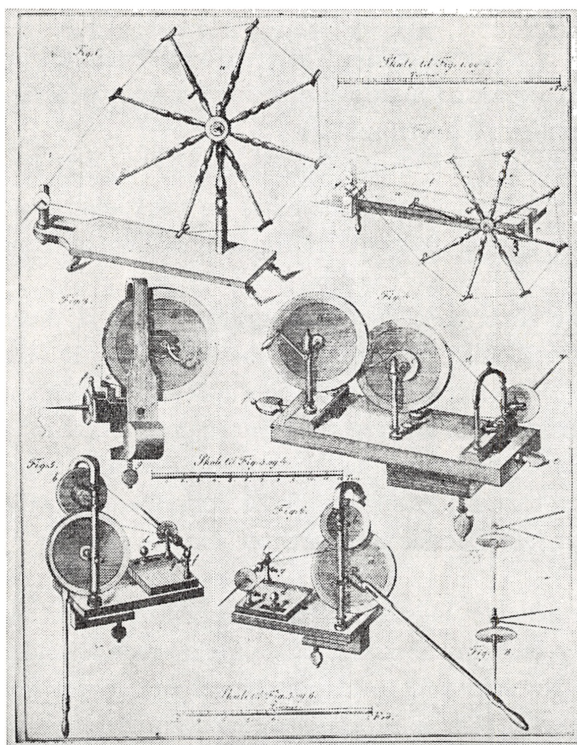
Til udsalgsstedet kunne man finde en eller anden meget søgt butik, hvor der tillige solgtes andre varer end »slige fruentimmerarbejder«. Derved ville ideen desværre få et skær over sig af butikshandel, hvilket ideens ophavsmand var særdeles betænkelig ved, hvorfor han da også var kommet frem til, at man i stedet burde overlade udsalget »til et eller andet fruentimmer af smag«. Det ville naturligvis være bedst at finde en »patriotisk kvinde«, der ville arbejde vederlagsfrit. I modsat fald foreslog assessoren en løn på 5–10 % af de afsatte varers salgspris.

Bestyrerinden skulle taksere arbejdet, udstede modtagelsesbevis på navn eller mærke, føre en autoriseret protokol med numre på de indleverede arbejder med oplysning om pris, dato for salg samt med oplysninger om, hvem der havde købt det pågældende. For at komme i forbindelse med det københavnske publikum burde indretningen bringe offentlige bekendtgørelser, ligesom man burde have et skilt uden for udsalget med en passende påskrift ⁸.

Et gennemgående træk i Bärens' hele plan var, at den skulle sikre kvinderne størst mulig anonymitet. Han mente således, at man burde agitere og opfordre damerne til at få til vane at aflevere deres arbejder uden betaling og alene til fordel for indretningen – herved ville det yderligere være skjult, hvem der kom til indretningen med arbejder til egen fordel ⁹. For yderligere at sikre anonymiteten skulle bestyrerinden afgive en erklæring om, at hun ville iagttage tavshed, når det blev forlangt. Om muligt skulle arbejder kunne modtages i et andet værelse end udsalgsbutikken.

Opsynet med magasinets daglige drift skulle betroes 3 eller flere af Kunstflidsselskabets medlemmer, og disse skulle sørge for, at indretningen blev etableret og vedligeholdt efter de regler, som selskabet fastlagde, videre efterse udsalgsprotokollen og træffe sådanne foranstaltninger, at de kvinder, der arbejdede for penge, eventuelt kunne hjælpes med indkøb af råvarer ¹⁰.

Fra starten havde assessoren klart forståelsen for, hvilken betydning det ville have for indretningen, at hoffet og det bedre borgerskab blev gjort interesserede i ideen, og det påhvilede efter hans plan tillige komiteen at gøre hof og publikum opmærksom på sjældent eller udmærket arbejde. – For »hof-

Bomuldsrokke.

Kunstflidsselskabet interesserede sig ganske meget for rokke. Meget ofte havde man forskellige typer til afprøvelse i torsdagsmøderne. Fig. 1 og 2 viser »damespinderokke«. På fig. 2 ses, hvorledes hjul og spindel var anbragt på ét bræt, der kunne skrues på et bord. Fig. 3 viser en bordrok, der kunne fastspændes med en lille træskruer. Fig. 4 viser en tohjulsrok, der kunne give større hastighed i arbejdet. Fig. 5 og 6 var blevet udført på selskabets foranledning. Hjulene ligger nu over hinanden i stedet for som på fig. 4 vandret. Man sparede plads herved, og dette havde netop betydning, når rokken skulle anvendes i en snæver fængselscelle eller i en lille stue.

fet havde det i sin magt at indføre nye moder og holde disse i hævd«, fremførte assessoren ¹¹. At mænd og kvinder af stand købte flittigt, ville virke som en anbefaling, og hvis den formuende ville betale mere end den fastsatte pris, ville det tillige betyde en opmuntring til flid.

Efter den højtidelige oplæsning og forelæggelse af Bärens' plan i selskabets ordinære møde, efterfulgt af adskillige bemærkninger i den anledning, besluttede man at nedsætte et udvalg til at se nærmere på realiseringen, og hertil valgtes d'herrer Jacobsen, Nathanson og Thortsen ¹². 10. maj barslede udvalget med en indstilling. Det havde taget 5 af Bärens' 13 punkter op til en nærmere drøftelse, og herunder havde man fundet, at det ville være tilstrækkeligt med blot ét udsalgsmagasin, hvis det til gengæld blev placeret midt i byen. Der skulle findes et skønt lokale, der ikke havde adgang til gaden, og dets ledelse skulle forestås af et dueligt fruentimmer eller måske en embedsmandskone, -enke eller -datter ¹³.

De allerede opstillede ideer, der skulle sikre fuld diskretion over for de indleverende kvinder, var der fuld forståelse for. På de øvrige punkter var der kun nuancer til forskelle fra den oprindelige plan, og Selskabet for Inden-

landsk Kunstflid kunne følgelig let tilslutte sig komiteens indstilling om oprettelsen af magasinet, idet man præciserede, at man kun ønskede ét udsalgssted. Som ved selskabets øvrige aktiviteter udnævntes en komité, der skulle ordne og bestemme det videre samt forestå opsynet med indretningen. Denne kom til at bestå af ideens bagmand, justitsråd Bärens, der udpegedes til formand herfor, samt klædehandler Jacobsen, grosserer Nathanson og kaptajn Thorsen¹⁴.

Der skulle imidlertid hengå godt 1½ år endnu, før planerne blev endelig realiserede. Det var især mangelen på og vanskeligheder med at finde et passende lokale, således at kvinderne kunne modtages anonymt, idet man frem for alt »måtte skåne de skønnes æresfølelse«, der havde stillet sig hindrende i vejen. Mangelen på lejligheder efter Københavns bombardement i efteråret 1807 prægede stadig boligmarkedet. Men endelig i efteråret 1811 fik man et passende lokale¹⁵.

Mandag den 27. oktober 1811 begyndte udsalget af fine kvindelige håndarbejder i det af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid anlagte magasin på hjørnet af Østergade og Pilestræde 56 første sal. Samme sted modtog man tilige arbejder af kvinder, der ville være anonyme, men det var bestyrerinden pålagt altid at modtage arbejder i et andet værelse end udsalgsmagasinet samt at iagttage tavshed. Magasinet var åbent fra kl. 10 om formiddagen, til det blev mørkt, og det blev administreret af madam Schørring. Intet arbejde, der var slet og smagløst, ville hun acceptere, ligesom »brugte arbejder« kun blev modtaget i tilfælde af, at det kunne sælges alene til fordel for indretningen. Af alt, hvad der solgtes, skulle der fratrækkes 5 % til dækning af omkostningerne¹⁶.

Indretningen synes fra starten at skulle blive en succes, og man fik snart indleveret et ikke ubetydeligt antal sager af alle slags broderede fruentimmerarbejder, af hatte, vifter, ridiculer, sko, strikkede bomuldsstrømper, mandfolkeseler m.m.¹⁷ Bärens håbede, at indretningen måtte blive værdsat af »enhver kvinde, hvis ufordærvede følelse slog rent og varmt for at hjælpe nød hos så mange ædle blandt hendes køn« – da ville ét af »Penia«s kærester ønske være blevet opfyldt¹⁸.

Assessorens kære ønske synes at være blevet opfyldt. Magasinets regnskaber skulle trykkes i selskabets tidsskrift »Efterretninger fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid«, et skrift, der hæftevis udkom i årene 1810 til 1816, og heraf fremgår det, at indretningen lige fra åbningen havde haft rig søgning¹⁹.

Det første regnskabsår gik fra åbningen 28. oktober 1811 til 31. december s. å. – godt 2 måneder. I denne korte periode var der imidlertid blevet indleveret 272 numre, og heraf var der solgt for 2.065 rd. – og dette beløb var

kun for de 78 numre, der ved årets udgang var afhændet. For magasinet havde der i denne periode arbejdet 51 personer ²⁰.

Forretningen havde i den mellemliggende tid solgt en betydelig del til det kgl. hus, til hoffet og til »mangen for smag bekendt dannerkvinde«. En del fruentimmer af de højere klasser og en del embedsmandsenker, -koner og -døtre havde foregået mange i de lavere klasser med et værdigt eksempel. I de to måneder havde udsalget kostet Kunstflidsselskabet 430 rd., hvoraf huslejen havde udgjort størstedelen ²¹. Året efter var selskabets udgifter i forbindelse med magasinet steget betydeligt, men regnskabet viste en markant fremgang:

1. Avertissementer	8 rd. 56 sk.
2. Papir m.m.	20 rd. 56 sk.
3. Huslejegodtgørelse	40 rd. – sk.
4. Malet skilt	16 rd. – sk.
5. Glasskabe og andet inventarium	220 rd. – sk.
6. Udbetalte forskud	300 rd. – sk.
<hr/>	
I alt	605 rd. 16 sk. ²²

Ideen med det kvindelige magasin synes således lige fra starten at have været særdeles lovende.

Der havde imidlertid været rettet nogen indsigelse imod, at udsalget ikke modtog grovere arbejder til dagligt brug. Komiteen havde følgelig taget spørgsmålet op, og man havde bemyndiget bestyrerinden til at modtage grovere arbejder, hvis de var af »fortrinlig god kvalitet« – men det skulle dog opbevares for sig ²³. Ved at udvide sortimentet til rene dagligdagsartikler ville Kunstflidsselskabet komme i vanskeligheder med de københavnske laug og indehavere af privilegier. Fra disse havde man endnu ikke modtaget indsigelser mod initiativet.

Nogle år senere – i 1815 – besluttede selskabet også at søge en løsning på afsætningsproblemet for husflidsarbejder af den grovere slags, idet man fik tilladelse til oprettelse af endnu et udsalgssted i København for disse artikler. Man oprettede da en forretning for »mandligt arbejde og kvindeligt arbejde af det grovere slags«.

I magasinets andet leveår flyttede det til mere ideelle lokaler på hjørnet af Admiralsgade og Vingårdsstræde 147, hvor det fortsatte, så længe Selskabet for Indenlandsk Kunstflid stod derfor.

Der var i årets løb blevet indleveret 1662 numre, af hvilke der var blevet solgt for ialt 23.477 rd. Fortsat havde det kgl. hus støttet indretningen ved

køb. Det efterfølgende år synes ikke at have været så strålende, idet salgssindtægten for 1813 kun udgjorde 10.014 rd.²⁴

Det er desværre ikke muligt at følge konsolideringen af det kvindelige industrimagasin, idet selskabets arkivalier på dette område er gået tabt, og det tidsskrift, hvori regnskabsudtogene skulle optrykkes, ophørte allerede at udkomme i 1816. Det fremgår imidlertid, at udsalget fortsat virkede i København, og det synes ligeledes, som om man af og til var udsat for svindelforsøg, idet fabriksfremstillede varer forsøgtes afsat gennem magasinet. I maj 1816 måtte komiteen indskærpe bestyrerinden, at der intet måtte findes eller sælges, der ikke var fremstillet på husflidsbasis²⁵.

For at udvide kendskabet til sin eksistens plejede udsalgsmagasinet at være repræsenteret på de københavnske industriudstillinger. Ved at studere udstillingskataloget fra f. eks. 1813 får man et godt indtryk af de artikler, der solgtes gennem forretningen: I 1813 så man således herfra hvide tylssjaler, slør, tylskraver, netteldugskraver, barnehuer, en med cheniller broderet kakkelovns-skærm, en sykurv, sykasser, broderede seler, en guldbroderet saffians tobakspung, en fletfod af 19 alen borter til et gulvtæppe samt endelig en pengepung²⁶.

Det »grove« industrimagasin

Ønsket om et udsalgssted for mandsarbejde havde, som berørt, allerede været rejst på et meget tidligt tidspunkt i kvindemagasinet historie. Den 2. marts 1815 rettede hr. cand. phil. Schlichtkrull henvendelse til det styrende selskab, idet han tilbød at overtage bestyrelsen af et sådant udsalgssted. Selskabet nedsatte som sædvanligt et udvalg, der bestod af admiral Løvenørn, etatsråd Qvistgård, professor Ramus og isenkræmmer Heegård. Disse skulle undersøge planen og komme med en indstilling herom¹.

Man var ganske naturligt betænkelig med hensyn til, om laugene skulle rette indsigelser eller stille hindringer i vejen for en sådan plans realisering, og man måtte følgelig fra det offentlige søge at erhverve autorisation til driften af et sådant foretagende. Man frygtede nemlig, at selskabet kunne komme til at gå en række næringsdrivende i bedene, eller måske værre for selskabets omdømme, at en forretning for så groft arbejde, som madam Schönning ikke fandt godt nok til hendes magasin, måske kunne få det nye til at ligne og tage sig ud som en marskandiserbutik. For at undgå denne udvikling, måtte der udarbejdes en liste over de arbejder, som en eventuel butik måtte omsætte.

For at undgå misforståelser indsendte man gennem Københavns magistrat til Det danske kancelli en detaljeret beskrivelse over det påtænkte

udsalgssted. Den 1. november 1815 modtog Selskabet for Indenlandsk Kunstflid kongelig bevilling til drift af de to udsalgsmagasiner i København, og som en yderligere gestus, der understregede øvrighedens interesse for selskabet og dets formål, blev bevillingen tildelt aldeles gratis ².

Bevillingen var ledsaget af en nøje beskrivelse over de genstande, der måtte forhandles, således at eventuelle fremtidige vanskeligheder og indsigelser fra de københavnske producenter og laug kunne undgås. Videre understregede bevillingen ganske stærkt for selskabet, at det nøje måtte påse, at der ikke blev solgt arbejder, der var udført på værksteder, hvor der holdtes »dreng og svende«, eller at der blev solgt artikler, på hvilke der var udstedt bevilling ³. Af mandligt arbejde måtte den nye forretning kun forhandle genstande, der var lavet på husflidsbasis, svende- og mesterstykker kun, når de var ledsaget af attest fra laugets oldermænd, maskiner af ny opfindelser eller modeller, hvis de var ledsaget af en tydelig beskrivelse. Endelig måtte man forhandle kunst- og flidsfrembringelser fra Opfostringshuset, Institutet for Døvtumme og andre lignende stiftelser ⁴.

Ikke mindst det andet punkt er bemærkelsesværdigt. Det kunne nemlig være særdeles bekosteligt at lave et svendestykke, og ofte havde den enkelte bundet en ganske betydelig kapital i dette. Laugene søgte i denne periode gennem kostbare mesterstykker at begrænse rekrutteringen. Det fjerde punkt ville rumme betydelige fordele for de københavnske stiftelser og institutioner. Tidligere havde disse ikke haft faste afsætningskanaler, men måtte sælge til mange tilfældige sider. På udstillingerne var de alle, som det fremgik af tabel 9, stærkt repræsenterede lige fra 1810 og hele perioden igennem. – Døvtummeinstitutets leder, professor Castberg, havde været aktiv i hele selskabets historie og havde ikke mindst spillet en betydningsfuld rolle i forbindelse med udbredelsen af tanken om patriotiske selskaber også i provinsen.

Bevillingen indeholdt naturligvis også en stærkere præcisering af begrebet »kvindeligt arbejde af det grovere slags«. Herved skulle forstås alle kvindelige husflidsfrembringelser, der var af en sådan karakter, at de ikke kunne modtages i selskabets gamle udsalgssted ⁵.

De love, Kunstflidsselskabet udarbejdede for det nye industrimagasin, bærer i høj grad præg af, at indretningen kunne komme i vanskeligheder med de københavnske håndværkere. Institutbestyreren skulle således hver måned uopfordret forevise sine bøger, hvori alle modtagne genstande var noterede ⁶. Hvis ikke det foreskrevne nøje blev overholdt af indretningens leder – der skulle tituleres forstander – var der indført en række skrappe mulktbestemmelser. For sit besvær skulle han til gengæld have 5 % af de solgte arbejders værdi i løn ⁷. Fandt man udenlandske arbejder i indretningen, kunne

TABEL 15
Omsætningen i Kunstflidsselskabets udsalgssted i Adelgade 295

Ar	Indleverede hovednumre	Ansats værdi	Salgsværdi	Omsætningsprocent
1816	782	9.604 rd. 28 ¹ / ₂ sk.	3.336 rd. 93 ¹ / ₂ sk.	34
1817	960	11.180 rd. 72 sk.	5.351 rd. 62 sk.	47
1818	1200	6.496 rd. 47 sk.	4.591 rd. 56 sk.	76
1819	1204	5.792 rd. 68 sk.	4.305 rd. 56 ¹ / ₂ sk.	74
1820	1814	9.269 rd. 41 ¹ / ₂ sk.	6.626 rd. 91 sk.	71
1821	1996	9.844 rd. 18 sk.	8.755 rd. 72 sk.	81
1822	1625	7.856 rd. 56 sk.	7.070 rd. 24 sk.	89
1823	1230	6.004 rd. 91 sk.	4.341 rd. 88 sk.	70
1824	868	4.077 rd. 71 sk.	3.031 rd. 67 sk.	74
1825	768	3.283 rd. 41 sk.	2.052 rd. 30 sk.	58
1826	588	2.286 rd. 6 ¹ / ₂ sk.	1.545 rd. 30 sk.	58
1827	635	2.437 rd. 89 sk.	1.228 rd. 7 sk.	50
1828	419	1.482 rd. 3 ¹ / ₂ sk.	1.037 rd. 51 sk.	70
1829	316	1.167 rd. 91 ¹ / ₂ sk.	554 rd. 81 sk.	47
1830	392	1.548 rd. 88 sk.	770 rd. 10 sk.	49
1831	226	813 rd. 83 ¹ / ₂ sk.	418 rd. 27 sk.	51
I alt	15.023	83.147 rd. 32 sk.	55.018 rd. 49 sk.	

Kilde: PK. »Selskabet for Kunstflid« (L.A.S.).

han som anført idømmes en mulkt – og hvis det havde været særligt gravevende – ligefrem afsættes fra bestillingen.

Det nye magasin fik sit udsalgssted i Adelgade 295, og af tabel 15 ses, hvorledes indretningen udviklede sig.

Det nye industrimagasin synes aldrig at være blevet den succes, som selskabets gamle butik var blevet, og man nåede aldrig i Adelgade-forretningen op på den samme omsætning. Efter nedgangsåret 1813 var det kvindelige udsalgssted atter kommet op på en årlig omsætning over 20.000 rd. Omsætningen hos forstander Schlichtkrull lå, som det fremgår af tabellen på et betydeligt lavere niveau ⁸.

Af tabellen ses det, hvorledes omsætningen kulminerede i midten af 1820-erne. I de første 8–9 år gik det fortsat fremad for Schlichtkrull, og han kunne glæde sig over den opmærksomhed og yndest, publikum skænkede magasinet. Men da der efterhånden oprettedes flere lignende indretninger i København, f. eks. snedkernes møbelmagasin, så havde forstanderen siden 1824 måttet sætte til, hvilket han havde gjort i håb om bedre tider ⁹.

Et interessant træk er den stærkt svingende salgsprocent. Tallet er beregnet ved en sammenregning af »ansats værdi« og »salgsværdi«, idet dette må be-

tragtes som tilladeligt, idet der kun beregnedes en ganske ringe fortjeneste – og sammenligningen år for år forrykkes jo heller ikke af dette forhold, idet det synes, som om fortjenesten har udgjort en fast andel over hele perioden. Salgsprocenten synes at fortælle noget om, hvor kritisk forstanderen har været ved modtagelse af arbejder. En lav procent kan således måske tages til indtægt for, at han kritikløst havde godkendt for mange arbejder. Det synes således at have været tilfældet de to første år. Efterhånden har han dog dannet sig et fast billede af, hvad der kunne afsættes, og den gennemsnitlige salgsprocent lå således i perioden 1816–1831 på 65, hvilket vist må karakteriseres som ganske pænt. I årene frem mod 1831 er virksomheden, som berørt, gået katastrofalt tilbage, og i et brev til selskabet opfordrede forstanderen det til at genoptage de årlige udstillinger, så man kunne fremelske industri og foretagsomhed ¹⁰.

Det var ellers ganske gedigne dagligdags artikler, der førtes i magasinet. For damer bl. a. knapper, kraver, kjolegarneringer, damehalskæder, livbånd, hårkrøller, sykurve, børnehuer, dåbshuer og -kjoler, bomuldsdamestrømper og ditto underskørter og trøjer. Af mandsarbejder bl. a. seler, snustobaksdåser, ligtorneplaster og ditto file, smukke og gode spinderokke, en mahognidivan, et rejsechartol, en stor vaskemaskine foruden en del drejearbejde og papmaché-arbejder samt lotterispil. Der var noget for enhver smag i forstander Schlichtkrulls industrimagasin ¹¹.

Med oprettelsen af de to industrimagasiner havde Selskabet for Indenlandsk Kunstflid også overtaget et vist ansvar for afsætningen af den forøgede indenlandske produktion. Såvel fremhjælpning af produktionen som afsætning af færdigvaren fandt selskabet, at det naturligt måtte tage sig af. Det var netop dette sidste spørgsmål, der førte til sprængningen af Industriforeningen kort tid efter dens oprettelse i 1838. Den gamle forening ville kun støtte produktionen; udbryderne, der stiftede den Merkantile Industriforening, ville derimod ligesom det gamle Kunstflidsselskab også arbejde aktivt med salget af færdigvaren.

Opsummering og vurdering

For de patriotiske selskaber kom freden i Kiel i januar 1814 og de dermed ændrede udenrigspolitiske forhold til at spille en afgørende rolle. Ved toldforordningen af 1814 ophævedes en række af de foregående års beskyttelsesforanstaltninger, og herved bragtes toldniveauet ned i nærheden af 1797-lovens samtidig med, at den økonomiske politik blev lagt an på, at Danmark

TABEL 16
Kontingentindtægter

Ar	Kontingentindtægt
1819	270 rd. 4 sk.
1820	119 rd. 48 sk.
1821	76 rd. 48 sk.
1822–1838	0 rd. 0 sk.
I alt	466 rd. 4 sk.

Kilde: IF-arkiv. Pk. Selskabet for Indenlandsk Kunstflid (EA).

ikke egnede sig for industri; men for landbrug, skibsfart og husflid. Manufakturpolitikken lagdes definitivt på hylden.

Det nationaløkonomisk-teoretiske grundlag for den stærke beskyttelse og ophjælpning af industri svandt samtidig ind. Man var blevet liberalister. Professor Chr. Olufsen, der aktivt havde støttet den førte »nymerkantilistiske industripolitik«, redegjorde for sit nye økonomiske syn i et værk fra 1819. Heri anførtes, at støtte blot ville føre til en produktionsmæssig forvridning, og at nationerne aldrig ville komme i ligevægt, samt at det i det hele taget var en dårlighed for kapitalløse stater selv at ville producere alt ¹.

Under de ændrede politiske forhold havde regeringen ikke længere brug for Selskabet for Indenlandsk Kunstflid og dets virke, og der gaves følgelig kun det gamle selskab ringe lejlighed til at udvide sin virksomhed ud over udstillingerne og industrimagasinerne i København. Selskabets indtægter svandt som følge heraf gradvis ind og bestod efterhånden kun af de »ordentlige medlemmer«s årlige kontingenter. Men også disse hørte snart op.

Til sammenligning med de svindende kontingentindtægter kan anføres, at selskabets sekretær – kaptajn Lorenzen – for året 1819 for sit arbejde i løn modtog 254 rd. 56 sk., og selskabets bud – den aktive udstiller Hammer – 75 rd. 48 sk. For at afholde de nødvendige udgifter blev det nødvendigt for Kunstflidsselskabet at kapitalisere et par kgl. obligationer, som man allerede i 1810 havde modtaget som »patriotisk offer«. Herved indkom 705 rd., hvilket muliggjorde en fortsættelse af selskabet frem til 1821 ².

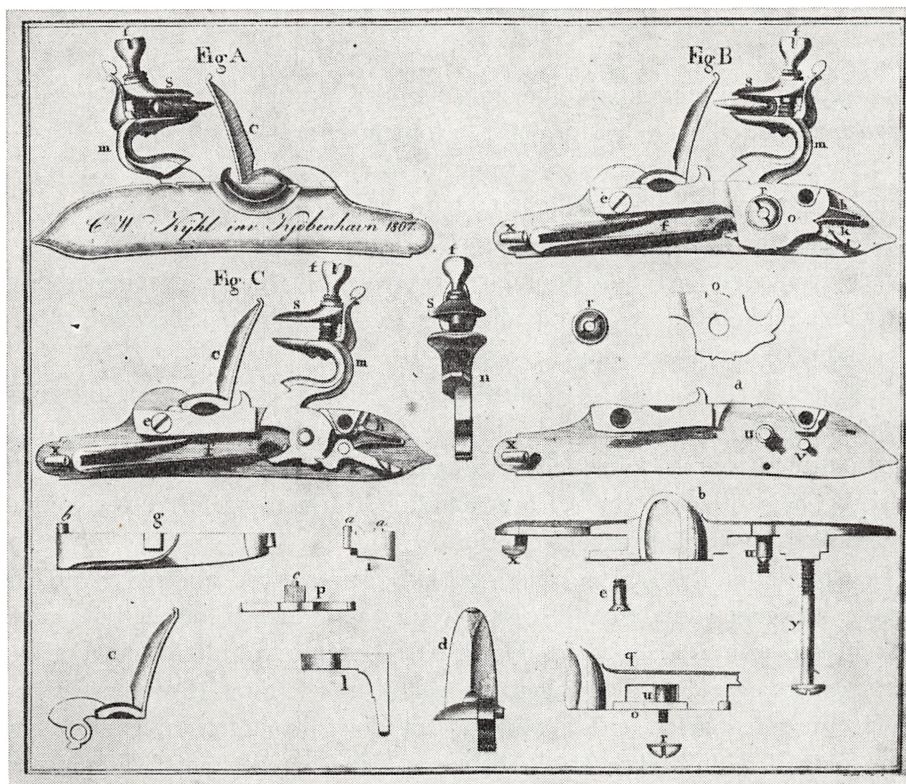
Kunstflidsselskabet slumrede herefter ind og levede i københavnernes bevidsthed kun videre i de to industrimagasiner, der netop i kriseårene havde stor søgning. I 1838 begyndte det gamle selskab imidlertid atter at røre på sig for blot at konstatere, at den lange række af arbejdsopgaver, selskabet havde virket for, i mellemtiden var blevet overtaget af nye eller restaurerede selskaber og institutioner. Den vigtigste var måske her en »Forening for den danske

Industri«, der var under oprettelse. Med beklagelse måtte Kunstflidsselskabet konstatere, at der ikke i den københavnske foreningsverden var plads til det, men med behag kunne man dog konstatere, at de opgaver, man havde virket for, blev videreført.

Den 11. januar 1838 indkaldte etatsråd Fr. Thaarup til møde i Selskabet for Indenlandsk Kunstflid. Flere gange var han allerede blevet opfordret dertil, men da han ikke havde haft nogen forbindelse med selskabet, siden han blev udnævnt til chef for toldforvaltningen i Helsingør i 1816 og som følge heraf forlod byen og forbindelsen med selskabet, havde han ikke ment sig berettiget dertil. En ny opfordring førte dog til, at den tidligere viceformand i selskabet indkaldt med det ene punkt på dagsordenen: Skulle Selskabet for Indenlandsk Kunstflid ophæves eller genoplives? Fr. Thaarup var selv stemt for ophævelsen, idet der siden selskabets sidste møder i begyndelsen af 1820'erne var blevet oprettet et Polyteknisk Institut, et Institut for Metalarbejdere samt et Tidsskrift for Håndværkere og Kunstnere, og hertil kom, at andre havde overtaget industriudstillingsideen og afholdt to sådanne i 1834 og 1836. Disse var blevet forestået af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Akademiet for de skønne Kunster samt Selskabet for Naturlærens Udbredelse. Det var større pekuniære kræfter, der nu stod bag, og på et tidspunkt, der var væsentlig forskellig fra den periode, i hvilken Selskabet for Indenlandsk Kunstflid virkede med det bedste, samtiden formåede på området.

Spørgsmålet om anvendelsen af selskabets værdier ved en evt. opløsning blev ligeledes trukket frem³. Liebhavere hertil havde allerede meldt sig og gjort opmærksom på, at en »Forening for den danske Industri« var under dannelse under ledelse af professor Forchhammer, guldsmed Dalhoff, etatsråd Garlieb og koncerensråd Collin. Sidstnævnte mente, at den nye forening ville være en værdig arvtager⁴.

Der blev ikke truffet nogen endelig afgørelse på mødet, hvorfor der hen på efteråret blev indkaldt til et nyt, hvor den endelige beslutning skulle træffes. Mødet om selskabets videre skæbne blev afholdt den 21. september 1838, og da det ville få vidtrækkende betydning for det 30 år gamle selskab, anmodede Fr. Thaarup skriftligt så mange medlemmer som muligt om at give møde. I alt 16 fulgte opfordringen og mødte op i Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs lokaler. Af listen over de fremmødte fremgår det, at det ikke var lykkedes Kunstflidsselskabet at gennemføre noget generationsskifte. Selskabets gamle drivkræfter, assessor Bärens, kommandør Løvenørn og formanden fra 1809–1829 etatsråd Olsen, var alle døde, og selskabets sekretær, kaptajn Lorenzen, var blevet udnævnt til postmester i Fåborg. En enkelt af de gamle medlemmer måtte desværre melde afbud, da han p. g. a. blindhed ikke længere tog del

Rustmester Kyhls geværlåse

Englænderne havde ved overfaldet på Danmark erobret en række våben bl. a. kanoner og geværer, og nogle af disse var netop udstyret med rustmesterens nye låse, for hvilke han havde fået fortjenstmedaljen i guld + 200 rd. Det geniale ved låsene var færre bevægelige dele. Man frygtede nu, at englænderne ville stjæle den geniale danske opfindelse for at gøre den til sin egen. Derfor besluttede Kunstflidsselskabet på kommandør Løvenørns initiativ at publicere tegningerne, før englænderne gjorde brug af dem. A: låsen fra den udvendige side. B: låsen fra den indvendige side. C: låsen fra den indvendige side med stolen o fjernet. Herved ser man låsens indre indretning.

i offentligt liv. Blandt de fremmødte taltes imidlertid nogle af de mænd, der stod bag dannelsen af den nye Industriforening i København: Etatsråd Lehmann, konferensråd Collin og blikkenslager Irgens. Som tidligere nævnt var den nye forening særdeles interesseret i at overtage det gamle selskabs formue, hvis man besluttede at opløse. Begge dele vedtoges enstemmigt⁵. En skøn mekanisk vægt, af ny konstruktion, som selskabet allerede i 1810 havde modtaget af agent Heckscher, besluttede man ligeledes at overdrage til den nye Industriforenings fremtidige modelkammer⁶.

For det gamle Kunstflidsselskab må dette have været en kær handling, idet de mål og de virkemidler, den nye Industriforening havde sat på en lang

række områder, var sammenfaldende med selskabets. En markant forskel var det dog, at Industriforeningen klart tog afstand fra støtte til husflid og hjemmeindustriel produktion, ligesom støtte til Kunstflidsselskabets to udsalgs- og magasiner måtte ligge uden for den nye forenings formålsparagraffer ⁷.

Det var dog ikke nogen stor formue, Selskabet for Indenlandsk Kunstflid kunne overdrage sin afløser. Efter at udgifterne til de to møder i 1838 var afholdte, var der 128 rd. 4 sk. tilbage. 31. oktober 1838 blev denne sum overdraget formanden for Industriforeningen professor Forchhammer sammen med det gamle selskabs bevarede arkivalier, der i en forseglede pakke skulle arkiveres i Industriforeningens arkiv ⁸.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid var hermed opløst, men en værdig arvtager fortsatte dets ideer og arbejde til fordel for det danske samfund. Med udstillingerne af »kunst- og flidsfrembringelser« 1810–17 og 1819 havde Selskabet hejst de første vimpler over dansk industris formåen. Afløserforeningen skulle siden fortsætte arbejdet herfor.

Den patriotiske bevægelses »moderselskab« var hermed afgået ved døden. Denne bevægelse kan absolut ikke karakteriseres som nogen folkelig bevægelse. Den opstod som embedsmænds loyale og spontane svar på Danmarks nye anti-engelske og »fastlandsengagerede« politik fra efteråret 1807. Bevægelsen og ideerne spredtes som en steppebrand fra kancellikontorerne i København, hvor ideen til Kunstflidsselskabet skabtes af den kommitterede i Kommercekollegiet C. G. Rafn, over amtmænd og bisper og trængte herfra dybt ned i embedshierarkiet i selv landets fjerneste afkroge.

Den store gennemslagskraft, den patriotiske idé fik, må netop forklares som et resultat af påvirkning ned gennem embedstandens rækker fra kancellikontor til præstegård. Embedsmænd på alle trin gjorde deres bedste for at være et led i den patriotiske kæde, men naturligvis havde de ikke alle samme held med deres bestræbelser. Stiftsselskaberne i Århus og Viborg virkede således blot et par år, medens andre overlevede op til vor egen tid.

Den idémæssige centralisering i Selskabet for Indenlandsk Kunstflid og i selskabets tidsskrift – Efterretninger fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid – bevirkede naturligvis, at en lang række arbejdsopgaver var fælles hos selskaberne, men her og der finder man dog nye ideer og indslag til virkeliggørelse af de store mål. Ideer, der først senere for alvor skulle blive taget op.

Som det er fremgået, oprettedes selskaberne som et led i landets indre mobilisering og oprustning og svandt følgelig ind, da de normale udenrigspolitiske relationer blev genoptaget. Den manglende folkelige opbakning fremgår netop af det forhold, at selskaberne »sov ind«, så snart det officielle Dan-

marks repræsentanter ud over hele landet mistede interessen for bevægelsen. Der var i det 19. århundredes andet årti ingen folkelige arvtagere – og derfor måtte bevægelsen i første omgang dø.

Alligevel må man hævde, at den patriotiske bevægelse havde stor betydning. For eftertiden rummede disse forsøg på en organisering af landets produktive sektorer omkring industri og landbrug en række væsentlige elementer, der siden skulle få afgørende betydning for landets økonomiske vækst og industrielle opbygning i det 19. århundrede.

Det økonomiske grundlag i begyndelsen af det 19. århundrede – og med landbrugskrise fra 1818 – var ikke til stede for en fast og varig organisering af den nye tids hovederhverv, landbrug og industri. Men ideerne for erhvervsorganisationernes opbygning og virke var delvis blevet udstukket og ventede nu blot på et gunstigt grundlag at virke under.

Rawerts dom over selskaberne er allerede anført, »de ville mere, end deres evner tillod, og deres virksomhedsområder var alt for bredt formuleret«⁹. En række foreninger havde allerede gjort den erkendelse og indskrænkede deres virksomhed til enkelte områder. Det gjaldt således Ålborgselskabet.

Et par af de store provinsselskaber lykkedes det på mirakuløs vis at overleve kriseårene fra 1818 til op mod 1830, da de værste virkninger var ved at være overvundet. Det gjaldt således Randers Amts Landhusholdningsselskab, Fyns Stifts Patriotiske Selskab, Det Bornholmske Selskab for Efterslægten samt Holbæk Amts Økonomiske Selskab. Da landbruget i disse selskabers områder havde gennemlevet kriseårene og fik behov for en økonomisk organisering, fik de gamle patriotiske selskaber indpumpet nyt liv. De tidligere meget brede formålsparagraffer, der kunne spænde over husflid, industri, fiskeri og landbrug, blev nu ændrede til kun at rumme ét erhvervsøkonomisk aspekt, hvilket for provinsen naturligvis blev landbruget, og de gamle selskaber blev derved områdernes centrale landbrugsorganisationer.

Den patriotiske idé, der udsprang 1807/08 og dermed blev den første egentlige landsdækkende erhvervsøkonomiske organisering, kom således til at blive bærer af den nye tids erhvervsorganisationer.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflids idégrundlag blev overdraget af Industriforeningen i København i 1838, og en række patriotiske provinsselskaber blev forgængere for landbrugsorganisationerne.

De patriotiske selskaber kom til at kaste stærke reflekser på de nye erhvervsøkonomiske organisationsdannelser i det 19. århundrede.

Kilder og litteratur

Utrykt materiale

Erhvervsarkivet, Århus

Industriforeningens Arkiv.

Pk. »Selskabet for Indenlandsk Kunstflid«.

Landhusholdningsselskabets Arkiv.

Brevjournaler 1810 og 1813.

Landsarkivet for Sjælland, København

Pk. »Selskabet for Kunstflid«.

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

X-560 Ålborg Stifts og Amts Økonomiske Selskab.

1. Forhandlingsprotokol.
2. Dokumenter hertil.
3. 1810–15 Indtægtsbog.
4. 1810–13 Udgiftsbog.
5. 1810–19 Forskellige dokumenter.
6. 1811 – Diverse sager.

X-563 Viborg Stifts Økonomiske Velfærdsselskab.

1. 1812–13 Forhandlingsprotokol.
2. 1811–13 Regnskabsprotokol.
3. 1811–13 Diverse dokumenter.

Aviser

Adresseavisen.

Dagen.

Fædrelandet.

Handels- og Industri-Tidende.

Kjøbenhavnsposten.

Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn.

Trykt materiale

Tidsskrifter

Arkiv 3 bd. nr. 2 1970.

Westrup, Martin, Kommercekollegiet 1797 186–202.

Efterretninger fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid I–II. (1810–16).

Erhvervshistorisk Årbog 1960.

Dybdahl, Vagn, Dansk Industri og de store udstillinger 1889–1914.

Historiske Meddelelser om København 2 R. I 1923 (1923).

Linvald, Axel, En journalists genvordigheder, bidrag til den københavnske presses historie 1799–1811 (1–50).

Industriforeningens Tidende I–II (1838–40).

Kirkehistoriske Samlinger 4 R 3 1893–95.

Niels Blichers autobiografi (97–114).

Kjøbenhavns Lærde Efterretninger 1808 (573–76).

Industriforeningens Månedsskrift 1875 (143–54).

- Landhusholdningsselskabets Skrifter 1804-1820.
 Magazin for Kunstnere og Håndværkere 1827-34.
 Månedsskrift udg. af Industriforeningen II 1867 (129-45).
 Nationaløkonomisk Tidsskrift 1876 (200-17).
 Industriudstillinger og industrimuseer.
 Nationaløkonomisk Tidsskrift 1888 Ny række 6. bd.
 Bauer, Adolph, Danske industriudstillinger (1-88).
 Nyt Magazin for Kunstnere og Håndværkere II 1838.
 Penia eller Blade for Skole-, Industri-, Medicinal-, og Fattigvæsen (1806-18).
 Politivennen 1806-1808.
 Quellen und Forschungen Schleswig Holsteins (1927).
 Blunck, Werner, Die Entwicklung der Industrie in Neumünster bis zum Anschluss Schleswig Holsteins an den deutschen Zollverein.
 Samling til Jydsk Historie og Topografi 2 Rk. IV 1 (1891).
 Brønnum, C., Fabriksanlæggene ved Gudumlund.
 Scandia III 1920.
 Olsen, Albert, Nogle synspunkter for dansk merkantilistisk erhvervspolitik (223-273).
 Skandinavisk Litteraturselskabs Skrifter 3. årg. 1. bd. 1807-08.
 Tune Eilers Årsskrift 1914 (19-47).
 Christensen, Otto, Danske patriotisk-økonomiske selskaber for 100 år siden.
 Tidsskrift for Industri 1903 (114-17).
 Nyrop, C., Danmarks første industriudstilling.
 Århus Amts Økonomiske Annaler.
 Kgl. Danske Hof- og Statskalender 1808-09 og 1811-13.
 Københavns Vejviser 1814-15.

Værker

- Bigård, H. L., Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede (1901).
 Baden, Gustav Ludvig, Udkast til en historie af Danmarks og Norges handel og næringsveje fra oldtiden til nutiden (1806).
 Blicher, Niels, Underretning om det Randlevske Distriktselskab for gavnlig virksomhed (1811).
 Blicher, Niels, Udskrift af hovedprotokollen for det Randlevske gavnlige virksomhedselskab (1812).
 Castberg, Atke, Priisopgave om patriotiske selskabers oprettelse i Danmark og Norge 3. okt. 1810 (1810).
 Christiani, C. J. R. Bemærkninger ved Hr. Justitsråd Rafns Indbydelse til alle Danmarks og Norges mænd . . . (1808).
 Dybdahl, Vagn, (red), For fædrelandets bedre flor (1969).
 Engelstoft, L., Tanker om nationalopdragelsen, betragtet som det virksomste middel til at fremme almenånd og fædrelandskærlighed (1800).
 Eriksholm, Anders J. Holbæk Amts Økonomiske Selskab i hundredeåret 1812-1912. (1912).
 Forslag til visse almindelige bestemmelser for Selskabet for Indenlandsk Kunstflid (1808).
 Fortegnelser over de af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid i Kongens Klubs Værelser udstillede genstande 1812-14, 1816-17 og 1819.
 Fonden ad Usus Publicos vol I-II (1897-1901).
 Heckscher, Eli F., Kontinentalsystemet (1918).
 Heckscher, Eli F., Merkantilismen I-II (1931).
 Hellfried, C. F., Forsøg til en politisk overskuelse af Englands overfald på Danmark i året 1807 (1808).

- Hertel, H., *Det Kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie I 1769–1868* (1920). Indbydelse til alle Danmarks og Norges patriotiske mænd og kvinder fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid (1808).
- Johansen, Hans Chr., *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784* (1969).
- Jørgensen, Harald, *Tidsskriftspresen i Danmark indtil 1848* (1961).
- Jørgensen, Harald, *Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799–1848* (1944).
- Jørgensen, Harald, *C. N. David I–II* (1960).
- Kirketerp, M. E., *Bornholms Landøkonomiske Forenings historie 1852–1902* (1901).
- Lauritsen, J., *Fyns Stifts patriotiske selskabs historie* (1865).
- Lehmann, Orla, *Efterladte skrifter* (1872–74).
- Linvald, Axel, *Kronprins Frederik og hans regering* (1923).
- Love for Selskabet for Indenlandsk Kunstflid vedtaget på mødet 20. juni 1815 (1816).
- Lorenzen, Gabr., *Beretning om Selskabet for Indenlandsk Kunstflid for året 1818* (1819).
- Løve, Anders, *Indenlandsk Kunstflid (et poetisk forsøg) med anmærkninger* (1812).
- Løve, Anders, *Industrimagasinet for kvindelige håndarbejder af det finere slags* (1812).
- Mangor, Chr. Elovius, *Efterretninger om Næstveds patriotiske selskab* (1782).
- Nathanson, M. L., *Historisk statistisk fremstilling af Danmarks national- og statshusholdning fra Fr. IV's tid til nutiden* (1844).
- Nielsen, Axel (red.), *Industriens historie i Danmark vol. II og III* (1943–44).
- Nielsen, Helge, *Folkebibliotekernes forgængere* (1960).
- Nielsen, Harald, *Fyns Stifts patriotiske selskab gennem 125 år. 1810–1935* (1935).
- Nyrop, C., *Bidrag til vor håndværkerstands historie i tiden før 1857* (1914).
- Nyrop, C., *Bidrag til den danske industris historie 1–5* (1870–75).
- Nyrop, C., *Industriforeningen i København 1838–1888* (1888).
- Nyrop, C., *Meddelelser fra industriens område* (1876).
- Nystrøm, Eiler, *Industrihistorikeren Camillus Nyrop* (1922).
- Olsen, Erling, *Danmarks økonomiske historie siden 1750* (1963).
- Olufsen, Chr., *Bidrag til en oversigt af nationalindustrien i Danmark* (1819).
- Rasch, Åge, *Dansk toldpolitik 1760–97* (1955).
- Rasch, Åge, *Niels Ryberg 1725–1803* (1964).
- Rawert, Ole Jørgen, *Beretning om industriens tilstand i de danske provinser samt nogle midler til dens fremme* (1820).
- Rawert, Ole Jørgen, *Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil 1848* (1850).
- Rafn, Carl Gottlob, *Indbydelse til alle Danmarks og Norges mænd, forenede at understøtte de indenlandske manufakturer og skade fjenden ved højtideligen at forpligte sig til ikke herefter at købe engelske varer* (1807).
- Randers Amts Landhusholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 år (1910).
- Rubin, Marcus, *1807–14 Studier til Københavns og Danmarks historie* (1892).
- Rubin, Marcus, *Fra Kielerfreden til kongens død* (1895).
- Sachs, Åge, *Den danske centraladministration* (1921).
- Schumpeter, E. B., *English Overseas Trade Statistics 1697–1808* (1960).
- Svendsen, Knud Erik m. fl., *Dansk pengehistorie vol. II* (1968).
- Regnskab for det af etatsråd Niels Lunde Reiersen stiftede fond for 1798 (1809, 1813–15).
- Thaarup, Fr., *Fædrenelandsk nekrolog eller efterretninger om de ved stilling og virksomhed udmærkede . . . 1821–26* (1824–25).
- Thaarup, Fr., *Kort vejledning til kundskab om fabrik, manufaktur og håndværksindustrien og laugsvæsenet* (1824–25).
- Thaarup, Fr., *Udførlig vejledning til det danske monarkis statistik I–VI* (1812–19).
- Thaarup, Fr., *Den danske stats finansstatistik* (1836).

Thaarup, Fr., Vejledning til det danske monarkis statistik (1794).

Wilcke, Julius, Specie-kurant og Rigsbankdaler 1788–1845 (1929).

Ørsted, A. S., Af mit livs og min tids historie. I–IV (1851–57).

Åbye, T., Skrivelse til hr. Kmhr. og amtmand Schumacher i Svendborg om den af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid for dette år foranstaltede udstilling (1815).

Forkortelser:

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortede ved at anføre forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten. Er der af samme forfatter anvendt flere værker, anføres tillige kort titlen. Ved skrifter uden forfatterangivelse anvendes titlen, evt. dennes vigtigste ord.

Noter og henvisninger

1. Indbydelse 1808 13.
2. En række foreninger var dog opstået i årene før 1807. I Norge var der allerede fra midt i 1770'erne opstået en række selskaber, der havde karakter af »præmieselskaber«. Fr. Thaarup, Statistik (1794) 531.
Man havde tidligere i Danmark haft forbud mod indførsel af udenlandske fabrikater og produkter, så snart landet kunne klare sig selv på disse områder. Forordning af 16. juni 1741, forordning af 19. febr. 1753.
3. Heckscher, Merkantilismen vol. II.
4. Rasch, Dansk toldpolitik 265. – Arkiv 3. bd. nr. 2. 1970 186.
Albert Olsen i Scandia III 269.
5. Harald Jørgensen, C. N. David vol. I 33. Det må stærkt understreges, at en lang række aspekter skyldtes kravet til en krigsøkonomi om selvforsyning og beskyttelse af egne råvarer mod eksport til krigsførende magter p.g.a. prisstigninger på samme. Hvor meget der kan kaldes »merkantilistisk«, og hvor meget »krigsøkonomi« kan være særdeles vanskeligt at afdække.
6. Handels- og Industri-Tidende 4/4 1808.
7. Hertel 176, Hof- og Statskalender for året 1808 206–07. *ibid.* for 1812 362.
8. Dansk ordbog. Videnskabernes Selskabs Ordbog vol II (1802) 215.
9. *Ibid.* vol III (1820) 383.
10. Olufsen, Oversigt (1819) 215.
11. ODS vol XI 765.
12. Dansk Ordbog vol III (1820).
13. Skilderiet no. 71, sept. 1812 1123.

Situationen og den økonomiske debat o. 1807

1. Axel Nielsen vol II 152.
Schumpeter tavler XIX–XLV. Her udførselstal opdelt på varekategorier og geografiske områder.
2. Bricka XII 414. Skan. Litt. Skrifter 2 bd. (1805) 198–239.
3. Baden, Udkast til en historie. Bricka Vol I 394.
4. *Ibid.*
5. Placat 30/10 1807.
6. Bricka VII 300.
7. *Ibid* XIII 354.
8. Hellfried, Forsøg på en politisk 205.
9. Penia nr. 16 1807.
10. *Ibid.* 7. årg. nr. 1.
11. Penia.
12. Politivennen nr. 498 14/11 1807.
13. Skilderiet nr. 83 26/7 1808 1319.
14. Dagen 15/12 1807.
15. Politivennen nr. 500 28/11 1807.
16. Hist. Med. fra Kbh. 2. Rk. 1. bd. 1. hæfte (1923): Axel Linvald, En journalists genvordigheder 1–50. Harald Jørgensen, Tidsskriftspresen 53.
17. Rafn, Indbydelse 14.

Oprettelsen af Selskabet for Indenlandsk Kunstflid

1. Løve, Digt over Kunstflidsselskabet. – Han var søløjtnant. – Vejviser 1814/15 212. – Ergane – tilnavn til Athene som beskytterinde af al slags håndværk og kunstflid. – Salmonsens vol VII (1918) 400.
2. Rafn, Indbydelse.
3. Hof og Statskalender for 1808 200.
4. Politivennen nr. 496 31/10 1807. Jørgensen, Tidsskriftspresen 53.
5. Skan. Litt. Skrifter 1807. 3. årg. 1. bd. (1808) 307–334.
6. Ibid 337–412.
7. Rafn, Indbydelse.
8. Dagen 29/12 1807.
9. Handels og Industri-Tidende nr. 3 8/1 1808.
10. Skan. Litt. Skrift. 3. årg. 1. bd. (1808) 335.
11. Rafn, Indbydelse 3. Skan. Litt. Skr. 3. årg. 1. bd. (1808) 331.
12. Rafn, Indbydelse 4.
13. Bisgård. – Heckscher, Kontinentalsystemet 39. – Skilderiet 16/1 1808.
14. Dagen 1/1 1808.
15. Jørgensen, Tidsskriftspresen 54.
16. Skilderiet 2/1 og 16/1 1808.
17. Skan. Litt. Skr. 3. årg. 1. bd. 340.
18. Ibid 349.
19. Ibid 378.
20. Ibid 394.
21. Ibid 411.
22. Christiani, Bemærkninger (1808). – Bricka vol III 558.
23. Rawert, Kongeriet 133.
24. Christiani 3.
25. Ibid 8.
26. Ibid 46.
27. Penia nr. 5 (1808) 76.
28. Hof- og Statskalender for 1808 206. – Penia nr. 5 (1808) 76.
29. Politivennen nr. 508 23/1 1808.
30. Dagen 15/2 1808.
31. Penia nr. 5 (1808) 76.
32. Handels- og Industri-Tidende nr. 30 og 32 4/4 1808. – Jørgensen, Tidsskriftspresen 36.
33. Handels- og Industri-Tidende no. 28 25/3 1808.
34. Indbydelse til Danmarks og Norges (1808).
35. Indbydelsesblanket bag i ovennævnte.
36. Løve, Digt over Kunstflidsselskabet 18.
1810 bestod Selskabet for Indenlandsk Kunstflid af følgende medlemmer. De med * betegnede var medlemmer lige fra selskabets stiftelse 8 februar 1808. Professor Becker, apoteker Blau*, justitsråd Bärens*, bankkommissær Collin, etatsråd Hansen, etatsråd Heger, generalpostdirektør Hellfried*, professor Herholdt*, farver Holmblad*, købmand Jacobsen*, kancelliråd Jessen, købmand Kierkegård, legationsråd Kirstein, kommandør Løvenørn*, grosserer Nathanson*, etatsråd Olsen*, professor Ramus, professor Nyerup, agent Ryberg, etatsråd J. F. W. Schlegel, justitsråd Skibsted, professor Smith, købmand Thortsen, professor Warburg* og professor Wiborg*. Kilde: Skilderiet nr. 45 13/3 1810. Medlemsfortegnelse i PK. »Selskabet for Kunstflid« (L.A.S.).

Love for Selskabet for Indenlandsk Kunstflid

1. Forslag til visse almindelige bestemmelser (1808) 1 og 8.
2. Lovene trykt i Efterretninger I 5–30.
3. Udgår.
4. §§ 11–14 og 20.
5. Fr. Thaarup, Udførlig vejledning 2. del (1813) 181.
6. § 60.
7. Skilderiet 30/7 1808 nr. 84.
8. §§ 38.
9. § 22.
10. Efterretninger I 699.
11. Se note 30) i indledningsafsnit.
12. §§ 28.

13. Efterretninger I 705.
14. Forslag til visse almindelige bestemmelser (1808).
15. Efterretninger I 59. - Penia 1809 nr. 19 300. - Dagen 18/12 1809. Eksempelvis kan anføres, at 8 abonnenter på Kunstflidsselskabets Efterretninger havde betalt deres eksemplarer med 200 rd. - Dagen 3/11 1810.
16. Dagen 4/4 1808. Hof- og Statskalender for 1809 226.
17. Hof- og Statskalender for 1808 206-09.
18. Linvald 345. - Fædrenelandsk nekrolog. - Det kan eksempelvis anføres, at agent Ryberg sammen med assessor Herbst havde sæde i Kommercekollegiets fabriksdirektion. - Hof- og Statskalender. - Et interessant træk var de talrige personsammenfald mellem fremtrædende mænd i Landhusholdningsselskabet og Selskabet for Indenlandsk Kunstflid. Justitsråd Skibsted, der var en af de 3 præsidenter, sad således såvel i lovkomiteen i LHS som i Kunstflidsselskabet. Fra 1810 kom assessor og bankkommissær Jonas Collin ligeledes til at spille en fremtrædende rolle i begge selskaber. 1812 var han sammen med Skibsted præsident i Landhusholdningsselskabet og sad i dets skriftskommission, en post han også kom til at beklæde i Kunstflidsselskabet, efter at en skriftskommission var blevet oprettet i 1811. Her sad han sammen med J. H. Bärens og professor J. F. W. Schlegel. - Netop personsammenfald på højt plan mellem de to selskabets ledelse kan måske forklare, at Selskabet for Indenlandsk Kunstflid kun optræder to gange i Landhusholdningsselskabets brevjournaler. LHS. journal 1810/123 og LHS. journal 1813/53.
19. Lovene § 57.
20. Ibid.
21. Beretning fra 1818.
22. Selskabet havde dog på et møde 20. juni 1816 vedtaget nye love, hvor de nye komiteer var optaget.
23. Forslag til visse almindelige bestemmelser (1808) 17.
24. Skilderiet 14/12 og 16/12 1811.

Industriudstillinger

1. Nyrop, Bidrag til den danske industris historie 3. hæfte 1871 135. - I Nyrops Meddelelser fra Industriens område (1876) er listen over udstillinger for første gang komplet - men uden kommentarer. Ligeledes i Industriforeningens historie 1838-1888 6.
2. Lehmann, Orla, Efterladte skrifter vol I 7. - Tidsskrift for Industri 4. årg. 144.
3. Skilderiet nr. 3 21/10 1806. - Dagen 30/11 1812.
4. Skilderiet 21/10 1806.
5. Encyclopedia of Social Sciences vol. III 334 (1954 udg.). - Heckscher, Kontinentalsystemet.
6. Nat. Øk. Td. 1888 5, Bauer, Udstillingen 1888 og dens forgængere.
7. Penia 20/9 1810 nr. 18 280.
8. Skilderiet 30/8 1808.
9. Efterretninger I 129.
10. Ibid 135.
11. Dagen 20/4 1810.
12. Dagen 17/8 1810.
13. Efterretninger I 420.
14. Dagen 18/9 og 21/9 1810.
15. Efterretninger I 422.
16. Dagen 21/9 1810.
17. Efterretninger II 605, Åbye 5.
18. Fortegnelse 1810 nr. 151, Fortegnelse 1817.
19. Penia nr. 20 28/10 1812 306.
20. Sml. til Jydsk Hist. og Topografi 2. Rk. IV bd., Brønnum, Fabriksanlæggene ved Gudumlund.
21. Skilderiet nr. 73 1812 1161.
22. Quellen und Forschungen 29 - Også den egentlige danske industri nød stor økonomisk bevågenhed fra det offentlige. Men dette spørgsmål er af tids-

mæssige årsager ikke taget op til behandling. – Det ville ellers være særdeles interessant at klarlægge, hvilke industriudstillere, der havde fået økonomisk støtte fra det offentlige. – Spørgsmålets besvarelse må kunne fremgå af Kommerce- og Industrifondens protokoller, der findes i Rigs-

arkivet. Vejledende Arkivregistratur II bd. pp 321.

23. Penia nr. 20 28/10 1812 312.
24. Pk. »Selskabet for Kunstflid« L.A.S.
25. Sml. til Jydsk Hist. og Topografi 2. Rk. IV bd.
26. Penia 20/9 1810 nr. 18.

Udstillingslokaler og genstande

1. Skilderiet 1812 nr. 71, 72, 73, 74 og 76.
2. Efterretninger II 203.
3. Skilderiet nr. 71 1125.
4. Efterretninger II 606.
5. Skilderiet nr. 71 1812 1125–28.
6. Penia nr. 20 28/10 1812 306.
7. Skilderiet nr. 71 1812.
8. Efterretninger II 206.
9. Skilderiet nr. 72 1812.
10. Forhandlingsprotokol 6/9 1838 (EA).
11. Efterretninger.
12. Ibid II 206.
13. Efterretninger.
14. Fortegnelse 1810 nr. 12.
15. Rafn, Indbydelse 1807 16.
16. Skilderiet nr. 71 12/6 1810.
17. Handels- og Industri-Tidende nr. 59 23/7 1810.
18. Ibid nr. 61 30/7 1810.
19. Fonden af Usus Publicos vol II nr. 143 (1902).
20. Nyrop, Bidrag 5 hæfte 329.
21. Skilderiet nr. 88 2/11 1813. – Forordning af 23/5 1812 § 1.
22. Fr. Thaarup, Statistik vol II 302.
23. Fortegnelse 1817 nr. 77.
24. Åbye 21.
25. Fortegnelse 1814 XXXIV.
26. Handels- og Industri-Tidende nr. 12 5/2 1808.
27. Fortegnelse 1810, 1811 og 1812. – Løve, Indenlandsk Kunstflid 14.
28. Skilderiet nr. 74 1812 1172.
29. Fortegnelse 1814 nr. 31–33.
30. Åbye 1815 36.
31. Handels- og Industri-Tidende nr. 19 2/3 1807.
32. Penia 20/9 1810 nr. 18 276.
33. Åbye 30.
34. Fortegnelse 1816 LXVII.
35. Penia nr. 20 28/10 1812 317.
36. Skilderiet 1812 nr. 74 1174.
37. Dagen 19/7 1816.
38. Handels- og Industri-Tidende 23/3 1812.
39. Åbye 12.
40. Plakat 3/11 1810.
41. Fr. Thaarup, Kort vejledning (1824).
42. Se note 23 i afsnit Industriudstillinger 47.
43. Fr. Thaarup, Kort Vejledning (1824) 279. – Rubin, Fra Kielerfreden 174.
44. Rawert, Industriens tilstand 37.
45. Fortegnelser div. år. Fr. Thaarup Statistik vol II 363 og 335.
46. Efterretninger I 603.
47. Ibid II 204.
48. Sv. Åge Hansen, Dansk pengehist. vol. II 96.
49. Dagen 17/8 1816.
50. Efterretninger II 204.
51. Nat. Øk. Td. 7. bd. 1876 200.
52. Rawert, Industriens tilstand.
53. Magazin for Kunstnere og Håndværkere 1828 292.
54. Dagen 10/7 1821. – Denne ændring af udstillingernes placering og formål må have fundet sted mellem 1819 og 1821. I Fortegnelse 1819 skrev komiteen i forordet, at man havde medtaget artikler fra en række velgørende institutioner, selv om de ikke var fuldendte – da enhver »fædrelandsven med fornøjelse ville se på disse stiftelsers fremgang, og ud fra dette synspunkt

- bedømme arbejdets værdi«. – Hvorfra den nye opfattelse, der klart skilte stiftelsernes arbejder ud, er kommet, kan ikke konstateres.
55. Kjøbenhavnsposten 29/8 1836 986. – Selskabet for Indenlandsk Kunstflid

- havde intet haft at gøre med industriudstillingerne i 1834 og 1836.
56. Nyrop, Bidrag 146.
57. Nat. Øk. Td 1888 12.
58. Olufsen (1819) 253.

Mødevirksomhed

1. Dagen 11/12 1812.
2. Ørsted, A. S., Af mit liv vol III 511.
3. Dagen 30/11 1812.
4. Efterretninger I 96.
5. Dagen 30/11 1812.
6. Fortegnelse 1812 nr. 244.
7. Skilderiet 22/8 1812.
8. Handels- og Industri-Tidende 24/12 1810 nr. 104.
9. Ibid 29/9 1809 nr. 80.
10. Dagen 23/4 1810.
11. Dagen 11/12 1812.
12. Dagen 10/11 1812.
13. Hof- og Statskalender for 1811 517.
14. Dagen 9/7 1812.
15. Dagen 11/12 1812.
16. Dagen 18/12 1812.
17. Dagen 10/11 og 9/7 1812.
18. Nat. Øk. Td. vol VII 1876 207.
19. Landhusholdningsselskabets Skrifter. Ny Saml. vol. I (1808) 280 og 310.
20. Landhusholdningsselskabets arkiv Journal 1813/53.
21. Dagen 10/6 1812. Efterretninger II 76.
22. Dagen 18/12 1809.
23. Dagen 1/1 1810.
24. Rawert, Industriens tilstand 110.
25. Ibid 112.
26. Dagen 11/12 1812, Efterretninger II 340. Større direkte kontante tilskud til Kunstflidsselskabet fra de kongelige kasser eller fra kollegiekasserne har ikke kunnet konstateres. Dog må det anføres, at en række af de større »patriotiske bidrag«, som selskabet i årene op mod 1810 modtog fra større og betydningsfulde embedsmænd i centraladministrationen, vel kan tænkes at stamme herfra. – Ellers synes det eneste vidnesbyrd at have været en an-

- søgning til Finantskollegiet dateret 16/9 1813, hvori Kunstflidsselskabet havde ansøgt om et så beskedent lån som 200 rd. – Man modtog dog kun et tilskud på 50 rdl's værdi i 3 år med udbetaling fra Skatkommeradministrationens kassererkontor. – (Kilde: »Selskabet for Kunstflid« L.A.S.).
27. Fortegnelser fra 1813 og 1817 udstillingerne var desværre returnerede til Kunstindustrimuseets bibliotek, da denne tabel blev udarbejdet. Den lange ekspeditionstid herfra muliggjorde ikke genlån.
 28. Efterretninger II 93.
 29. Dagen 31/3 1810. På dette møde havde pastor Krarup været til stede. Han var særdeles aktiv i »den patriotiske bevægelse« og stod bl. a. bag oprettelsen af Randers Amts Husholdningsselskab i 1810, ligesom han genfindes på møder i det patriotiske selskab fra Århus og Viborg.
 30. Penia nr. 12 10/7 1811 179.
 31. Fortegnelse 1810 nr. 13.
 32. Fortegnelse 1810 nr. 28, Rawert, Kongeriget (1850) 645.
 33. Penia nr. 12 10/7 1811 185.
 34. Fortegnelse 1811 nr. 164–267 og ibid 1812 nr. 249–260.
 35. Bricka vol. XIV 553. – Ud over de nævnte lånesager er det konstateret, at Kunstflidsselskabet forhandlede om et lån på 400 rd. til madam Benedicte Fredericke Schmidt i Randers, for at hun kunne flytte til København og oprette en handskesyskole for pigebørn. Beløbet skulle tilbagebetales i månedlige rater. Handskefabrikant Kellermann, der havde udstillet i København, kautionerede for lånet. 24.

maj 1814 flyttede hun ind i Dronningens Tværgade 365, hvor hun fik en 2 værelses lejlighed på 2. sal til formålet. (»Selskabet for Kunstflid« L.A.S.). – Det var i det hele taget et karakteristisk træk, at lånenes løbetid var

ganske kort. Af de udbetalte lån for 1810 på i alt 3.064 rd. tilbagebetaltes således allerede i 1811 1.867 rd. 48 sk. (»Selskabet for Kunstflid« – lånesager. L.A.S.).

Det kvindelige industrimagasin

1. Penia 1807 nr. 12 188.
2. M. L. Nathanson, Statistik (1844) 134.
3. Penia 1809 251.
4. Ibid 251.
5. Ibid 251.
6. Efterretninger I 199.
7. Ibid 192 pk. 1.
8. Ibid 193 pk. 4 og 7 a–h.
9. Ibid 193 pk. 2–3.
10. Ibid 194 pk. 8.
11. Ibid 194 pk. 8 h.
12. Ibid 199.
13. Ibid 199.
14. Ibid 202.
15. Penia 1811 nr. 21 12/11 321.
16. Københavns Adresse Comptoirs Efterretninger 22/10 1811.
17. Penia nr. 21 13/11 1811 327.
18. Ibid 327.
19. IF-arkiv. Pk i Selskabet for Indenlandsk Kunstflid (EA).
20. Efterretninger I 691.

21. Ibid 693.
22. Efterretninger II 99.
23. Efterretninger I 691.
24. Se afsnit »Industrimagasin for mandligt arbejde...« 59.
25. Efterretninger II 476 og 289 samt 477.
26. Ibid 548 love § 8. – Hvorvidt magasinet havde været genstand for salg af »urene varer« – eller om man blot mente at burde præcisere ovennævnte lader sig ikke afklare. Måske var blot de ældre vedtægter for udsalget blevet taget op til modernisering i forbindelse med etableringen af det andet udsalgsmagasin i København. – Det kvindelige magasin virkede lejlighedsvis også som afsætningskanal for provinsboers produkter – således for afsætning af handsker fra Køge og Randers. – Penia 6. årg. nr. 12 10/7 1811 188. Fortegnelse 1813 XLVIII nr. 212–233.

Det »grove« industrimagasin

1. Efterretninger II 447.
2. Ibid II 493.
3. Ibid II 493.
4. Ibid II 492.
5. Ibid II 492.
6. Ibid II 488 og 490.
7. Ibid II 487.

8. Beretning om Selskabet for Indenlandsk Kunstflid for året 1818 8.
9. »Selskabet for Kunstflid« (L.A.S.) brev dateret 12/3 1830 fra forstander Schlichtkrull til Selskabet for indenlandsk Kunstflid.
10. Ibid.
11. Dagen 18/6 1821.

Opsummering og vurdering

1. Olufsen 253.
2. IF-arkiv. Pk. SIK.
3. Dagen 9/1 1838. Forhandlingsprotokol IF-arkiv. Pk. SIK.

4. IF-arkiv. Pk. SIK bilag nr. 4.
5. IF-arkiv. Pk. SIK Forhandlingsprotokol 21/9 1838.
6. Efterretninger II 100. IF-arkiv. SIK

Forhandlingsprotokol 21/9 1838 samt brev dateret 31/10 1838.

7. Spørgsmålet om Kunstflidsselskabets to udsalgsmagasiners videre skæbne blev ligeledes diskuteret. Man synes at være enedes om, at institutbestyrerne skulle fortsætte forretningerne. Selskabet foranledigede i en skrivelse til magistrat og kancelli, at de to magasiners privilegier måtte forlænges og overdrages til de gamle forstandere. Forbindelsen mellem selskab og magasin havde ellers været dårlig lige siden Kunstflidsselskabets gamle formand etatsråd Olsens død i maj 1829.

I brev til etatsråd Fr. Thaarup af 2. maj 1832 fra institutbestyrer Schlichtkrull fremgår det, at man ikke havde haft forbindelse med hinanden i de ca. 3 år, hvorfor institutbestyreren havde regnet med, at Kunstflidsselskabet allerede var ophævet. (»Selskabet for Kunstflid« LA.S.). Da den endelige opløsning i 1838 blev vedtaget, træffer man også fra industrimagasinerne forespørgsel om overtagelse af selskabets formue.

8. IF-arkiv. Kvittring dateret 31/10 1838.
9. Rawert, Beretning 68.

En manufakturvirksomhed vokser op

Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70

AF ERIK KORR JOHANSEN

Dansk landbrugs gode konjunkturer i årene mellem 1830 og 1870 – kornsalsperioden – medførte en betydelig vækst i såvel den indenlandske efterspørgsel som i udenrigsomsætningen. De dannede derved basis for den kraftige udvikling af handelserhvervene, der fandt sted i denne periode, og som efterhånden førte til en formindskelse af Hamburgs stærke indflydelse på det danske vare- og kreditmarked.

Den følgende studie i handelshuset S. Seidelins arkiv giver et eksempel på, hvorledes disse ændrede forhold gav sig udtryk inden for handelen med tekstilvarer. Heri indgår bl. a. en undersøgelse over forskydningerne i virksomhedens handelsmæssige og finansielle forbindelser med hhv. Hamburg og England.

Indledning

I nden for 19. århundredes danske økonomiske historie danner årene omkring 1830 et væsentligt skel. På dette tidspunkt blev den fredsdepression, der havde præget perioden efter afslutningen af Napoleonskrigene i 1815, efterhånden endeligt overvundet. Den var i Danmark blevet yderligere forstærket bl. a. som følge af den deflatoriske pengepolitik, der var et resultat af pengereformen i 1813, og havde her udviklet sig til en egentlig landbrugskrise, som strakte sig over tiåret 1818–28 med kulmination imellem 1822 og 1825. Krisens ophør omkring 1830 må først og fremmest ses i europæisk sammenhæng: Englands stadigt tiltagende industrialisering samt en forstærkelse af befolkningstilvæksten i store dele af Vesteuropa skabte en voksende efterspørgsel efter fødevarer, især korn ¹.

For det danske landbrugserhverv betød de øgede afsætningsmuligheder indledningen til en lang velstandsperiode, der næsten uafbrudt fortsatte indtil midten af 1870'erne. De forbedrede økonomiske vilkår for landets hovederhverv og den deraf følgende købekraftsudvidelse virkede stimulerende på udviklingen inden for de øvrige erhvervsområder. Den procentvise andel af befolkningen, der fandt beskæftigelse inden for håndværk og industri,

øgedes, og i endnu højere grad gjorde denne tendens sig gældende for handelsens vedkommende. Fra at udgøre 4,2 % af den samlede befolkning i 1834 var dens andel i 1870 vokset til 6,8 %².

Den danske handelsstand havde gennemlevet nogle drøje år under og efter Napoleonskrigene. Tabet af den danske flåde, kontinentalspærringen, periodens meget stramme kreditforhold og landbrugskrisen havde hver på sin vis bidraget til denne nedgang. Dertil kom en forstærket konkurrence fra Hamburg efter krigens afslutning. Denne bys handel havde også været hårdt ramt af krigens ødelæggelser; men den var meget hurtigt blevet bragt på fode igen ved hjælp af lån fra England, der satsede på byen som den nord-europæiske hovedomsætningsplads for det stigende antal engelske industrivarer³. Herved blev de hamburgske handelshuse i stand til i et betydeligt omfang at yde kreditter til danske købmænd og handlende til skade for nyetablering og videreudvikling af en intern dansk engroshandel. Først med de forbedrede landbrugskonjunkturer fra begyndelsen af 1830'erne blev der skabt grundlag for igen at få opbygget en mere kapitalstærk og dermed mere selvstændig dansk storhandel, der efterhånden fik de økonomiske muligheder for at frigøre sig for Hamburgs favntag og dermed gå over til en direkte udenrigshandel med de interesserede parter. Det gjaldt såvel for den oversøiske handel som for handelen med England, der netop i denne periode fik øget betydning for Danmark både som import- og eksportmarked.

Virksomhedens etablering og udvikling

Et eksempel på, hvorledes denne udvikling nærmere kom til udtryk inden for handelen med tekstilvarer, viser den følgende undersøgelse, der omhandler manufakturfirmaet S. Seidelins udvikling i årene mellem dets oprettelse i 1843 og 1870. Grundlaget for den er i første række virksomhedens eget arkiv, som findes delvist bevaret fra 1844. Hovedparten af materialet fra den nævnte periode udgøres af forskellige rækker af regnskabsprotokoller (statusbøger, kreditor- og debitorhovedbøger, kassebøger og journaler), hvorimod næsten hele den øvrige del af arkivet nu er gået tabt (herunder bl. a. alle korrespondancesager). Dog er der fra disse år bevaret enkelte dokumenter, bl. a. en del papirer af mere privat karakter⁴.

Sabinus Theodor William Halvor Seidelin, der etablerede denne forretning og var dens indehaver indtil 1884, blev født i Skanderborg den 29. april 1819 som søn af byens apoteker, David Seidelin, og voksede op i et formentlig ret velstående hjem, præget af en betydelig standsfølelse. Det var derfor

ikke med begejstring, at faderen fulgte sin søns ønske om at komme i købmandslære, efter at han i fjortenårsalderen havde forladt Skanderborg Borger-skole ⁵.

I januar 1834 påbegyndte Sabinus Seidelin sin fire års læretid i Århus hos købmand Vitus Ingerslev (1801–77), der et par år i forvejen havde etableret en mode- og manufakturhandel her ⁶. Hvorledes læretiden har formet sig for ham, vides ikke; men der er ikke tvivl om, at han allerede i disse år har fået et klart indtryk af den afgørende rolle, som Hamburg spillede inden for handelen med manufakturvarer, samt har erfaret, hvilke fordele den direkte import fra England indebar. Vitus Ingerslev var nemlig tilsyneladende en aktiv forretningsdrivende, der ikke nøjedes med at gøre sine indkøb hos de hamburgske handelshuses rejsende »probenreutere«. Han tog selv en gang om året på indkøbsrejse til Hansebyen, ligesom han også undertiden fik tilsendt varer direkte med skib fra England ⁷. Efter læretidens afslutning i januar 1838 fortsatte Seidelin som handelsbetjent i forretningen, indtil han i sommeren 1840 rejste til Hamburg for at uddanne sig videre. Han fik stilling i det store manufakturfirma Heuss & Menke først som kommis, og senere blev han som »probenreuter« firmaets rejsende i Danmark ⁸. Da han efter tre års forløb besluttede at etablere egen virksomhed, havde han således erhvervet sig et solidt kendskab til forholdene på det hamburgske tekstilmarked samt med selvsyn konstateret, hvorledes mulighederne rundt omkring på det danske marked udviklede sig.

Sabinus Seidelin fik i efteråret 1843 borgerskab som købmand i Holbæk, og her åbnede han 10. oktober samme år en specialforretning for manufakturvarer på byens hovedgade. At tidspunktet var velvalgt, fremgår af de registrerede omsætningstal fra forretningens første år. Disse udviser en stadig stigning, således som det fremgår af tabel 1.

TABEL 1

*Omsætningen i S. Seidelins manufakturforretning
i Holbæk 1843–1855* ⁹

Ar	rdl.	Ar	rdl.
1844.....	43.459	1850.....	172.065
1845.....	68.311	1851.....	178.259
1846.....	93.010	1852.....	184.454
1847.....	114.311	1853.....	216.158
1848.....	136.503	1854.....	277.841
1849.....	155.701	1855.....	251.320

Hovedparten af omsætningsstigningen stammer dog ikke fra detailhandelen i butikken i Algade, idet dens omfang fra 1848 til 1853 lå nogenlunde konstant mellem 40.000 og 50.000 rdl. Derimod var Seidelins engroshandel, som lige fra starten blev drevet sideløbende med detailhandelen, i stærk fremgang. Fra 1848 til 1854 voksede omsætningen i denne del af virksomheden således fra 96.216 rdl. til 244.988 rdl.¹⁰

I midten af 1850'erne var detailhandelens vægt i virksomhedens samlede omsætning således kraftigt formindsket, og dette var en medvirkende begrundelse for Seidelin til i 1856 at skille sig af med detailforretningen, som han solgte til købmand W. R. Tidemand. Engroshandelen flyttede han samtidig fra Holbæk til København, hvor han købte ejendommen Amagertorv 11, der tidligere havde været hovedsæde for firmaet Moses & Søn G. Melchior¹¹. Hans konkrete motivering for flytningen fremgår ikke af de bevarede papirer; men som sandsynlige årsager må peges på, at Seidelin hertil havde hurtigere og mere regelmæssige transportmuligheder for sin voksende import fra England, at der var udsigt til, at den fordyrende Øresundstold nu ville blive endeligt ophævet, samt at placeringen i hovedstaden gav ham langt bedre muligheder for at vinde indpas på det voksende københavnske marked.

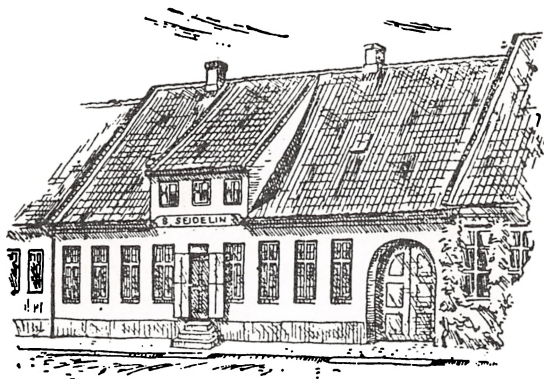
Virksomhedens næste årti blev præget af en kraftig ekspansion. Fra godt 338.000 rdl. i 1856 voksede omsætningen til mere end 1 mill. rdl. ti år efter.

TABEL 2
Seidelins omsætning 1856-69¹²

Ar	rdl.	Ar	rdl.
1856	338.038	1863	1.074.157
1857	376.510	1864	1.172.312
1858	497.843	1865	1.184.110
1859	587.725	1866	909.853
1860	613.576	1867	896.391
1861	600.984	1868	900.852
1862	819.757	1869	1.014.014

Handelskrisen i 1857 synes ikke at have haft nogen hæmmende virkning på virksomheden. Stigningen mellem 1857 og 1859 har endog været usædvanlig kraftig. I 1861 indtrådte dog forbigående en vis afmatning; men denne blev hurtigt overvundet, og omsætningen steg til en foreløbig kulmination i 1865. Derimod var udviklingen i sidste halvdel af 1860'erne stagnerende.

Den stærke vækst i Seidelins engrosvirksomhed må naturligvis ses i nær

Fra denne butik i farver Nehammers – hans senere svigerfars – gård i Algade drev Seidelin sin manufakturhandel i Holbæk-årene. Foruden klæde, bændler, handsker, tørklæder, veste, blonder og garn m. v. gik imidlertid også enkelte ikke-manufakturvarer over butiksdisken, hvilket følgende annonce i Holbæk Amts Avis vidner om: »Øremagneter til 1 Rbd. 4 Mark og 11 Skilling Parret mod Hovedpine, Tungehørighed, Susen og Brusen i Ørerne etc., og Gigt-Afledere til 2 Mark 11 Skilling, 4 Mark, 8 Mark og 4 Rbd. Stykket fås i Holbæk alene hos S. Seidelin.«

Fra »Textil«, 1943

sammenhæng med den generelle økonomiske udvikling, som er omtalt ovenfor. Den stigende efterspørgsel efter beklædningsvarer dannede basis for oprettelse af mange nye manufaktur- og modeforretninger i købstæderne. Mellem 1845 og 1855 voksede disses antal ifølge folketællingerne således fra 207 til 350, og i 1870 udgjorde det samlede antal detailhandlerforretninger inden for manufakturbranchen næsten dobbelt så mange, nemlig 650¹³. Men ud over disse handlede stadig mange »blandede« købmandsforretninger også med manufakturvarer, hvilket også klart fremgår ved sammenligning af antallet af »rene« manufakturforretninger med den følgende oversigt over Seidelins kundekreds (tabel 3).

TABEL 3

*Seidelins kundekreds, geografisk fordelt,
1856/57 og 1869/70¹⁴*

Område	1856/57	1869/70
København	109	321
Sjælland	310	281
Lolland-Falster	128	108
Bornholm	47	75
Fyn	55	118
Nørrejylland	125	287
Andet	10	53
I alt	784	1243

I 1860'erne tog Sabinus Seidelin aktivt del i arbejdet med at opbygge nye brancheorganisationer inden for sit fag efter lavvæsenets endelige afvikling. Han var således med ved stiftelsen af »Manufakturhandlerforeningen i Kjøbenhavn« 1862 og sad i dets bestyrelse 1866–69, det sidste år som formand. Ligeledes støttede han – som ekstraordinært medlem – økonomisk oprettelsen af »Foreningen af Danske Handelsrejsende« i 1866.

På billedet, der er fra 1889, ses hans karakteristiske signatur, som blandt engelske forretningsforbindelser gav ham tilnavnet »the man with the boat«.

Foto i Erhvervsarkivet.

Tabellen, der er udarbejdet på grundlag af arkivets debitorhovedbøger for de pågældende år, angiver, hvorledes firmaets faste kunder var fordelt på de enkelte landsdele, dels på tidspunktet for virksomhedens overflytning til København, dels i den behandlede periodes sidste år. Materialet viser klart, at Seidelin helt til slutningen af Holbækårene havde sin engroshandel koncentreret på Sjælland (uden for København) og Lolland-Falster, idet kunderne i disse områder udgjorde mere end halvdelen (56 %) af det samlede antal. I slutningen af 1860'erne er deres andel sunket til under en tredjedel (32 %), og der har endog været tale om en absolut tilbagegang, hvilket uden tvivl må ses i sammenhæng med, at nogle af de »blandede« købmandshandeler har opgivet at føre manufakturvarer, efterhånden som specialbutikkernes antal er vokset. For de øvrige områder har der derimod været en markant fremgang, som relativt har været noget stærkere end væksten i antallet af detailforretninger (jf. ovenfor). Den stærkeste stigning er dog sket i Københavnsområdet, og virksomheden har også i den mellemliggende

periode opbygget et vist eksportmarked i det sydvestlige Sverige (ca. 45 af de 53 kunder i rækken »andet«).

Seidelins virksomhed var i hele den periode, undersøgelsen dækker, næsten udelukkende baseret på afsætning af manufakturvarer til indenlandske aftagere. Af vareindkøbene blev hovedparten derimod foretaget på udenlandske markeder, først og fremmest i Hamburg samt de engelske tekstilindustribyer.

Seidelins importhandel

Af den samlede danske import af tekstilvarer tegnede Hamburg sig i hele denne periode for langt den overvejende del. Der er dog ingen tvivl om, at en stor del af tekstilvareimporten fra denne by bestod af engelske varer, der som følge af de hamburgske handelshuses effektive salgsorganisation og gunstige kreditformidling blev sendt via Hansebyen til det nordeuropæiske marked¹⁵. I 1830'erne havde Hamburg været næsten enerådende på det danske tekstilvaremarked, og den direkte import fra England været minimal; men selv efter at den sidstnævnte var begyndt at vokse kraftigt fra midten af 1840'erne, var Hamburg stadig ganske dominerende. I 1847 udgjorde tekstilvareimporten fra England således kun godt en syvendedel af importen via Hamburg¹⁶. Mellem de slesvigske krige var den engelske importhandel kraftigt voksende; men Hamburg bevarede dog hele perioden igennem sin førerstilling på dette område. End ikke krisen i 1857 betød tilsyneladende for tekstilvareimportens vedkommende væsentlig ændring i dette forhold¹⁷.

Som ovenfor omtalt hentes også Seidelins importerede tekstilvarer for hovedpartens vedkommende i Hamburg og England. Som følge af, at hverken korrespondance eller fakturaer er bevaret, er det ikke muligt nærmere at præcisere, hvilke typer af varer der blev indkøbt hos de enkelte leverandører. På grundlag af kreditorhovedbøgerne kan man dog foretage en opgørelse over den geografiske fordeling af Seidelins samlede indkøb, idet kontiene heri for de enkelte kreditorer udover navnet indeholder oplysninger om de pågældendes hjemsted. Tabel 4 viser en sådan oversigt over vareindkøbet i nogle udvalgte år.

Det fremgår af denne, at Seidelins handel hele perioden igennem i alt overvejende grad var baseret på importerede stoffer, idet kun omkring 15 % af de samlede indkøb stammede fra danske leverandører. Det ses ligeledes, at Seidelin langt tidligere, end tilfældet var for danske tekstilvareimportører generelt, opgav Hamburghandelen til fordel for den direkte import fra England. De hamburgske handelshuses andel af Seidelins samlede indkøb blev

TABEL 4

*Seidelins vareindkøb, fordelt på lande 1846, 1856 og 1866*¹⁸

Land	1846		1856		1866	
	rdl.	%	rdl.	%	rdl.	%
Tyskland	46.136	70	88.498	34	169.165	17
England..	10.144	13	123.471	47	651.847	65
Danmark	10.929	16	46.365	18	127.710	13
Andre	348	1	5.270	2	50.409	5
I alt	67.557	100	263.604	101	999.131	100

desuden formindsket endnu kraftigere, end de i tabellen nævnte procentdele for Tyskland umiddelbart giver indtryk af, idet de 70 % i 1846 næsten udelukkende hidrørte fra indkøb i Hamburg-Altona, mens beløbene for 1856 og 1866 også dækker over en voksende handel på en række andre tyske byer.

Importen fra England var i 1846 beskednen. Den stammede i øvrigt udelukkende fra et enkelt firma, det danske handelshus E. Hald & Rahr, der i 1845 var blevet oprettet i Manchester til formidling af direkte import af tekstilvarer¹⁹. Men allerede i begyndelsen af 1850'erne udvidedes Seidelins import fra England stærkt og næsten halvdelen af virksomhedens samlede indkøb blev i 1856 foretaget her. I det følgende tiår øgedes denne andel efterhånden til omkring to tredjedele. Den stadig mere omfattende handel med England førte i 1867 til, at Seidelin oprettede en filial i Manchester: »S. Seidelin, Manchester«, en virksomhed, der ikke blot blev et indkøbshus for modervirksomheden, men også formidlede import til bl.a. Sverige-Norge og Holland²⁰.

Importen fra tredjelande (bl. a. Frankrig, Holland og Norge) blev udvidet noget i løbet af denne periode, men var dog stadig i 1866 af et beskedent omfang.

Hamburgs væsentligste trumfkort i udenrigshandelen var handelshusenes rigelige kreditgivning, der bl. a. gav sig udslag i forskud på varer og konossementer. Mange af byens handelshuse kom derved til at virke som en kombination af vare-, bankier- og assuranceforretninger, idet det ofte var en forudsætning, at vekseldebitorerne lod importen gå igennem det firma, som ydede kreditten, og også lod varerne forsikre her. Da de engelske købmænd ikke var indstillet på en tilsvarende liberal varekredit, var dette forhold naturligvis en hæmsko for de danske importørers direkte import fra England²¹.

TABEL 5
*Seidelins vekselomsætning 1846, 1856 og 1866*²²

Omsætningssted	1846		1856		1866	
	rdl.	%	rdl.	%	rdl.	%
Hamburg	108.315	67	486.834	51	746.789	38
London..	0	0	188.567	20	757.102	39
København	53.504	33	278.458	29	448.333	23
I alt	161.819	100	953.859	100	1.952.224	100

Også Seidelins finansiering af importhandelen var præget af en nær kontakt med det hamburgske pengemarked. Dette kommer til udtryk i tabel 5, der angiver omfanget af firmaets vekselomsætning i henholdsvis Hamburg, London og København.

Oversigten viser som for varehandelens vedkommende en forskydning af hovedvægten fra Hamburg mod England. Tendensen var tydelig fra 1850-ernes begyndelse, men den blev yderligere markeret ved 1857-krisen, der ramte et par af Seidelins Hamburg-forbindelser (Holbech & Sommer, M. C. Faur-schou & Co.). Omlægningen var dog på dette område mindre gennemgri-bende, og endnu i 1866 foregik næsten halvdelen af Seidelins udenrigske vekselomsætning via hamburgske handelshuse.

Den blanding af veksel- og varehandel, som karakteriserede forbindelsen mellem de hamburgske handelshuse og danske importører, synes Seidelin kun at have drevet med enkelte af sine Hamburg-forbindelser. Det gjaldt således i 1840'erne manufakturhuset Heuss & Menke, hvor han som tidligere cm-talt havde været ansat 1840-43, samt manufakturfirmaet Landt & Richert-sen. Ellers holdtes veksel- og varetransaktionerne adskilt. H. Pontoppidan fun-gerede således i 1840'erne i forholdet til Seidelin udelukkende som bankier-forbindelse, og det samme var senere tilfældet med firmaet D. H. Moenck & Sohn, der fra begyndelsen af 1850'erne og perioden ud var Seidelins hoved-finansforbindelse i Hamburg.

Derimod ophørte forbindelsen med Pontoppidan omkring 1850, og Seide-lin knyttede i stedet kontakt med dennes tidligere kompagnon, Regnar Westen-holz, der i 1848 var flyttet til London. Dette firma, senere Westenholz Bros, virkede sammen med et andet dansk handelshus i London, Fr. & A. Delco-myn, med hvilket Seidelin optog kontakt i 1856, som »rene« bankierhuse for Seidelin på det stadigt voksende engelske marked²³.

Afsluttende bemærkninger

Den udvikling, som kan iagttages for Seidelins manufakturvirksomhed i årene mellem oprettelsen i 1843 og slutningen af 1860'erne, stemmer på en række områder overens med handels erhvervenes generelle fremgang i denne periode. Det gælder også, når man mere specifikt betragter firmaets vækst i sammenhæng med den voksende udbygning og specialisering af detailhandelen med manufakturvarer.

I denne forbindelse er det dog mere interessant at konstatere, i hvilke henseender udviklingen hos Seidelin ikke fulgte den almindelige tendens. Firmaet gik således nærmest styrket ud af 1857-krisen og oplevede i de følgende afmatningsår en betydelig omsætningsfremgang. Det har dog ikke været muligt på grundlag af materialet at afgøre, om årsagen hertil har været, at Seidelin forøgede sit marked som følge af, at konkurrerende manufakturgross-handlere blev slået ud af krisen, eller det skyldtes, at dette område ikke blev ramt af den.

Som det fremgår af ovenstående, var det dog især på importhandelens område, Seidelin indtog en særstilling, idet han meget tidligt begyndte at opgive handelen via Hamburg til fordel for en direkte import fra engelske tekstilindustribyer. I kølvandet herpå fulgte hans finansielle kontakter med de ovenfor omtalte danske handelshuse i London. Undersøgelsen af denne side af hans virksomhed bidrager derfor også til at kaste nyt lys over disses aktiviteter, idet den viser, at såvel Westenholz som Fr. & A. Delcomyn lige fra etableringen i London drev selvstændig bankvirksomhed ved siden af deres kendte handel med korn- og andre landbrugsvarer²⁴.

Noter og henvisninger

1. Svend Åge Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I (1972) 103-08.
2. Samme 142 og 151.
3. Samme 112.
4. Disse dokumenter findes i arkivet i pkk. 1820-1900 Historisk materiale II og 1704-1955 Private papirer. S. Seidelins arkiv, Erhvervsarkivet.
5. S. Seidelin. 1843 - 10. oktober - 1943 (1943) 12.
6. Register til Århus Borgerskabsprotokol 1674-1862. Fotokopi i Erhvervsarkivet.
7. Jf. annoncer i Århus Stiftstidende 10. juni 1834, 4. juni 1835, 21. maj 1836, 16. maj 1838, 26. oktober 1838. Her citeret efter E. Sejrs kartotek over Århusborgere i Erhvervsarkivet.
8. S. Seidelin (1943) 14.
9. Seidelins arkiv. 1845-1855 balancebog og 1853-1904 privathovedbog. Tallet for 1844 dækker desuden de to sidste måneder af 1843.
10. Seidelins arkiv. 1845-55 balancebog.
11. S. Seidelin (1943) 25.
12. Seidelins arkiv. 1853-1904 privathovedbog.

13. Stat.tab. 2. rk. 1 167-70, 2. rk. 12II LXX og 3. rk. 18 254 ff.
14. Seidelins arkiv. Debitorhovedbøger, litr. F. (1856-59), litr. M, N og O (1869-72).
15. B. Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913, Erhvervshistorisk Årbog 1965, 112 og 115.
16. Samme 115.
17. Samme 116.
18. Tabellen er opstillet på grundlag af en sammentælling af omsætningen på samtlige konti i kreditorhovedbøgerne for de pågældende år med undtagelse af kontoen »Diverse kreditorer«. Beløbsstørrelserne på denne konto er dog så ringe, at det ikke spiller nogen rolle i det samlede resultat. Desuden er konti med ren vekselomsætning holdt uden for denne opgørelse, ligesom vekselomsætningen på de ganske få »blandede« konti ikke er medtalt her. Ved omregningen fra udenlandske valutaer er anvendt de i bøgerne anførte (eller beregnede) kursværdier. Som følge af, at kursværdien (bl. a. på £) har ændret sig i løbet af det enkelte år, må de til rigsdaler omregnede beløb dog anses for omtrentlige størrelser.
Seidelins arkiv. Kreditorhovedbøger 1844-51, 1852-56, 1856-58, 1864-70.
19. Dansk-engelsk samhandel 112.
20. S. Seidelin (1943) 44-45.
21. S. Å. Hansen: Pengevæsen og kredit 1813-1860 (1960) 127-28 samt Dansk-engelsk samhandel 112.
22. Beregningen af vekselomsætningen er foretaget på grundlag af kreditorhovedbøgerne. Enkelte konti indeholder desuden mindre pengetransaktioner af anden art (f. eks. kontantudbetalinger til Seidelin eller andre af firmaets repræsentanter under ophold i Hamburg). Disse er ikke søgt udskilt her. Jf. i øvrigt note 18.
23. Seidelins arkiv. Kreditorhovedbøger 1844-51 og 1856-58.
24. DBL, V 640 og XV 391 og 397. Harald Faber: Danske og norske i London (1915) 153-54.

DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10

AF CHRISTIAN R. JANSEN

Det er velkendt, at virksomhedsarkivers hovedbøger, kassebøger, fakturaer og korrespondance kan give et billede af firmaer, deres produktion, salg og kundekreds, og man ser jævnligt disse arkivalier benyttet til fremstilling af et foretagendes historie. Erhvervsarkiver rummer imidlertid ofte materiale, der går ud over det til produktionen og dens afsætning knyttede, og som oplyser om mere generelle samfundsforhold, der naturligvis spiller en betydelig rolle for erhvervslivet. Dette materiale inddrages sjældent i ikke-firmahistoriske fremstillinger, bl. a. vel fordi det hyppigt kræver et større indsamlingsarbejde at finde det frem.

I det følgende gives et eksempel på, hvor vidtrækkende oplysninger et dansk firmaarkiv kan give om forhold i udlandet. Takket være en omfattende korrespondance mellem Det Forenede Dampskibs Selskab og dets forbindelser i Rusland er det muligt – om end materialet er ensidigt og til en større fremstilling nødvendigvis måtte kræve inddragelse af russiske kilder – at give et billede af baggrunden for et russisk lovudkast til en emigrationslov og de forhandlinger, der førtes herom i årene 1908–1910. Ud over at give et indtryk af, hvilket materiale der kan findes i et firmaarkiv, kaster fremstillingen også lys over nogle af de forhold, dansk og international skibsfart arbejdede under i tiden før 1914.

Libau (Lupaja) er en lettisk Østersøby, beliggende vest for Riga og nord for Königsberg (Kaliningrad). Byen spillede frem til 1870'erne ikke nogen betydningsfuld rolle; men det ændrede sig i 1876, da den fik jernbaneforbindelse med det indre af Rusland. Da byer som Riga og St. Petersburg (Leningrad) ikke kunne besejles hele året på grund af is, og da den preussiske by Königsberg, der ikke i samme omfang havde isproblemer, havde gode jernbane-, flod- og kanalforbindelser til Rusland, gik en væsentlig del af den russiske eks- og import over Königsberg. Der var imidlertid den ulempe ved denne trafik, at de preussiske baner var smalsporede, mens de russiske var bredsporede. Følgen var omladninger og øgede omkostninger. Ved byg-

ningen af jernbanen til Libau, der var isfri hele året, var der skabt mulighed for at undgå disse problemer, og da rubelkursen samtidig sank og derved gjorde de russiske indenlandske transportomkostninger billigere for udlandet, flyttede en del af Königsberg-trafikken til Libau.

Blandt de skibe, der kom til at sejle på Libau, var ikke få danske, og imellem disse kom især Det Forenede Dampskibs Selskabs både til at spille en rolle. I 1878 indgik DFDS med et stort, russisk jernbaneselskab en aftale, der forpligtede DFDS til at oprette faste ruter imellem Libau og London, Hull og Antwerpen mod visse fordele for den russiske jernbanetransport af gods på disse skibsruter. Året efter kom sejladsen i gang, i begyndelsen i hovedsagen baseret på korn; men efterhånden kom også andre landbrugsvarer til at spille en rolle. I 1893 begyndte DFDS-bådene at tage russiske Amerika-udvandrere med til først og fremmest England, hvorfra rejsen til Amerika gik videre med de store, britiske, transatlantiske linier. I slutningen af det 19. århundrede havde emigrationen fra Rusland ikke noget stort omfang; men jødeforfølgelserne og de urolige forhold i Rusland i det første årti af dette århundrede fik den til at svulme op. De fleste udvandrere forlod Rusland over den russisk-tyske landegrænse, hvor paskontrollen ikke var særlig effektiv, for at forlade Europa via Bremen og Hamborg; men også DFDS's Libauruter mærkede opsvinget, således som det ses af tabellen.

Indtil 1906 var DFDS stort set ene om regelmæssig emigrationssejlads fra Libau; men dette år fik det konkurrence af to rederier, der oprettede ruter direkte til New York og ikke blot var fødelinier for de engelske selskaber. De to rederier var Den Russiske Frivillige Flåde og Det Russiske Østasiatiske Dampskibsselskab¹. Den Russiske Frivillige Flåde var et ganske specielt rederi. Det var oprettet i 1878 for indsamlede penge i forbindelse med den russisk-tyrkiske krig, hvor tre oceangående skibe, man købte i Tyskland for de indsamlede penge, blev benyttet som troppetransportskibe. I løbet af de følgende årtier blev rederiets flåde udvidet betydeligt, ikke mindst takket være omfattende statssubsidier, der bl. a. medførte, at en række ministerier blev repræsenteret i ledelsen. Rederiets skibe, der i givet fald kunne benyttes til krigsformål, dels som krydsere, dels som transportskibe, sejlede først og fremmest på Østen (Vladivostok og Okhotske Hav)². Efter den russisk-japanske krig svækkedes Ruslands interesse i Østen, og Den Frivillige Flåde så sig om efter nye arbejdsopgaver. Det var nærliggende at lade bådene, der som nævnt var indrettet med eventuel troppetransport for øje, gå ind i emigrationsfarten.

Det betød konkurrence for de store transatlantiske linier. Gennem aftaler om fordeling af passagerer, såkaldte pools, søgte de at undgå forrykninger

Emigranter befordrede med DFDS's både fra Libau 1900-08

	til Hull	til London	til Brunsbüttel	til København	i alt
1900	3.191	4.519	—	—	7.710
1901	1.873	5.325	—	—	7.198
1902	5.948	6.777	—	—	12.725
1903	4.891	5.917	134	44	10.986
1904	5.645	9.442	1.444	4.612	20.945
1905	7.201	1.558	2.871	138	11.768
1906	18.579	—	1.593	—	20.172
1907	20.788	—	846	—	21.634
1908	7.784	55	—	—	7.839

Kilde: DFDS's arkiv, Erhvervsarkivet: Diverse sager vedr. emigrationssejladser på Rusland 1878-1912.

i de enkelte liniers passagertal; men Den Frivillige Flåde ville ikke indgå nogen pool-aftale. Man måtte derfor tage konkurrencen op, hvilket bl. a. skete ved, at Hamburg-Amerika Linien satte nogle både ind på ruten Libau-New York. Det blev imidlertid ikke skibe under rederiets eget flag, der kom til at sejle på ruten. I 1899 var der under medvirken af ØK stiftet et rederi med navnet Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab, hvori ØK havde aktiemajoriteten. Da problemerne med Den Frivillige Flåde opstod, var hovedindflydelsen imidlertid overgået til Hamburg-Amerika Linien, der lod Russisk Østasiatisks skibe indgå i emigrationssejladser fra Rusland.

Ingen af de to nye linier blev en succes. Den Frivillige Flådes skibe var uøkonomiske, og sejladserne gav underskud, så i 1908 ophørte den med at sejle med emigranter. Hamburg-Amerika Linien blev ligeledes på et tidligt tidspunkt ked af trafikken og afhændede sine aktier i Russisk Østasiatisk til ØK, der fortsatte med at besejle ruten Libau-New York³. Med hvilket resultat fremgår af en udtalelse af direktøren for Russisk Østasiatisk i 1909 til den danske gesandt i St. Petersburg i forbindelse med nogle nedenfor omtalte forhandlinger, der skulle give rederiet en særstilling i emigrationsfarten. Direktøren sagde, at det næsten var en livsbetingelse for hans selskab, der havde haft nogle meget dårlige år, at opnå begunstigelser⁴.

For DFDS var konkurrencen på Libau naturligvis ubehagelig, men følte dog ikke væsentlig af selskabet, bl. a. takket være en øget emigration fra Rusland. Men situationen ændrede sig i 1908. På dette tidspunkt var der en almindelig økonomisk krise i USA, der bevirkede mindre emigration. Væsentligere var det imidlertid, at der fra den russiske regerings side blev overvejet forholdsregler, der fuldstændig ville udelukke andre end russiske rederier

fra sejlads med udvandrere. I kejserriget var der efter den russisk-japanske krig en stærk nationalisme, der bl. a. gav sig udslag i ønske om fremme af den russiske industri og handel. En måde at befordre erhvervslivet på var at ophjelpe skibsfarten. Et øget antal skibe ville også kunne få militær betydning, idet handelsskibe under visse omstændigheder kunne bruges til militære formål, således som tilfældet var med Den Frivillige Flådes både. Af egentlig søgående handelsskibe var der ikke mange, der var på russiske hænder; ganske vist fandtes der flere rederier, hvis skibe sejlede under russisk flag, men de var ofte ejet af udenlandsk kapital, som f. eks. Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab. Næsten det eneste russisk ejede rederi af en vis betydning var Den Russiske Frivillige Flåde⁵. Regeringen ønskede at ændre på dette forhold gennem støtteforanstaltninger, og der blev bl. a. gennemført toldfrihed for import af skibe. På den anden side var rigets økonomiske situation sådan, at der ikke kunne blive tale om direkte statssubsidier⁶. En kommission, der blev nedsat i 1907, fandt på en udmærket måde at støtte russisk skibsfart på. Skibe under russisk flag, der sejlede med emigranter, skulle have særlige begunstigelser, således at de var i stand til at nedsætte priserne. Derved ville fremmede skibe blive udelukket fra at konkurrere med de russiske. Hvori begunstigelserne skulle bestå, fremgik ikke af en indberetning fra det danske gesandtskab i St. Petersburg. Lige så snart DFDS nemlig havde hørt rygter om planerne, henvendte rederiet sig til det danske udenrigsministerium for at bede det fremskaffe oplysninger. Ud over at man gjorde sig overvejelser i den ovenfor nævnte retning, kunne det danske udenrigsministerium gennem repræsentationen i St. Petersburg ikke hjælpe rederiet meget, men dog meddele, at den russiske kommission ønskede en samlet reform af de gældende emigrationsregler, og at der formentlig ville hengå to-tre år, ja måske længere tid, før en løsning forelå. Indtil da ville der ikke ske nogen forandring i den bestående ordning af udvandrersforholdene⁷.

Det viste sig, at der gik to år, før der igen blev tale om ændringer i emigrationsreglerne i forbindelse med russisk skibsfart. DFDS, der i høj grad følte sine interesser truet, havde imidlertid ved fremkomsten af de første rygter om de russiske planer taget en række skridt, hvis hensigt var at bringe den søværts transport af russiske udvandrere under mere kontrol. Der blev således optaget forhandlinger med såvel Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab som Den Russiske Frivillige Flåde om en overenskomst om emigrantsejladsen, men der kom øjensynlig ikke noget ud af drøftelserne⁸.

Ligesom der fandtes transatlantiske pools, således var der også mellem rederier, der sejlede på Østersøen, indgået en række overenskomster, der fastlagde de enkelte rederiers rettigheder i forskellige havne. DFDS havde fået eneretten

på emigrationssejladserne på Libau-England i de aftaler, det havde været muligt for selskabet at slutte med andre rederier. En ny overenskomst blev afsluttet ved årsskiftet 1907-08, idet det danskejede, men under russisk flag sejlede rederi, Northern Steam Ship Co., havde indsat et skib på emigrationsfarten mellem Riga og England. Gennem forhandlinger med Northern lykkedes det DFDS at få retten til at sejle på ruten Riga-England, som Northern opgav bl. a. mod, at DFDS overtog skibet, der var indsat i denne trafik ⁹.

Blandt de store transatlantiske linier var det de tyske, for hvem DFDS's forsøg på at kontrollere den russiske emigrationstrafik kunne blive mest ubehagelig, idet udvandrere, der sejlede fra Libau, kom til britiske havne. Jo flere der kom med DFDS, desto færre udvandrede over landegrænsen for derefter at sejle med tyske skibe. Forhandlinger med Hamburg-Amerika Linien om udviklingen inden for emigrationssejladserne fra Rusland klargjorde imidlertid, at rederiet var interesseret i, at DFDS tog så mange russiske emigranter som muligt med til England. Baggrunden herfor var formentlig, at der i februar 1908 blev sluttet en ny overenskomst mellem de transatlantiske linier, den såkaldte Atlantic Conference, ifølge hvilken de britiske linier fik en betydelig andel i den kontinentale trafik ¹⁰. Hamburg-Amerika Linien kan have været interesseret i, at de engelske rederier opfyldte deres kvote, idet de andre rederier i modsat fald skulle betale et udligningsbeløb.

Mest interessant blandt de skridt, DFDS tog i 1908 til sikring af udvandrertrafikken fra Rusland, var deltagelsen i en plan til dannelsen af en skandinavisk-russisk New York-linie. Projektet er kendt som Birmaplanen efter skibet Birma, der i juli 1908 sejlede til Norge og Sverige med en dansk forhandlingsdelegation bl. a. bestående af H. N. Andersen, ØK, Isak Glückstadt, Landmandsbanken, DFDS' direktør C. M. Cold og selskabets formand, admiral A. de Richelieu, der tillige var bestyrelsesmedlem i ØK. De skulle drøfte planen med norske og svenske søfartskredse. Den nye linie ville få en monopolagtig stilling på både den russiske og den skandinaviske emigrationssejladser. Med hensyn til den russiske trafik var Den Russiske Frivillige Flåde ophørt med at sejle til New York på dette tidspunkt, og ved at ØK og dermed Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab gik sammen med DFDS, ville de opnå herredømmet over den søværts emigration fra Rusland. På det skandinaviske marked skulle det nye selskab forhindre oprettelsen af konkurrerende, selvstændige, nationale linier. Der var planer herom både i Norge og Sverige; men ved at DFDS, der dominerede udvandringstrafikken fra Skandinavien, gik i samarbejde med disse kredse, sikrede man sig indflydelse på udviklingen. For ØK spillede det en rolle at komme i forbindelse med svenske skibsfartskredse, der havde ruter til Asien og Afrika.

Man nåede temmelig langt med planerne om etablering af et fælles nordisk samarbejde; men alligevel strandede det hele. I første omgang faldt planerne om sejlads med russiske udvandrere direkte til USA, formentlig dels fordi Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab, der havde hovedinteressen i den direkte sejlads, og The Atlantic Conference nåede til en aftale om kompagniets optagelse i pool'en og dermed en tildeling af en vis andel af de transatlantiske emigranter, dels fordi DFDS, der kontraktlig var forpligtet over for Hamburg-Amerika Linien til ikke at sejle ikke-skandinaviske emigranter direkte til Amerika, opnåede en styrkelse af sin udvandrersejladts Rusland-England. Fra engelsk side blev det nemlig erklæret, at denne trafik tilhørte DFDS, og at man ville støtte rederiet, hvis konkurrerende selskaber skulle opstå. Efter at Ruslandssejladsen var droppet, fortsatte man med ideen om et nordisk emigrationselskab, men ved årsskiftet 1908-09 var det klart, at den ikke kunne realiseres på grund af svensk og norsk modstand ¹¹.

I den følgende tid var der ro omkring emigrationssejladsen fra Rusland, men i efteråret 1909 dukkede forslaget om en præferencestilling for russiske skibe op igen i St. Petersburg. Formentlig på foranledning af Den Russiske Frivillige Flåde og Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab blev der nedsat en kommission, der skulle udarbejde et forslag til en ny emigrationslov ¹². Da DFDS hørte om planerne, søgte selskabet at få uddybet disse, og det lykkedes på et ret tidligt tidspunkt rederiets generalagent i Rusland, Brdr. Lassmann, der i realiteten var et af DFDS oprettede firma, underhånden at få fat i et udkast til en ny emigrationslov. En russisk borger, der ønskede at forlade landet, måtte ifølge de gældende regler have udstedt et udenlandspas, som kostede 18-20 rubler, et ikke ubetydeligt beløb. Prisen var den samme, hvad enten man forlod landet over landegrænsen eller ad søvejen, og om det skete på 1. eller 3. klasse. I henhold til det fremskaffede lovudkast skulle imidlertid pasudgifterne i fremtiden kun være 50 copek for emigranter. Ved emigranter forstod man i forslaget personer, der udvandrede fra Rusland med dampere tilhørende russiske rederier, der havde fået en speciel emigrantkoncession. Desuden var det en betingelse, at emigrationen fandt sted på 3. eller en tilsvarende klasse ¹³. Konsekvensen af det udarbejdede forslag var klar: Russere, der emigrerede på russiske både som kahytspassagerer, over landegrænsen eller med udenlandske dampere, kom ikke ind under begrebet emigranter og skulle derfor betale fuld pris for udenlandspas. Med andre ord: Langt den største del af emigranterne ville udvandre ad søvejen med russiske skibe, mens udenlandske rederier – og det vil først og fremmest sige DFDS – i praksis ville blive udelukket fra emigrationssejlads, idet de for at tage konkurrencen op måtte reducere deres billetpriser med 18-20 rubler

eller mellem 20 og 30 % af billetprisen Rusland-USA. En forudsætning var desuden, at de i det hele taget kunne få en koncession på emigrant-sejlads¹⁴.

For DFDS så situationen ikke munter ud, da rederiet i de følgende måneder frem til jul undersøgte sagen yderligere. Rusland havde fået en ny handelsminister, under hvem lovforslaget sorterede, og han var i modsætning til den afgående minister ikke positiv indstillet over for udenlandske kapitalinteresser¹⁵. Hertil kom, at rederiets agentur i Libau ikke havde det bedste ry på sig – et forhold der i øvrigt gjaldt samtlige emigrationsagenter – og myndighederne var ikke utilbøjelige til at forbyde det at have med emigrantekspeditionen at gøre. I det hele taget blev det klart, at der ikke blæste en god vind for DFDS i Libau, idet byens børskomiteé, der var en sammenslutning af handelsfolk, ikke synes at være særlig interesseret i at støtte rederiet i dets forsøg på at få ændret lovforslaget. Man følte, hed det i et brev til rederiets hovedagent i Rusland, at DFDS så godt som intet havde gjort for Libaus handel, men derimod alene søgt at fremme egne interesser, endog på bekostning af Libau i forhold til Riga og Windau¹⁶.

Under disse omstændigheder måtte selskabet søge at mobilisere stærkere kræfter, end det selv beherskede. I et brev i december 1909 til udenrigsministeriet redegjorde rederiet for sagen og bad om, at den danske gesandt i St. Petersborg over for den russiske regering måtte gøre opmærksom på, at loven især ville ramme det danske selskab, og at man håbede på, at dette forhold ville få russerne til også at indrømme pasgebyrnedsettelse for emigranter, der sejlede med DFDS¹⁷.

Argumentationen med, at det russiske lovforslag især ville ramme DFDS, hvis det skulle blive lov, er ikke helt korrekt. Ganske vist var DFDS det eneste rederi, der sejlede udvandrere fra de russiske Østersøhavne under fremmed flag, idet de andre selskaber, der befattede sig med denne trafik, sejlede under russisk flag; men loven ville i allerhøjeste grad også få konsekvenser for de engelske og tyske transatlantiske linier. DFDS var langt den vigtigste fødelinie fra Rusland for de britiske linier, og en standsning af denne sejlads ville formentlig betyde en nedgang i liniernes passagertal. Også for de tyske rederier ville loven medføre en nedgang i passagertallet; udvandrerstrømmen over landegrænsen til de nordtyske byer måtte formodes at vende sig til de russiske Østersøhavne for at undgå de dyre pas – det måtte i hvert fald blive tilfældet med den del af emigranterne, der ikke passerede grænsen illegalt, hvad mange gjorde. DFDS satte sig derfor i forbindelse med Hamburg-Amerika Linien for at få dette store rederi til at gøre sin indflydelse gældende, og det kunne kort efter meddele, at de kontinentale linier ville søge at få deres

Plakat, der reklamerer for Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskabs rute Libau-New York. Den er fundet på Børsens loft sammen med arkivet fra Northern Steam Ship Co. Ltd., et af de danskejede rederier, der sejlede på Rusland, og som gik ind i emigrationssejladsen. Northern's arkiv befinder sig nu i Erhvervsarkivet.

regeringer til at intervenere, ligesom der blev arbejdet på at få de britiske rederier til at tage samme skridt ¹⁸.

I DFDS var man imidlertid indstillet på enhver eventualitet. På et bestyrelsesmøde i slutningen af december besluttede man, at de skibe, der sejlede emigranter fra Libau, i givet fald skulle sættes under russisk flag, for at man på denne måde kunne opnå pasgebyrnedsettelse for sine passagerer. I forvejen havde rederiet nogle skibe under russisk flag, idet det russiske general-agentur stod som ejer af nogle skibe, der i realiteten tilhørte DFDS ¹⁹. Der er næppe tvivl om, at bestyrelsens formand, admiral Richelieu, ikke har været begejstret for tanken om flagveksling ²⁰. Samme Richelieu var i øvrigt i en ejendommelig dobbeltstilling i spørgsmålet omkring den russiske emigrationssejlad. Der var jo i høj grad tale om, at DFDS og ØK havde modstridende interesser, som de hver især søgte at fremme. Richelieu var formand for DFDS' bestyrelse, og han sad også i ØK's bestyrelse! Den tanke melder sig, om der i virkeligheden var tale om et aftalt spil mellem de to rederier. Intet tyder imidlertid herpå; tværtimod fremgår det klart, at DFDS følte sig hårdt ramt af ØK's fremgangsmåde i emigrationssagen. Det er også vanskeligt at få øje på de fordele, der kunne opnås ved et aftalt spil.

Den russiske kommission, der skulle behandle emigrationsspørgsmålet, mødtes første gang i slutningen af januar 1910. Den kom imidlertid ikke til at tage stilling til det ovenfor omtalte lovudkast, idet det i mellemtiden var blevet trukket tilbage. Den officielle forklaring herpå var, at den russiske handelsflåde ikke ville være i stand til at befordre de mange emigranter, den ville få, hvis lovforslaget i dets nuværende skikkelse blev vedtaget ²¹. En anden forklaring, som den danske gesandt i St. Petersborg gav til udenrigsministeriet, var, at Den Russiske Frivillige Flåde og Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab, der som nævnt sandsynligvis stod bag kommissionens nedsættelse, ikke ønskede spørgsmålet løst ved lov, men derimod administrativt. Hvis sagen skulle ordnes ad lovgivningsvejen, kom man næppe uden om, at alle russiske rederier fik samme muligheder, d. v. s. at både skibe, der sejlede til andre europæiske havne med viderebefordring for øje, og både, der gik direkte til USA, fik pasgebyrnedsettelse for sine emigranter. De indirekte emigrantlinier ville påføre Den Frivillige Flåde og Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab konkurrence, som man kunne undgå ved, at pasbegunstigelserne gennem en administrativ beslutning kun fik gyldighed for de direkte linier ²². Inden kommissionens møde var det ifølge den danske gesandt i St. Petersborg lykkedes de to rederier at få kommissionens formand til at gå ind for, at pasbegunstigelserne kun skulle tilstedes de direkte linier, altså Den Frivillige Flåde

og Russisk Østasiatisk; men han ønskede dog stadig, at sagen skulle gennemføres ad lovgivningsvejen²³.

Kommissionens møder blev en bekræftelse på det, man fra DFDS havde frygtet. Det tilbagekaldte lovudkast blev i realiteten det, man gik ud fra, og hovedformålet var klart at fremme russisk skibsfart og specielt at ophjælpe Den Frivillige Flåde. Hovedspørgsmålene for kommissionen var, hvem der skulle befordre emigranterne fra Rusland, og hvilke begunstigelser disse selskaber skulle have. Svaret var, at kun russiske både skulle befordre udvandrere, og der var en klar stemning for, at begunstigelser, som tilstedtes disse, kun gjaldt ved sejlads direkte til USA. Begunstigelserne skulle bestå i fjernelsen af formaliteterne i forbindelse med pasudstedelse samt en væsentlig billiggørelse af pasgebyrer. Stort set alle ministerier var enige om forslagernes fortræffelighed. En overgang blev der rejst indvendinger fra det russiske udenrigsministeriums side, idet man mente, at en lov af dette indhold kunne stride mod indgåede traktater; men på et senere møde erklærede man fra udenrigsministeriet, at, da begunstigelserne blev givet til enkeltpersoner og ikke rederier, var der tale om et indenrigspolitisk spørgsmål, der ikke berørtes af traktater med andre lande. Også indenrigsministeren, der samtidig var premierminister, var imod det radikale forslag en tid, men opgav senere modstanden.

Repræsentanter for DFDS og indirekte russiske linier søgte at gøre deres synspunkter gældende; men det fik ingen betydning. Det var helt i overensstemmelse med de tidligere omtalte synspunkter hos børskomiteen i Libau, at dens repræsentant, som man ellers trods alt havde håbet på ville støtte DFDS, forholdt sig tavs under møderne, mens man fra Libau borgerrepræsentation gik ind for støtte til de direkte linier²⁴.

Efter en række møder, som DFDS blev holdt meget nøje underrettet om gennem dets forbindelser i Rusland, blev det overladt handelsministeriet at udarbejde et forslag efter de retningslinier, kommissionen var blevet enig om. Den mand i handelsministeriet, der stod for udarbejdelsen af den nye lov, var særdeles energisk og ønskede en hurtig afslutning på sagen. Der blev udformet et forslag, som blev forelagt andre ministerier, der imidlertid havde en del indvendinger; men efter en ny gennemarbejdning forelå der i marts et endeligt lovforslag, som kunne forelægges emigrantkommissionen og derefter думаen. Forslaget var stort set identisk med det i 1909 udarbejdede bortset fra, at det i realiteten nu kun gjaldt for direkte linier²⁵.

Lovforslaget – ligesom det fra 1909 – indeholdt kun bestemmelser om emigranter, der forlod Rusland ad søvejen; men samtidig var man i ministerierne blevet enige om at forhindre emigranter i at forlade Rusland over landegrænsen, dels ved at der skulle betales fuld pris for pas ved overgang

her, dels ved at skærpe kontrollen ved grænsen til Tyskland. På dette tidspunkt begyndte det imidlertid at gå langsomt med lovforslaget, og der kan næppe være tvivl om årsagen: Det diplomatiske pres på den russiske regering blev efterhånden ganske betydeligt ²⁶.

Allerede på et tidligt tidspunkt havde der været diplomatisk aktivitet omkring emigrationsspørgsmålet. DFDS havde som nævnt sat sig i forbindelse med det danske udenrigsministerium og fået meddelelse om, at de tyske rederier og muligvis også de engelske ville tage tilsvarende skridt over for deres regering. Det danske udenrigsministerium bad gesandten i St. Petersborg forhøre sig om spørgsmålet og, hvis man påtænkte en begunstigelse af russiske skibe, udtale, at den danske regering ønskede, at danske rederier blev delagtiggjort i begunstigelserne. Hvis dette ikke blev tilfældet, fandt man den russiske regerings optræden i liden overensstemmelse med principperne i den dansk-russiske handelstraktat af 1895, hvori det bl. a. hed, at det ene lands skibe skulle behandles på lige fod med det andet. Traktaten indeholdt også en mestbegunstigelsesklausul for landenes skibe, og da Rusland i 1907 havde indgået en aftale med Japan, hvorefter alle varer, som japanske skibe sejlede med fra Rusland, kunne transporteres af disse på samme betingelser, måtte danske skibe have samme ret. Det var naturligvis spørgsmålet, om emigranter kunne betegnes som »varer«; men her måtte efter den danske regerings opfattelse en analogislutning være tilladt. Den danske gesandt i St. Petersborg kørte dog på ingen måde hårdt frem over for den russiske regering, men gjorde opmærksom på de danske synspunkter. Svaret blev, at den russiske regering henviste til en undtagelsesparagraf i traktaten, hvorefter man mente at kunne give særlige indrømmelser til nationale skibe. Og emigranter kunne selvfølgelig ikke betragtes som varer. På opfordring af gesandten tilstillede DFDS den russiske regering en skriftlig fremstilling af rederiets synspunkter, der dog ikke synes at have gjort indtryk ²⁷.

Når man fra udenrigsministeriets side ikke lagde større pres på den russiske regering, skyldtes det, at Tyskland tilsyneladende ville gøre det. I sidste halvdel af januar henvendte den tyske gesandt i København sig til udenrigsminister Erik Scavenius for at spørge, om Danmark havde protesteret eller agtede at gøre det over for de russiske myndigheder i anledning af planerne om nedsættelse af pasgebyrne. Scavenius svarede, at man var i gang med at undersøge sagen, der endnu befandt sig på et forberedende stadium, men Danmark ville være taknemlig for at blive holdt underrettet om, hvad Tyskland foretog sig, da landenes interesser faldt sammen.

I notatet om samtalen tilføjede Scavenius: »Det forekommer mig, at det ville være heldigst om man [dvs. Danmark] kunne undgå at foretage forme-

lige skridt i P[etersborg] men lade T[yskland] trykke på russerne«. I første omgang synes den tyske regering imidlertid ikke at have protesteret, men blot, som den danske, at have forhørt sig. Den danske gesandt i St. Petersborg kunne meddele hjem, at den tyske gesandt var meget lidet tilbøjelig til at henvende sig til den russiske regering ²⁸.

Den engelske regering protesterede derimod i begyndelsen af februar. I en verbalnote, den engelske ambassadør overrakte det russiske udenrigsministerium, hed det, at de påtænkte skridt med hensyn til pasudstedelse i høj grad berørte engelske interesser på en uheldig måde. Man bad regeringen overveje, om de ikke stred mod både indholdet og ånden i den i 1858 indgåede handelstraktat mellem England og Rusland. Udenrigsministeriet svarede, at pasbegunstigelserne efter dets opfattelse ikke stred mod den indgåede traktat ²⁹.

Så let kom den russiske regering dog ikke om ved sagen. I juni fulgte en skarpere note, hvori det hed, at de nye pasbestemmelser var en krænkelse af den russisk-engelske handelstraktat, at specielt den engelske handelsflåde ville blive ramt, da man ikke kunne forvente, at der ville finde en fuldstændig standsning sted af emigrantstrømmen over landegrænsen. Der blev udtrykt håb om, at den russiske regering ikke ville ændre de eksisterende regler til ugunst for britisk skibsfart. Det russiske udenrigsministerium svarede efter en månedstid, at bestemmelserne i handelstraktaten på ingen måde havde et sådant indhold, at engelske skibe kunne blive delagtiggjort i de pasbegunstigelser, som udvandrere fra Rusland fik tilstået ³⁰.

De engelske protester kom ikke til at stå alene. Efter at det var blevet klart, at pasbegunstigelserne for de ad søvejen udvandrede emigranter ville blive fulgt op af en lukning af landegrænsen, protesterede også den tyske regering ³¹. En sådan lukning ville som tidligere nævnt i allerhøjeste grad ramme de tyske rederier.

Det var den almindelige opfattelse i de kredse, der holdt DFDS underrettet om sagens udvikling, at de forskellige protester fik den russiske regering til at tøve. Hertil skulle også have bidraget, at Den Russiske Frivillige Flåde ikke var parat til at begynde på emigrantsejlsden, og at man havde fundet ud af, at Russisk Østasiatisk, der ville få de samme fordele som Den Frivillige Flåde, i virkeligheden var et dansk foretagende ³². Et forslag, som nu dukkede op fra Det Russisk Østasiatiske Dampskibsselskab, skal ses i lyset heraf. Den Frivillige Flåde og Russisk Østasiatisk skulle gå sammen om oprettelsen af en emigrantlinie, The United Western Line of the Volunteer Fleet, hvortil Russisk Østasiatisk skulle bidrage med 4 ældre både samt 1 mill. rb. Desuden skulle kompagniet skaffe 3 nye dampere, som skulle betales af Den Frivillige Flåde

gennem et lån på 5 mill. rb., løbende over 10 år, optaget hos Russisk Østasiatisk Dampskibsselskab, hvis eget indskud på 1 mill. rb. også gik til de nye skibe. Den russiske stat skulle garantere for lånet. Den nye linies samlede kapital ville blive på 10 mill. rb., hvoraf de to parter hver havde halvdelen, ligesom de også skulle deles om indtægter og udgifter. Forslaget indebar den fordel for Den Frivillige Flåde, at den kunne komme i gang med emigrationssejladsen, og Russisk Østasiatisk opnåede, ved at knytte sig nøje til det halvstatslige selskab, at det ikke blev lukket ude fra begunstigelser, fordi det var et udenlandsk firma ³³.

Den Frivillige Flåde forelagde forslaget for den russiske regering, idet den samtidig ansøgte om at få den omtalte statsgaranti. Regeringen ville imidlertid ikke yde statsgaranti, og dermed faldt hele forslaget ³⁴.

Og i realiteten var emigrationslovforslaget også faldet. Ganske vist opstod der flere gange i løbet af efteråret rygter om, at nu ville lovforslaget blive gennemført. Det blev også fremsendt til ministerrådet, der skulle godkende det, før det blev fremlagt i думаen, men ministerrådet sendte i begyndelsen forslaget tilbage til handelsministeriet med ønsket om ændringer, der ifølge den danske gesandt i St. Petersborg skulle være af redaktionel karakter. Gesandten tilføjede: »Da stemningerne i de herværende regeringskredse skifter fra dag til dag, er det umuligt at udtale sig om, hvor lang tid det vil tage, inden lovforslaget eventuelt kommer for думаen. Den ene dag anses et lovforslag for begravet, den næste mener man, at det bliver gennemført i løbet af ganske kort tid« ³⁵. Det blev imidlertid hurtigt klart, at der var tale om en begravelse, idet der ikke blev talt mere om sagen. I slutningen af 1912 blev spørgsmålet igen taget op, uden at der dog blev gjort meget ved det fra russisk side, ligesom man fra både rederierne og diplomatisk side forholdt sig passiv ³⁶. Det hele løb ud i sandet.

Hele emigrationsspørgsmålet fik dog en følge for DFDS. Som nævnt var emigrationsagenterne meget upopulære i Rusland, fordi man – sikkert med rette – mente, at de benyttede ufine metoder i deres bestræbelser på at skaffe sig så mange »kunder« som muligt. Derfor havde emigrationslovforslaget også en række paragraffer, der skulle muliggøre en nøjere kontrol med agenterne. En af dem gik ud på, at kun de koncessionerede rederier og agenter havde tilladelse til at sælge billetter til emigranter. De engelske transatlantiske linier, der som tidligere nævnt ikke sejlede på Rusland, og som bl. a. derfor ikke kunne få en koncession, havde et stort agentur i Rusland. For at sikre dette mod en uheldig udvikling anmodede linierne DFDS om at stille nogle skibe under russisk flag til rådighed for agenturet, og i 1911 overførte DFDS derfor to skibe under dansk flag til et nystartet russisk rederi, The Russian North

West Steamship Company, som de engelske liniers agentur formelt stod for. På denne måde kom DFDS til, således som det allerede havde været forberedt på fra begyndelsen af 1910, at sætte yderligere nogle skibe under russisk flag som følge af udviklingen i Rusland ³⁷.

Henvisninger

1. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Diverse sager vedr. emigrationssejladser på Rusland 1878–1912: Kontrakt mellem bestyrelsen for Libau-Romnyer Jernbaneselskab og DFDS 1878 samt udateret (1907?) memorandum om emigrantfarten fra Libau.
Jul. Schovelin: Det Forenede Dampskibs Selskab. 40 års udvikling, Kbh. 1906, 16 ff.
Poul Graae: Hundrede år på havene. Det Forenede Dampskibs Selskab 1866–1966, Kbh. 1966, 56 ff.
2. *Encyklopediceskij slovar I–LXXXII*, St. Petersborg og Leipzig 1890–1907.
3. *Erich Murken: Die grossen transatlantischen Linienreederei-Verbände, Pools und Interessengemeinschaften bis zum Ausbruch des Weltkrieges. Ihre Entstehung, Organisation und Wirksamkeit*, Jena 1922, 297 ff og 355 f.
Greens danske fonds og aktier 1908, 898.
4. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Rusland. Lovbestemmelse om nedsættelse af pasgebyr for emigranter i russiske skibe: Indberetning fra gesandten i St. Petersborg 31/18. december 1909.
5. *Lloyd's Register of British and Foreign Shipping 1909–10*, London 1909, List of Ship Owners and Managers.
6. *Meddelelser fra Udenrigsministeriet 1907*, 652 f, 1909, 184, 1910, 261 og 1911, 651 f.
Murken, 415.
7. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Indberetning fra gesandten i St. Petersborg 26/13. december 1907.
DFDS's arkiv, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Skrivelse af 11. januar 1908 fra udenrigsministeriet.
8. *DFDS's forhandlingsprotokol 1904–14*, DFDS, Kbh.: 10. november 1907.
9. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Diverse aftaler mellem udenlandske rederier og DFDS om bl. a. sejladser på Rusland 1903–07.
DFDS's forhandlingsprotokol 1904–14, DFDS, Kbh.: 30. november, 3. og 17. december 1907.
10. *Samme*: 18. februar 1908.
Murken, 659 f.
11. *Erik Vea, Johan Schreiner og Johan Seland: Den norske Amerikalinje 1910–1960*, Oslo 1960, 62 ff.
DFDS's forhandlingsprotokol 1904–14, DFDS, Kbh.: 7. juli, 4. august, 1. og 15. september, 27. oktober og 9. november 1908.
Murken, 283 og 356.
12. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Brev af 19/2. oktober 1909.
Udenrigsministeriets arkiv, Rigsarkivet: 60 E 6: Indberetning fra gesandten i St. Petersborg 31/18. december 1909 samt privatbrev fra gesandten, O. Scavenius, til fætterten, udenrigsminister Erik Scavenius, af samme dato. Heri skriver gesandten bl. a.: »Det skulle ikke undre mig, hvis det skulle vise sig, at etatsråd Andersen er fader til forslaget om nedsættelse af pasgebyrerne for russiske emigranter«.
13. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Oven-

- nævnte pk.: Brev af 19/2. oktober 1909.
14. *Samme*: Breve af 7/20. og 9/22. oktober 1909.
Murken, 300 og 676 f.
15. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Indberetning fra gesandten i St. Petersburg 31/18. december 1909.
16. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Breve af 7/20. oktober og 8/21. december 1909.
17. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Brev af 18. december 1909 fra DFDS.
18. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Brev af 2. januar 1910 samt memorandum af 23/6. juli 1910.
19. *DFDS's forhandlingsprotokol 1904-14*, DFDS, Kbh.: 21. december 1909. *Poul Graae*, 126.
20. *Samme*, 124 ff.
21. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Brev af 31/13. januar 1910.
22. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Indberetning fra gesandten i St. Petersburg 21/8. januar 1910.
23. *Samme*: Indberetning fra gesandten i St. Petersburg 26/13. januar 1910.
24. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Breve af 13/26., 14/27., 15/28., 16/29., 18/31. januar, 19/1., 20/2., 26/8., 27/9. og 29/11. februar 1910.
25. *Samme*: Breve af 12/25. februar, 22/7. og 5/18. marts 1910.
26. *Samme*: Breve af 2/15. marts 1910.
27. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Udkast til breve til gesandten i St. Petersburg 6. december 1907 og 24. december 1909. Indberetninger fra gesandten i St. Petersburg 31/18. december 1909 og 23/10. februar 1910. Brev fra DFDS af 21. januar 1910.
DFDS's arkiv, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Brev til det russiske handelsministerium af 13/26. februar 1910.
28. *Udenrigsministeriets arkiv*, Rigsarkivet: 60 E 5: Referat af samtale med den tyske gesandt i København 21. januar 1910 samt privatbrev fra O. Scavenius til Erik Scavenius 2/20. januar 1910.
29. *Samme*: Indberetninger fra gesandten i St. Petersburg 11/29. januar og 25/12. marts 1910.
30. *Samme*: Indberetninger fra gesandten i St. Petersburg 8/25. juni og 13/31. august 1910.
DFDS's arkiv, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Brev af 24/6. august 1910.
31. *Samme*: Breve af 13/26. marts 1910.
32. *Samme*: Breve af 2/15. og 13/26. marts 1910.
33. *Samme*: Breve af 13/26. og 15/28. april samt 27/10. maj 1910.
34. *Samme*: Breve af 4/17. maj og 24/7. juli 1910.
Udenrigsministeriets arkiv, Rigsarkivet: 60 E 5: Indberetning fra gesandten i St. Petersburg 4/17. maj 1910.
35. *DFDS's arkiv*, Erhvervsarkivet: Ovennævnte pk.: Brev af 11/24. maj, 5/18. juni, 18/1. og 2/15. juli 1910 samt memorandum af 23/6. juli 1910.
Udenrigsministeriets arkiv, Rigsarkivet: 60 E 5: Indberetninger fra gesandten i St. Petersburg 24/11. oktober 1910 og 17/4. februar 1911 samt privatbrev fra O. Scavenius til departementschef H. Zahle 27/14. februar 1911.
36. *Samme*: Indberetninger fra gesandten i St. Petersburg 4/22. januar, 15/2. februar, 11/29. marts, 31/18. maj og 18/5. december 1913 samt 22/9. januar og 9/24. februar 1914.
37. *DFDS's forhandlingsprotokol 1904-14*, DFDS, Kbh.: 28. marts, 6. juni og 5. september 1911.
DFDS's arkiv, Erhvervsarkivet: Aftaler af 11. maj 1911 mellem DFDS og Russian North West Steamship Company på den ene side og North Atlantic Passenger Conference Lines på den anden side samt udateret aftale fra 1911 mellem DFDS og Russian North West Steamship Company.

Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse

AF BENNY CHRISTENSEN

Det er velbekendt, at erhvervsorganisationernes indflydelse har været stærkt stigende gennem årene. Der er dog ikke foretaget mere indgående undersøgelser af, hvorledes denne indflydelse er opstået og har udviklet sig.

Denne artikel tager sit udgangspunkt i Erik Rasmussens bedømmelse, at det var under den første verdenskrig, interesseorganisationerne for alvor fik betydning. Gennem en analyse af de forhandlinger om en regulering af skibsfragterne, som fandt sted i årene 1915-16 mellem på den ene side repræsentanter for statsmagten og på den anden side repræsentanter for rederierhvervet, forsøges det at efterprøve denne bedømmelse.

De argumenter, parterne benyttede, og de underliggende motiver, disse argumenter var udtryk for, skildres. Især betones de ydre krigsmæssige forholds betydning for forhandlingernes gang. Undersøgelses resultat er i det store og hele en bekræftelse af Erik Rasmussens synspunkt: at de specielle kriseforhold styrkede erhvervsorganisationens position, såvel over for staten som over for de enkelte redere.

Indledning

En af de få historikere, der har skildret forholdene i Danmark under den første verdenskrig, er Erik Rasmussen i Politikens Danmarks Historie. Han fremhæver, at statsmagten i disse år tog en række opgaver op, som den i generationer ikke havde beskæftiget sig med. Denne udvidelse af statens arbejdsområde mødte fra mange sider kraftig modstand, og en stor del af krigsårenes politiske kamp drejede sig om dette forhold.

Det var især i statens forhold til erhvervene, der opstod en ny situation. Tidligere havde et samarbejde mellem politikere, embedsmænd og erhvervsrepræsentanter kun fundet sted i konkrete sager. I krigsårene blev samarbejdet stærkt udvidet; det blev en varig tilstand. Ingen myndigheder kunne undvære erhvervsorganisationernes faglige kundskaber, og samtidig betød det, at

erhvervene blev taget med på råd, at de fik et medansvar for beslutningerne. Krigsårene 1914–18 betød en styrkelse såvel af statens som af organisationernes magt. For de sidstes vedkommende gjaldt det også for forholdet til medlemmerne. Jo større indflydelse organisationen fik udadtil, jo stærkere blev de enkelte erhvervsdrivende tilskyndet til at slutte sig til den ¹.

Den følgende skildring skal ses som et forsøg på at bringe disse generelle betragtninger i anvendelse over for et bestemt erhverv. Den skal vise, hvorledes krig og højkonjunktur rejste nye problemer for forholdet mellem staten og skibsfarten. Disse problemer kom til syne under forhandlingerne 1915–16 om en fragtregulering. En stor del af det følgende vil derfor bestå i en redegørelse for disse forhandlingers indhold og forløb samt deres indflydelse på forholdet mellem staten og skibsfarten. Desuden vil forholdet mellem skibsfartsorganisationen og de enkelte erhvervsudøvere blive omtalt.

Der er flere årsager til, at skibsfarten er taget op som eksempel. Som det vil fremgå senere, var skibsfarten i 1914 det erhverv, der stod den danske stat fjernest. Der er derfor grund til at formode, at der mellem staten og skibsfarten blev udvekslet de mest udprægede synspunkter for det videre forhold mellem staten og erhvervene. Hertil kom, at de krigsførende magters foranstaltninger i stigende omfang truede de danske forsyninger. I denne situation kom skibsfarten til at spille en langt mere central rolle for det danske samfund, end tilfældet havde været i fredstid, idet landet var afhængig af en omfattende vareudveksling, som skibsfarten udførte størstedelen af ². For den foreliggende, begrænsede opgave er der endvidere den fordel, at skibsfarterhvervet kun omfattede et begrænset antal enheder, hvad der har gjort det muligt i højere grad at kunne behandle det som en helhed. Sluttelig skal nævnes et personligt ønske om, at skibsfarten i større omfang end hidtil må blive genstand for forskningens opmærksomhed.

Den danske skibsfart 1914

Da den første verdenskrig begyndte, var en æra i skibsfartens historie ved at rinde ud. Overgangen fra sejl til damp var næsten fuldbudet. Endnu var der i lande med en særlig struktur inden for skibsfarterhvervet – f. eks. i Norge – stadig et betydeligt antal sejlskibe, men i hovedsagen var det nu dampskibene, der besørgede vareudvekslingen til søs. I de sidste år før krigen kom motorskibene desuden ind i den egentlige handelsflåde.

Den danske skibsfart gennemgik denne generelle strukturændring. Ved at følge Statistisk Årbogs oversigt over »Handelsflaadens Størrelse og Drægtig-

hed« frem til 1914 kan man klart se udviklingen fra sejl til damp. Ultimo 1914 så flåden således ud:

	Antal skibe	Tonnage
Sejlskibe	1906	86.027
Motorskibe	1060	42.361
Dampskibe	672	433.928
I alt	3638	562.316 ³

Sejlskibene androg ca. halvdelen af det samlede antal skibe, men kun ca. en ottendedel af den samlede tonnagemængde. Dampskibene ca. en sjettedel af skibene, men ca. tre fjerdedele af tonnagen.

Statistisk Årbogs tabeller giver dog ikke det rette indtryk af den egentlige handelsflådes størrelse. Dels blev der indtil 1921 regnet i netto-register-tonns⁴, dels blev der ved at sætte den nedre grænse ved 4 NRT medtaget en del skibe, som ikke anvendtes til egentlige transportformål. Danmarks officielle skibsliste målte derimod i brutto-register-tonns og medtog kun skibe over 20 BRT. Målt på denne måde androg den danske handelsflåde ultimo 1914:

	Antal skibe	Tonnage
Sejlskibe	912	91.550
Motorskibe	397	63.229
Dampskibe	651	720.159
I alt	1960	874.938 ⁵

Udregnet på denne måde var sejlskibenes transportmæssige betydning i 1914 endnu mindre. De forhandlinger, der siden skal skildres, angik da heller ikke sejlskibsflåden. Når der i det følgende anvendes udtryk som »den danske skibsfart« og »handelsflåden«, er sejlskibene derfor ikke medregnet.

Overgangen fra sejl til damp skete i sammenhæng med en stærk forøgelse af den samlede tonnagemængde. I 1862 havde den danske handelsflåde udgjort 137.000 NRT, heraf ca. 3 % dampskibe. I 1879 udgjorde flåden 247.000 NRT, heraf ca. 20 % dampskibe, 1900 394.000 NRT med ca. 60 % dampskibe og i 1914 562.000 NRT med ca. 75 % dampskibe⁶. I de sidste år før

krigen var antallet af dampskibe stagnerende. Stigningen i tonnagen skyldtes en forøgelse af skibenes størrelse.

Skibsfarten blev i Danmark hovedsagelig drevet som ren rederivirksomhed. Efter dampskibenes fremkomst var rederibedriften blevet løsnat fra tilknytningen til handelselskaberne, og den overvejende del af rederierne var nu formet som aktieselskaber. Det var imidlertid en uensartet masse. Af de ca. 100 dampskibsselskaber, der fandtes i 1914, repræsenterede de 20, der dagligt noteredes på Københavns Fondsbørs, omkring 450.000 BRT eller ca. to trediedele af den samlede dampskibstonnage. Hertil må lægges Ø. K. og de A. P. Møller'ske selskaber med ca. 60.000 BRT. En femtedel af rederierne ejede således omkring seks syvendele af tonnagen⁷. Blandt disse rådede D. F. D. S. alene over ca. 180.000 BRT.

Hvis man betragter tonnagens geografiske fordeling – efter rederiernes registreringshjemsted – så fandtes der også her en centralisering. Fem sjettedele af dampskibstonnagen havde hjemme i København⁸.

Rederivirksomhed blev dengang normalt drevet under to former: linie- eller rutefart og trampfart. Den første metode indebærer en regelmæssig fart på bestemte havne. Så godt som al passagertrafik må regnes hertil, og rute-skibenes fragtgods består for det meste af mere værdifuldt stykgods. I 1914 var det især D. F. D. S., der drev denne fart. Det skete på indenrigsruterne, på England med landbrugsprodukter, på Nordamerika med Skandinavien-Amerika linien samt på visse europæiske havne. Desuden opretholdt Ø. K. en række linier til oversøiske havne, dels alene, dels i samsejling med andre skandinaviske rederier.

Hovedparten af de danske rederier var dog beskæftiget i trampfart. Herved forstås, at skibene bortfragtes i det åbne, internationale fragtmarked. Som regel sker det kun for en enkelt rejse, hvorefter skibet søger ny beskæftigelse. Trampskibene er for det meste beskæftiget med transport af mindre værdifuldt masse-gods, især træ, kul, korn og foderstoffer. For tramprederierne er der endvidere den mulighed at søge skibene beskæftiget i timecharter. Det betyder, at skibet bliver udlejet for et vist tidsrum til en fast, månedlig fragtrate (månedsfragt). I praksis er det ofte linierederier, der timechartrer tramptonnage. Det sker for at kunne overholde de faste forpligtelser.

I 1913 indsejlede flåden omkring 120.000.000 kr. Heraf tegnede farten mellem Danmark og udlandet, i hovedsagen rutefarten, sig for en fjerdedel, mens farten mellem udland og udland, dvs. trampfarten, indsejlede tre fjerdedele. Heraf var ca. en fjerdedel timecharterindtægter⁹.

Den betydeligste del af den danske skibsfart bestod som sagt af dampskibsrederierne. I 1884 havde man stiftet »Dampskibsrhederi-Foreningen«, som

C. M. T. Cold (1863–1934)

A. O. Andersen (1875–1934)

Niels Høst (1869–1953)

Tre af de ledende forhandlere fra Dansk Dampskibsrederiforening. De to var direktører i DFDS, nemlig C. M. T. Cold og Niels Høst, mens den tredje, A. O. Andersen på den tid var direktør for de Carl'ske rederier, hvorfra han i 1920 gik over i DFDS. Cold var efter uddannelse inden for søetaten i 1908 blevet administrerende direktør for DFDS, en stilling han havde til 1921. I ministeriet Neergaard var han udenrigsminister 1922–24. Niels Høsts biografi ligner i høj grad Colds. Også han var uddannet inden for søetaten, før han i 1905 blev direktør i DFDS, og også han gik af i 1921 for at blive gesandt. A. O. Andersen havde sin tidligere løbebane inden for den civile skibsfart og opnåede efterhånden en lang række tillidsposter. I 1925 blev han administrerende direktør for DFDS, en post han havde lige til sin død i 1934.

i 1914 eksisterede under navnet »Dansk Dampskibsrederiforening«. Denne havde siden stiftelsen ført en noget omskiftelig tilværelse og var så sent som i 1908 ved at blive sprængt. Men efterhånden var dog en hel del af rederierne blevet medlemmer af foreningen, som også fra 1910 blev en arbejds-giverorganisation, idet man dette år afsluttede kollektive aftaler med fagfor-eningerne om løn- og ansættelsesvilkår.

På generalforsamlingen den 17. juni 1914 blev foreningen omorganiseret i den hensigt at sikre alle former for rederivirksomhed indflydelse på forenin-gens ledelse. Medlemmerne blev delt i tre grupper: 1) Rederier, hvis skibe sej-lede i faste ruter, 2) rederier, hvis skibe bortfragtedes i det åbne marked samt 3) rederier, der ikke faldt ind under disse to grupper (kulrederier, bjærgningsselskaber o. a.). Bestyrelsen skulle herefter bestå af fem medlemmer. Hver gruppe skulle vælge et, og samtlige medlemmer i fællesskab to. Efter disse regler blev direktør C. M. T. Cold fra D. F. D. S. genvalgt som for-mand og direktør A. O. Andersen fra de Carl'ske rederier som næstformand. Fra de tre medlemsgrupper nyvalgtes direktørerne H. Hendriksen fra »Thore«, K. Reinhard fra »Dansk-russisk« og H. Ostfeld fra »Det danske Kulkom-pagni«¹⁰.

Dansk Dampskibsrederiforening repræsenterede en stadig mere væsentlig del af dansk skibsfart, men der fandtes også en række foreninger for andre grene af skibsfarten. I 1897 havde man stiftet »Fællesrepræsentationen for Dansk Skibsfart«. Af målsætningsparagraffen fremgik det, at man skulle tage initiativ til foranstaltninger af interesse for skibsfarten, både hvis de skulle gennemføres ad lovgivningens vej eller blot blandt medlemmerne ind-byrdes. Man skulle søge at få indflydelse på udarbejdelsen af foranstaltninger over for skibsfarten samt prøve at skaffe skibsfarten øget rigsdagsrepræsentation¹¹.

Men i 1914 kunne Fællesrepræsentationen ikke siges at tjene dette formål. Den stærke udvikling af dampskibsflåden førte til hyppige konflikter med Dansk Dampskibsrederiforening, især om dennes indflydelse på ledelsen. Ved verdenskrigens udbrud var Fællesrepræsentationens arbejdsområde blevet be-grænset til de sager, som senere Søfartsrådet kom til at behandle, i første række havne- og besejlingsforhold, konsulatsbesættelser og lignende praktiske spørgsmål¹².

Krigsudbruddet og krigsforsikringen

Krigsudbruddet betød en øjeblikkelig lammelse af skibsfarten. Hverken mand-skab eller redere turde sejle. Søfolkene nægtede at gå ud, medmindre de fik

et krigstillæg til hyren samt en forsikringsordning. Fra redernes side var man betænkelige ved den store økonomiske risiko, der var forbundet med at sende skibene ud. Herhjemme blev det forudset, at handelsforbindelserne med udlandet ville blive afbrudt, og det medførte en stærk efterspørgsel efter varer og stærkt stigende priser på de forhåndenværende lagre. For at sikre disse for landets befolkning udstedte regeringen en lang række udførselsforbud, og den 7. august vedtog rigsdagen en »Midlertidig lov om Regulering af Priser paa Levnedsmidler og Varer m. m.«¹³.

I henhold til denne lov nedsatte regeringen den 8. august en »Overordentlig Kommission« under indenrigsministeriet. Denne skulle »under de forhåndenværende overordentlige forhold . . . træffe foranstaltninger til landets forsyning med de nødvendige forbrugsartikler . . . og disses hensigtsmæssige fordeling«. Kommissionen var bemyndiget til, »hvor dette måtte findes fornødent, at indvirke regulerende på handelen med og priserne på levnedsmidler og varer, når uforholdsmæssig prisstigning, som følge af spekulationsforretninger eller anden årsag, er indtrådt eller kan befrygtes at ville indtræde«¹⁴.

I første omgang lykkedes det at få en del af skibsfarten, især eksportbådene til England, i gang igen. Men forholdene skærpedes fra dag til dag, idet de krigsførende udlagde miner i farvandene. Den 21. og 22. august blev to af D. F. D. S.' skibe, »Maryland« og »Chr. Broberg«, minesprængt i Nordsøen, og sejladsen blev nu igen indstillet.

Dansk Dampskibsrederiforening rettede derefter den 28. august henvendelse til handelsministeriet og anmodede om at få oprettet et krigsforsikringsinstitut for skibe¹⁵. Der blev nu nedsat en hurtigt arbejdende kommission, som snart efter fremkom med et forslag til lov om »Krigsforsikringen for danske Skibe«, som allerede den 10. september blev vedtaget på Rigsdagen. Loven indebar, at staten i forening med forskellige forsikringsselskaber oprettede et gensidigt forsikringsinstitut. Samtlige registreringspligtige danske skibe skulle indtræde heri, og deres forsikringssummer skulle fastsættes af en bestyrelse, men måtte ikke overstige 750.000 kr. pr. skib. Af bestyrelsens seks mand valgte Dansk Dampskibsrederiforening to, A. O. Andersen og direktør N. Høst fra D. F. D. S. Bestyrelsens formand blev fhv. finansminister Niels Neergaard. Efter at denne lov var trådt i kraft, og efter at der var anvist skibene bestemte, minefrie ruter i Nordsøen, kom sejladsen atter i gang og nu i fuldt omfang.

Den første betydelige kontakt mellem staten og skibsfarten under verdenskrigen endte med et positivt resultat. Skibsfartens opretholdelse var af vital interesse for det danske samfund. Og for rederne var det vigtigt at opnå statens medvirken til en forsikringsordning, der kunne mindske den enkeltes

risiko og samtidig stille den danske skibsfart lige i konkurrencen om fragterne med de lande, der havde en sådan ordning. Begge parter havde interesse i, at der blev truffet en ordning.

Forslaget om maksimalfragter

Den 13. januar 1915 var der møde i Dansk Dampskibsrederiforening. Skibsreder, konsul Ditlev Lauritzen, der var medlem af den Overordentlige Kommission, var til stede. Han meddelte, at kommissionen ønskede en konference med rederne om muligheden for at fastsætte maksimalfragter. Det gjaldt navnlig korn og andre varer, som kommissionen havde fået fastsat maksimalpriser på¹⁶.

Rederiforeningen nedsatte et udvalg til at forhandle med kommissionen. Det bestod af A. O. Andersen, Høst, direktør P. Brown fra »Norden«, grosserer E. Drost og konsul Rasmusen, Korsør¹⁷. Forhandlingernes indhold og forløb er det ikke muligt at følge detaljer¹⁸, men ifølge senere omtale fra rederens side¹⁹ skete der i hovedtrækkene følgende: Rederne gjorde gældende, at en stor del af farten på Danmark blev besørget af svenske og norske skibe, og at den danske tonnage alene ikke var tilstrækkelig. Hvis der derfor skulle være tale om en fragtregering for den danske tonnage alene, så ville det blot betyde, at den fremmede tonnage, der skulle besørge de øvrige transporter, ville forlange øgede fragter. Hvad man ville spare på den danske tonnage, ville blive brugt på den fremmede. Hvis der skulle være tale om en virkelig besparelse, måtte i hvert fald hele den skandinaviske tonnage inddrages i en fragtregering. I øvrigt tilbød man at »være behjælpelige med en billig transportordning for de kvanta, regeringen krævede, på en sund forretningsmæssig basis«²⁰. Men regeringen optog i stedet kontakt med de øvrige skandinaviske lande, og resultatet blev, at der skulle afholdes en inter-skandinavisk rederkonference til drøftelse af mulighederne for en fragtregering.

Der kan have været flere årsager til, at staten ønskede at gribe ind. I den første tid efter krigsudbruddet lå fragtraterne jævnt, endda med enkelte nedgange, men fra oktober 1914 steg fragterne. For korn fra amerikansk østkysthavn til Skandinavien betaltes der den 28. december 10 shillings pr. kvarter mod 5 den 6. oktober. Og for kul fra engelsk østkysthavn til Danmark steg fragterne i samme tidsrum fra 7 til 14 shillings pr. ton²¹. Denne stigning var et internationalt fænomen, og der blev i en række lande sat bestræbelser i gang for en regulering²².

Men samtidig med, at det for regeringen måtte være et mål i sig selv at

begrænse fragtstigningen, så kan ønsket om indgreb også ses i sammenhæng med hele den økonomiske politik. De knappe forsyninger og de stigende priser havde medført regeringsindgreb på en mængde erhvervsområder. Udførselsforbud, beslaglæggelser og maksimalpriser var fulgt i krigens kølvand. Det var i forlængelse heraf, at Lauritzen i sin henvendelse navnlig havde fremført ønske om maksimalfragter for de varer, der var fastsat maksimalpriser på. Denne holdning faldt helt i tråd med ønsker fra erhvervsside.

I en henvendelse til formanden for den Overordentlige Kommission, grosserer Chr. Hage, fremsatte formanden for De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation, Niels Porse, den 9. januar 1915 »nogle tanker angående en eventuel regulering af skibsfragter – tanker, som jeg også gerne vil have lov til at fremsætte som ønsker«²³. Porse mente, at en sådan regulering burde omfatte majs, foderkager og husholdningskul. Overskuddet ved en regulering skulle komme landbruget til gode. For majsens vedkommende lød begrundelsen: »Da jo imidlertid flæskemaximalen væsentlig rammer middelstore og mindre landbrug med det forholdsvis store svinehold, og da en formindskelse af majsprisen gennem regulering af fragterne selvfølgelig samtidig vil indvirke på bygprisen, ville en således foranstaltning kunne betragtes som en rimelig imødekommende mod det mindre landbrug og som æquivalent for flæskemaximalen«.

Det er ikke muligt at afgøre, om initiativet den 13. januar var forårsaget af Porses henvendelse. Men den viste i hvert fald, at ønsket om en regulering af fragterne deltes af videre kredse.

Gøteborg-konferencen

Den skandinaviske fragtkonference blev afholdt i Gøteborg i dagene den 10.–11. samt den 16.–17. februar 1915. Fra dansk side deltog nationalbankdirektør Westy Stephensen og skibsrederne A. O. Andersen, Høst, Lauritzen og Reinhard.

Diskussionen på konferencen kom ikke til offentlighedens kendskab. »Børsen« kunne dog den 18. februar viderebringe et forlydende fra »Norges Handels- og Sjøfartstidende«, der var Skandinavien's førende skibsfartsorgan. Det hed heri, at de danske delegerede, der stod som ophavsmændene, ikke havde haft positive forslag at fremlægge. Det skulle have været årsagen til, at udnævnelsen af norske delegerede havde trukket ud, og at enkelte ansete redere var trådt tilbage. Denne mangel på konkrete forslag skulle også have været årsagen til, at konferencen måtte afholdes ad to gange. Forhandlingerne havde måttet afbrydes, for at sekretærerne kunne udarbejde en betænkning.

Den 26. februar blev konferencens betænkning offentliggjort²⁴. Der blev først gjort rede for årsagerne til fragtstigningen. Det blev fastslået, at fragternes højde hovedsagelig bestemtes af tilbud og efterspørgsel. Fragtstigningen skyldtes derfor i første række den øgede efterspørgsel efter tonnage. Denne var opstået, fordi store kvanta korn og andre varer, som før var blevet hentet i europæiske farvande, særlig i Østersøen og Sortehavet, nu måtte tilføres fra oversøiske områder. Samtidig var den disponible tonnage blevet formindsket, idet de store tyske og østrigske handelsflåder ikke kunne anvendes, en del af den engelske tonnage var blevet beslaglagt, og mange skibe var gået tabt. Krigen havde dog også medført en nedgang i handelsomsætningen.

Den anden hovedårsag til de forhøjede fragter måtte søges i de forøgede udgifter. Forsikringspræmierne var steget, skibene måtte nu sejle ad omveje som følge af mineudlægninger o. a., opholdene i havnene var blevet forlænget, dels på grund af visitation, dels fordi laste- og lossemulighederne var blevet indskrænket, priserne på bunkerkul var blevet sat op, og lønningerne var blevet forhøjet. Alle disse faktorer havde medført en forøgelse af omkostningerne på 50–75 % af førkrigsniveauet. Redernes udredning af årsagerne til fragtstigningen var omfattende. Den synes at indeholde alle de faktorer, som også en senere forskning har anerkendt som de væsentlige²⁵.

Udtalelsen gik dernæst over til at betragte de foranstaltninger, der kunne tænkes foretaget for at forhindre fragterne i at overskride en vis højde. Først behandlede man muligheden af tvangsforanstaltninger fra statens side. Der blev her nævnt maksimalfragter eller et pengetilskud fra rederierne til nedbringelse af fragterne samt eventuelt ekspropriation. Men for alle former gjaldt det, at de måtte følges op af et omfattende kontrolapparat. Konferencen konkluderede derfor, at »da de således ovenfor nævnte tvangsforanstaltninger findes ikke alene at medføre urimelige konsekvenser, men endog forfejler de tilstræbte formål, dersom de ikke sættes i forbindelse med andre særdeles omfattende og i landenes økonomiske liv dybt indgribende foranstaltninger, mener konferencen ikke at kunne tilråde anvendelsen af nogen sådan foranstaltning til forebyggelse af fragtstigning under de nu herskende krigsforhold«.

Man overvejede derpå mulighederne for at nå til en frivillig regulering af fragterne. Her drejede det sig i første række om at søge at formindske de faktorer, som havde medvirket til fragtstigningen. Men der var ikke store muligheder for at nå noget ad denne vej. Ej heller den tanke, at staten befragtede en vis tonnage, syntes nærliggende.

Til slut rettede konferencen en henstilling til de tre landes rederiforeninger om at forhandle med medlemmerne om frivilligt at give afkald på en del

af fortjenesten på transporter til Skandinavien af varer som korn, foderstoffer og kul. Men man anså det heller ikke for videre sandsynligt at nå særlig langt med noget sådant.

De danske blade, der stod skibsfarten nær, havde fra de første forlydender om en fragtregulering været skeptisk indstillet over for mulighederne af et positivt resultat. I en leder om den forestående konference hed det i »Dansk Søfartstidende« den 4. februar om opfordringen til rederne til at finde midler til at reducere fragsatserne: »Det vil dog vist nok meget hurtigt vise sig, at den stillede opgave ikke lader sig løse, navnlig da i den skikkelse, hvori den i øjeblikket synes at foreligge . . . Skulle noget kunne nås, som ikke bliver en gave fra en lille kreds af redere til samfundet, måtte der sikkert findes en bredere basis eller stilles en ganske anderledes begrænset opgave«. Også »Børsen« havde sine tvivl²⁶.

En nærmere undersøgelse af konferencens udtalelse viser berettigelsen af denne skepsis. Det er svært at komme uden om »Børsen«s konklusion, at »når konferencen til slut henstiller til de tre landes rederiforeninger med deres medlemmer at overveje muligheden af at give afkald på en eventuel yderligere fragtstigning for sådanne vigtige varer som korn, foderstoffer og kul, så er den indrømmelse, der her stilles i udsigt, af en så betinget karakter, at den formentlig snarest må ses som udtryk for konferencens ønske om ikke at møde helt tomhændet frem«²⁷.

I marts udsendte de tre rederiforeninger en fælles henstilling om ikke at tage højere fragtrater end de i februar gældende. »Børsen« refererede den 19. marts den modtagelse, henstillingen havde fået i Norge og fortsatte: »Som man ser er troen på, at der her er nogen vej frem, meget ringe, og inden for Dansk Dampskibsrederiforening, som i går eftermiddags havde sagen til time-lang behandling, er der næppe heller nogen tillid til, at en henstilling som den foreslåede vil få nogen praktisk betydning«.

Gøteborg-konferencen betegnede afslutningen på første fase i forhandlingerne om en fragtregulering. Den havde påvist årsagerne til fragtstigningen, mulige udveje samt argumenter imod disse. En stor del af de følgende forhandlinger blev ført på dette grundlag.

Nogle følger af fragtstigningerne

Foråret og sommeren 1915 bragte ikke nye forhandlinger om en fragtregulering. Den 10. maj gennemførtes en lov om en ekstraordinær krigsskat, som lagde en afgift af 20 % på alle aktieselskabers nettoudbytte. Med skibsfartens gode tider kom denne til at bidrage kraftigt til skattens provenu, og loven

kom også til at spille en vis rolle i de senere forhandlinger. Men ellers kunne iagttagere notere sig nogle bemærkelsesværdige ændringer i de vante skibsfartsforhold, ændringer, som var fulgt i kølvandet på den enestående opgang i fragterne.

Som nedenstående kursliste fra »Børsen« for den 15. juli viser, skete der store stigninger i dampskibspapirer:

	Medio juli 14	Medio juli 15	Ændringen
D.F.D.S.	106 ³ / ₄	148 ¹ / ₄	+41 ¹ / ₂
Danmark	86	170 ¹ / ₂	+84 ¹ / ₂
Norden	88	171 ¹ / ₄	+83 ¹ / ₄
Carl	95 ³ / ₄	191 ¹ / ₂	+95 ³ / ₄
Dannebrog	106	238 ¹ / ₄	+132 ¹ / ₄
Skjold	76	170	+94
D/S af 1896	99	211 ¹ / ₂	+112 ¹ / ₂
Heimdal	108 ¹ / ₂	194	+85 ¹ / ₂
Gorm	100 ¹ / ₄	204 ¹ / ₂	+104 ¹ / ₄
Neptun	96 ¹ / ₂	214	+117 ¹ / ₂
Dansk-Russisk	64 ¹ / ₂	119 ³ / ₄	+55 ¹ / ₄
Helsingør	34 ¹ / ₂	93 ¹ / ₄	+58 ³ / ₄
Torm	125	350	+225
Gefion	74 ¹ / ₂	200	+125 ¹ / ₂
Progress	78	228	+150
Scandia	103	218	+115
Vendila	77	199 ¹ / ₄	+122 ¹ / ₄
Ø.K.	130 ¹ / ₂	183 ¹ / ₂	+53

Årsagen til denne stigning må nok delvis søges i forventninger om ved regnskabsårets slutning at få udbetalt store dividender. Men i sommeren 1915 synes der for visse selskabers vedkommende at have været et andet motiv i forgrunden.

Fragtstigningerne havde medført en stærk efterspørgsel efter tonnager. Kontrakter på nybygninger blev en handelsvare, der i adskillige tilfælde blev omsat flere gange med stor fortjeneste, længe før skibet løb af stabelen. Men der var dog størst rift om second-hand skibe, som med det samme kunne tjene ind. »Børsen« gav den 15. juli et eksempel. Rederiet »Myren« havde solgt

sin damper »Anna«. Hun var bygget i 1882 og var af »Myren« indkøbt for ca. 200.000 kr. Det forlød nu, at rederiet havde fået 350.000 kr. for skibet, der ganske vist var godt, men dog en menneskealder gammelt.

Det var klart, at disse priser, »som man tidligere ville have betragtet som næsten fabelagtige«²⁸, kunne friste et selskab til at realisere og indkassere den øjeblikkelige fortjeneste. Det gjaldt blandt andet dampskibsselskabet »Urania«. Det var stiftet i 1893, og efter nogle lovende år havde selskabet fra 1904 ikke et eneste år givet udbytte, trods ledelsens forskelligartede bestræbelser for at rette skuden op. I 1910 var kursen på selskabets aktier helt nede på 2, og det følgende konjunkturopsving kunne kun hæve niveauet til 40. Det havde kort sagt været »et omtumlet foretagende«²⁹. Men så kom krigskonjunktoren. I de første måneder af 1915 solgte selskabet sine skibe til priser, der næsten dækkede indkøbsværdien, og snart efter trådte »Urania« i likvidation. Lignende forvandlinger »af en sådan karakter, at det næsten tager sig ud som små mirakler«, fandt sted i flere selskaber³⁰.

Selv om »Børsen« kraftigt understregede »det faktum, at de nuværende skibsværdier på en måde må betragtes som imaginære, idet man selvsagt ikke statusmæssigt kan regne med dem – i det mindste ikke i den fulde udstrækning – med mindre man realiserer«, så måtte bladet dog samtidig indrømme, at »vi jo for øvrigt herhjemme i den seneste tid har haft forskellige eksempler på, at redere har set deres fordel ved at sælge deres tonnage og likvidere deres selskaber«³¹.

Forbudet mod salg til udlandet af danske skibe

Den 6. oktober 1915 udstedte Indenrigsministeriet bekendtgørelse om »Forbud mod salg til udlandet af danske skibe«³². Det kom tilsyneladende helt bag på skibsfarten. For »Børsen« var det kommet »som en fuldstændig overraskelse«³³, og »Dansk Søfartstidende« kaldte det »et lyn fra klar himmel«³⁴.

Men søfartsbladene protesterede omgående. Det blev stærkt betvivlet, at forbudet havde hjemmel i lovgivningen, og flere jurister trådte frem med indlæg, der støttede denne tvivl. Forbudet var udstedt i henhold til § 1 i »midlertidig lov af 7de august 1914 om regulering af prisen på levnedsmidler og varer«, hvori det hed: »Indenrigsministeren bemyndiges til indtil videre at træffe foranstaltninger til regulering af prisen på levnedsmidler og varer, herunder mod fuld erstatning at lade staten overtage sådanne levnedsmidler og varer, som det er af betydning for samfundet at have rådighed over«. Man fandt det i bladene meget svært at se, hvorledes staten i henhold til denne lov

kunne forbyde salg af skibe til udlandet. Det blev anbefalet at prøve forbudets lovlighed ved domstolene³⁵. Til denne side af sagen svarede indenrigsminister Ove Rode: »Man har fra visse sider bestridt forbudets lovlighed, men derom kan der nu ikke være tvivl. I hvert fald ikke hos andre end hos en sagfører, der ikke har noget imod at tabe en sag«³⁶.

Skibsfartspressen mente også, at det såvel privat- som samfundsøkonomisk var uforsvarligt med et forbud. Nu havde man store muligheder for at afhænde gammel tonnage – »kulslugere« – til enorme priser, for derefter at supplere med ny tonnage. Både for det enkelte selskab og for hele samfundet var det af stor værdi, at handelsflåden var så moderne udrustet som muligt³⁷. Både Rode og handelsminister Hassing Jørgensen udtalte sig positivt om mulighederne for at opnå dispensation fra forbudet: ». . . hvor et salg ikke tjener til at forringe, men til at forbedre vor tonnage ved køb eller bygning af ny skibe i stedet for de, der afhændes, vil der som regel intet være i vejen for dispensation«³⁸.

Bladene spekulerede over, hvad der havde bevirket forbudet. Det blev påvist, at den danske tonnage ikke var blevet mindre siden krigsudbruddet, så »i disse rent faktiske forhold er det da umuligt at finde noget som helst holdepunkt for det udstedte salgsforbud«³⁹. Forklaringen måtte være en anden. Bekendtgørelsens hjemmel var prisreguleringsloven, derfor måtte hensigten også være prisregulering⁴⁰. Regeringen ville nu ad denne vej forsøge at gennemføre den fragtregulering, der ikke var opnået ved vinterens drøftelser. Dette skulle ske ved at sikre, at tonnagen til import og eksport ikke blev formindsket, samt ved at bringe værdien af den danske tonnage så langt ned, at fragtraterne kunne trykkes⁴¹.

Bladene indeholdt vedvarende krav om, at regeringen skulle redegøre for motiverne til forbudet. I den første tid kom der ingen reaktion, men den 20. oktober gav handelsministeren Landstinget en redegørelse, og Folketinget blev den 26. orienteret af indenrigsministeren. Det fremgik heraf, at »regeringen havde bragt i erfaring, at der forestod realisation af skibe, og at adskillige salg allerede var fuldbyrdet«. Forbudet måtte derfor ses »som en forholdsregel af hensyn til vor skibsfarts hele stilling«, idet »en pludselig og voldsom nedgang i vor tonnage var i og for sig erhvervsmæssigt betænkeligt og kunne under hensyn til krigstilstanden medføre sådanne konsekvenser for vor import, at regeringen fandt, at dette forhold måtte tages under nøjere overvejelse, og forbudet skulle da først og fremmest sikre ro hertil«⁴².

Kritikken mod forbudet kom fra pressen, og den blev draget frem på Rigsdagen, hvor regeringens redegørelser blev fremkaldt af spørgsmål fra konservative rigsdagsmedlemmer⁴³. Skibsfarterhvervets ledere ses ikke at have del-

taget i denne debat. Redernes opfattelse af forbudet kom i stedet til udtryk direkte over for statens repræsentanter. Fra et fragtudvalg, nedsat af den Overordentlige Kommission, modtog rederne indbydelse til et møde til drøftelse af skibssalgforbudet. Dette møde blev afholdt den 12. november i Handelsministeriet.

Rederne blev her repræsenteret af A. O. Andersen og Høst. De udtalte, at det under den foreliggende højkonjunktur ville være til fordel såvel for rederne som for samfundet, at der kunne sælges gammel tonnage. For samfundet betød sådanne salg penge til landet, og hvis disse blev brugt til at bygge nyt materiel, ville det betyde en højnelse af flådens standard. Samtidig ville en større del af befolkningen få nytte af salgene, idet den nye tonnage for en stor del ville blive bygget på danske værfter. Det afgørende var, at redernes dispositionsfrihed så vidt muligt blev opretholdt. »På den anden side har det også stået rederne klart, at den store spekulation, der har fundet sted i dampskibsaktier, kunne medføre en fare for, at de spekulanter, der har opkøbt aktierne – navnlig i de mindre selskaber – kunne få lyst til at indkassere den øjeblikkelige store fortjeneste, der kan indvindes ved realisation til udlandet af dansk tonnage . . . For selve rederne står sådanne salg i stor stil af dansk tonnage som for samfundet skadelige handlinger, idet man derved vil berøve samfundet en vigtig kilde til indtægt for landet og til beskæftigelse for landets beboere«. Men skibsfarten mente, at der kunne have været valgt en heldigere form end et forbud, f. eks. at alle salg skulle godkendes af ministeriet. Men da forbudet nu var en realitet – og forudsat, at dets lovlighed ikke kunne bestrides – så ønskede rederne, at der i vidt omfang måtte blive givet dispensationer. Det skulle ske for skibe, der var over 20 år gamle, samt i de tilfælde, hvor sælgeren forpligtede sig til at erstatte med ny tonnage⁴⁴.

Der blev ikke blandt rederne givet udtryk for den samme uvilje mod forbudet som hos den videre kreds af skibsfartsinteresserede, som »Børsen« var talerør for. I skibsfartspressen var der blevet udtrykt frygt for, at forbudet kun var første led i en omfattende fragtregulering. De mange beretninger om afsluttede og forestående salg af skibe til udlandet gør det rimeligt, at forbudet var forårsaget af frykten for en kraftig nedgang i tonnagen. Disse betænkeligheder var – som så meget andet skibsfarten vedrørende – et internationalt fænomen. Allerede i april var der i Norge udtrykt uro ved de nationale konsekvenser af skibssalgene⁴⁵, og der blev også senere i forskellige lande udstedt lignende forbud⁴⁶.

Men der var dog også tegn på, at forbudet ikke var tænkt som et mål i sig selv. Under sin redegørelse for forbudet den 20. oktober udtalte handelsministeren, at der for tiden fandt timechartering sted til andre verdensdele i »et

sådan omfang, at man bør se nøjere derpå. Muligvis vil rederne ved indbyrdes samvirken kunne tilvejebringe en situation, en sikkerhed på dette område, som kunne gøre videre foranstaltninger overflødige«⁴⁷. Det skulle hurtigt vise sig, at skibsfartens frygt ikke var grundløs.

Forslaget om dansk tonnage til Danmarks omsætning

Den 21. oktober 1915 anmodede Handelsministeriet Det statistiske Departement om at tilstille ministeriet forskellige oplysninger om den danske skibsfart. Det drejede sig især om, hvorledes importen og eksporten var fordelt mellem dansk og fremmed tonnage i den nærmeste periode før krigen, eventuelt efter krigsudbruddet⁴⁸.

Nogle dage efter udfærdigede Indenrigsministeriet en skrivelse til den Overordentlige Kommission. Efter indledningsvis at have redegjort for motiverne til skibssalgforbudet hed det: »Idet det udfra den foran anførte grundbetragtning må være regeringen magtpåliggende såvidt gørligt at erholde overblik over, hvilke krav landets forsynings- og produktionsinteresser under de nuværende ekstraordinære forhold må antages at ville afføde i henseende til disponibel tonnage, skal man efter samråd med Handelsministeriet anmode den ærede Kommission om at ville tage de her nævnte forhold under overvejelse. . . . Såfremt Kommissionen under sine overvejelser måtte træde i forbindelse med skibsfartens organisationer, måtte man ønske Handelsministeriet repræsenteret ved de pågældende forhandlinger«⁴⁹.

Kommissionen overdrog det til et fragtudvalg, bestående af formanden Chr. Hage, venstrefolketingsmanden P. Th. Nielsen, grosserer H. Heilbuth, overformynder Friis, grosserer V. Lund og skibsreder Lauritzen, at føre forhandlingerne.

På mødet i Handelsministeriet den 12. november mellem fragtudvalget og rederne kom udvalget med et forslag om at pålægge den danske tonnage at besørge hele importen og eksporten til og fra Danmark. Som grundlag for forslaget forelagde udvalget den betænkning fra Det statistiske Departement, som Handelsministeriet havde foranlediget udarbejdet. Den konkluderede, at medens danske skibes fart på Danmark udgjorde ca. halvdelen af den samlede fart, så udgjorde den ikke en tredjedel af danske skibes samlede normale fart på ind- og udland. Man mente derfor, at »det skulle herefter meget vel være muligt for danske skibe at besørge hele Danmarks omsætning med udlandet«. Til denne konklusion knyttede Departementet dog en række forbehold: 1) at skibenes transportevne ville blive formindsket, dels hvis de overførtes til en

SUPPLY OF BUNKER COAL TO NEUTRAL VESSELS.

Bunker coal can be supplied to neutral vessels if the following conditions are complied with in the case of all the vessels owned, chartered or controlled by a particular firm wherever they are trading. Failure to comply with any of the conditions in the case of any one vessel may involve refusal of bunkers to all the vessels:—

(1) The British authorities to be kept informed of the names of all the vessels owned, chartered or controlled by the firm.

(2) No vessel to be chartered to an enemy subject or company, or to any person whose name may be specially notified to the firm; and no vessel to be let on time charter without informing the British authorities beforehand.

Particulars of all existing time charters to be given to the British authorities.

(3) No vessel to trade with any port in any country at war with Great Britain.

(4) No cargo to be carried which proceeds from, or is destined for, a country at war with Great Britain.

For this purpose—

(a) All vessels when inward or outward bound to or from Northern Europe must call in the United Kingdom for verification of papers, and special consideration will be shown to vessels which proceed via the English Channel. If vessels are bound to or from the Mediterranean they should not pass Gibraltar without communicating with the British authorities. If early notice is given of the intended call it will facilitate clearance.

(b) All goods carried from Scandinavian ports to be accompanied by certificates of origin.

(c) No goods to be carried which are consigned "to order," and the firm to stipulate that no cargo is to be loaded which it is known would expose steamers to detention by British authorities.

(d) A clause to be inserted in all Bills of Lading of all steamers bound to neutral ports in Europe or North Africa enabling the firm to withhold delivery of goods until a satisfactory guarantee is produced to the effect that the goods will not be re-exported.

(5) No coal, petroleum or its products, lubricating oil, or castor oil from neutral countries to be carried unless the consignee is approved by the British Minister in the country of destination, or unless the vessel is calling for verification in the United Kingdom or at Gibraltar on the voyage in question.

(6) No subject of any country at war with Great Britain, if of military age, to be carried.

(7) Contraband goods destined for the United Kingdom or an allied country only to be refused on reasonable grounds (*e.g.*, that ship itself becomes liable to condemnation, that State insurance becomes invalid, &c.). Vessels carrying cargoes, contraband or other, to allied ports will receive special consideration.

Note.—If a firm elects to comply with these conditions, it is requested to forward the lists mentioned in paragraphs (1) and (2) to the Under-Secretary of State, Foreign Office, London, as soon as possible, in order that arrangements may be made for facilitating the bunkering of the vessels at all stations. To save delay, the envelope should be marked "Bunker coal."

If a firm is unable to guarantee the observance of the conditions in the case of vessels already chartered to other firms, the names of these vessels should be specially indicated. It will then be for the time charterer to approach the British authorities if he desires bunkering facilities.

October, 1915.

fart, som de ikke var bygget til, dels når de benyttedes på et land, hvor det supplerende forhold mellem fragt og returlast var særligt ugunstigt, således at en betydelig del af sejladsen blev i ballast, 2) at krigsforholdene medførte, at visse forsyninger måtte tages fra fjernere lande end ellers, eller direkte fra produktionslandet, 3) at sejladsen delvis måtte foregå ad omveje, 4) at der blev ophold af forskellig art både i havnene og under sejladsen, 5) at en del af den danske handelsflåde var beskæftiget i farten mellem danske havne indbyrdes og 6) at der måtte tages særlig hensyn til disse skibe samt en række andre skibe i specielle ruter eller med specielle formål ved sådanne beregninger. Til gengæld måtte forbruget og transitten af forskellige varer antages at være sunket ⁵⁰.

Frugtudvalget spurgte nu rederne, hvad de mente om forslaget, og det ønskede, at de skulle give forslag til, hvorledes det kunne omsættes til praksis. Rederirepræsentanterne afviste forslaget, såvel forudsætningen – betænkningen – som mulighederne for at gennemføre det. Da rederne var blevet indbudt til at diskutere skibssalgforbud, enedes man om, at parterne hver for sig skulle anstille yderligere undersøgelser til belysning af tonnagesforholdene.

Det var af afgørende betydning for redernes forhandlingsposition, at de kunne påvise den danske tonnages utilstrækkelighed. Da rederne om vinteren med held havde afværget en fragtregulering, havde et af deres hovedargumenter netop været, at en regulering ikke ville være mulig, medmindre landets egen tonnage kunne besørge landets transporter. Derfor var det, at rederne straks på mødet den 12. november havde benægtet betænkningens rigtighed, og i et memorandum af 22. november uddybede man sine synspunkter ⁵¹. Denne skrivelse var ment dels som en rekapitulation af forhandlingen resultatet af en tonnagebåndlæggelse ville blive, »at dansk tonnage ville blive unddraget konkurrencen og hindret i at tage indtægter ind i meget længere tid end nødvendigt for opnåelsen af målet; de derved formindskede indtægter og forøgede udgifter måtte det danske samfund betale . . . Der vil intet den 12., dels som et supplement til redernes udtalelser. Heri hed det, at hoved-

I løbet af 1. verdenskrig skærpedes de allieredes krav til dansk skibsfart stadig. Der blev således opstillet betingelser for forsyningen af danske skibe med bunkerkul i engelske havne, således som det fremgår af det afbildede aktstykke fra oktober 1915. En af betingelserne var, at danske skibe påtog sig sejlads for de allierede. I det store og hele kom dansk skibsfart dog godt ud af det med det land, der især havde betydning, England, og det lykkedes indtil erklæringen af den uindskrænkede ubådskrig i 1917 at forsyne Danmark med de fornødne varer.

forhold blive mellem den gavn, foranstaltningen kan yde, og det, den koster både samfundet og det enkelte rederi«⁵².

På mødet den 12. november og senere i skrivelsen af 22. november havde rederne bebudet en nærmere redegørelse for de undersøgelser, man ville iværksætte i tonnagespørgsmålet. Denne redegørelse oversendte rederne under den 15. december⁵³. Det blev her påpeget, at de fejl, der hæftede ved Det statistiske Departements redegørelse, var så store, at de angivne tal blev ganske uanvendelige. Desuden var de forhold, som Departementets opgørelser ikke indeholdt noget om, af indgribende betydning for det foreliggende spørgsmål.

Derefter gik man over til at behandle hver af de store varegrupper: Kul, gødningsstoffer, korn, foderstoffer og olie, og opregnede den disponible tonnage til hver af grupperne samt dennes transportevne. Redernes undersøgelse konkluderede, at der manglede tonnage til besørgelse af over 1¹/₄ million tons af importen eller ca. en femtedel, men at dette tal i virkeligheden ville blive større⁵⁴.

Men inden denne redegørelse fremkom, var forhandlingerne gået videre.

Det begrænsede maksimalfragtforslag

Mødet den 12. november var som nævnt endt med, at parterne var blevet enige om at udsætte videre behandling, til de yderligere oplysninger var indhentet. »Det var derfor ikke uden undren, at man modtog indbydelse til mødet den 24. ds., bilagt med et forslag til fragtregulering på en helt anden basis end den, der blev diskuteret den 12. ds.«, hed det i et memorandum fra rederne, dateret den 30. november⁵⁵.

Dette forslag fra Fragtudvalget, dateret den 22. november, gik ud på, at der skulle fastsættes maksimalrater for fragt af majs og kul, foreløbig ikke udover den 31. maj 1916 og ikke for mere end 400.000 tons majs og 1.600.000 tons kul. Fragterne skulle ansættes forskelligt for forskellige havne og skibsstørrelser. Det skulle så påhvile hver enkelt reder, der ejede danske damp- eller motorskibe på 400 NRT og derover, at stille skibsrum til rådighed for denne import i forhold til hans samlede tonnage. Til at administrere denne ordning skulle der oprettes et fragtkontor, ledet af en bestyrelse, som skulle udnævnes af regeringen, hovedsagelig efter indstilling af »Dansk Skibsrederforening« (sic!). Den enkelte reder kunne vælge mellem: 1) helt eller delvis at foretage bortfragtning direkte til importørerne til maksimalrate og så forelægge fragtkontoret bevis herfor, 2) helt eller delvis at stille skibsrum – eget eller andres – til rådighed for kontoret til maksimalfragt. Hvis dette ikke var muligt, skulle fragtkontoret foretage befragtning enten af danske eller af fremmede

skibe. Hvis udgifterne ved denne befragtning blev højere end maksimalfragten, så måtte de redere betale differencen, som ikke havde opfyldt deres forpligtelser.

I bemærkningerne til forslaget motiveredes valget af kul og majs med disse artiklers vidtrækkende samfundsbetydning, for majsens vedkommende, hvorledes dennes pris ville virke regulerende på andre kornsorters priser. Man lagde desuden vægt på, at forslaget i videst mulig udstrækning imødekom skibsfartens ønske om ikke at blive indskrænket i sin bevægelsesfrihed⁵⁶. Forslaget om en begrænset tilførsel til maksimalfragter må ses som en indskrænkning af tonnagesforslaget – hvad rederne også erkendte⁵⁷. Tilsyneladende havde redernes indvendinger på mødet den 12. givet resultat.

På mødet den 12. havde rederne været repræsenteret af A. O. Andersen og Høst, der også havde udarbejdet det første memorandum af 22. november og ligeledes stod for det tredje memorandum af 15. december. Til mødet den 24. november mødte rederne talstærkt frem: 7 redere, som tilsammen repræsenterede alle former for rederivirksomhed⁵⁸. Og det følgende memorandum af 30. november var underskrevet af 8 redere, alle blandt de største. Med dette opbud har man uden tvivl ønsket at lægge ekstra vægt bag argumenterne: Hele den danske skibsfart stod samlet imod en fragtregulering. Staten var på mødet den 24. repræsenteret af Fragtudvalget, og forhandlingen blev tillige overværet af departementschef Busck-Nielsen fra Handelsministeriet⁵⁹.

Forhandlingerne om en fragtregulering var foreløbig endt med et forslag om maksimalfragter, altså den samme form for regulering, som var foreslået i januar. Redernes hovedindvending mod forslaget var da også, at forholdene ikke havde ændret sig siden, således at man kunne henholde sig til den argumentation, der var benyttet på Gøteborg-konferencen. Ifølge rederne bestred Fragtudvalget på mødet den 24., hvad det i begyndelsen af året havde anerkendt som rigtigt, nemlig at fragterne for den tonnage, der måtte chartres ud over den danske for at klare tilførslerne, ville stige betydeligt. Udvalget gjorde gældende, at den fremmede tonnage jo ikke skulle besørge mere, end den ville komme til at besørge, hvis der ikke fandt en fragtregulering sted. Dette spørgsmål var blevet diskuteret på et møde i Dansk Dampskibsrederiforening, og blandt de tilstedeværende havde der været »fuldstændig sikkerhed« om, at blev forslaget gennemført og bekendt, så ville den fremmede tonnage blive holdt tilbage, indtil fragterne var steget betydeligt. Rederne erkendte, at noget sådant vel ikke kunne bevises, »men det er en overbevisning, som støttes på lang erfaring. Så snart visheden om nødvendigheden af fremskaffelsen af tonnage står fremmede ejere af tonnage klar, stiger fragterne«. Det hed derfor, at »Alene af den grund, at dansk skibsfart altså efter

vor opfattelse sikkert vil komme til at betale en klækkelig afgift til fremmed tonnage, kan vi ikke acceptere et forslag som det foreliggende«⁶⁰.

Rederne nærede endvidere »en stærk og begrundet tvivl«⁶¹ over for mulighederne for at nå det tilsigtede formål. »Ved en fragtregulering at bidrage til at forebygge en yderligere prisstigning for majs og kul og mulig bevirke en nedgang i prisen«⁶². Det ville støde på mange vanskeligheder at gennemføre og kontrollere de mange maksimalpriser, som måtte blive resultatet; foruden at mellemhandlerne måske ville stikke fragtreduktionen i egen lomme. Men desuden ville skibsfarten komme til at betale til industrien, banerne, gasværkerne m. m., »steder, der ikke på nogen som helst måde har samfundsmæssige krav på en særlig understøttelse fra skibsfarten«⁶³. Et eksempel var skibsværfterne, som i forvejen tog høje priser både for nybygninger og reparationer. De skulle nu yderligere have hjælp til anskaffelse af kul⁶⁴.

Man var også bekymret over, hvor meget forslaget ville kunne koste rederierne og mente ikke at kunne udelukke muligheden af, at forslagets gennemførelse ville kunne afstedkomme adskillige selskabers ødelæggelse. »Gennemførelsen af forslaget vil derfor i forhold til det mål – som der endda kun er meget ringe sandsynlighed for at nå – blive forfærdende kostbar«⁶⁵.

Rederne understregede derefter, at forslaget ville komme til at virke på en ualmindelig uretfærdig måde. Man kritiserede, at der i den tænkte differentiering af fragsatserne ikke var taget hensyn til de forskellige skibstyper. At udvalget havde valgt registertonningen som kriterium for deltagelse i udgifterne ved majs- og kultransporten, mente man heller ikke var heldigt. Der ved måtte skibe, der slet ikke egnede sig til at transportere sådant gods, også betale. Men hvis der blev taget hensyn til disse og andre forhold, ville byrden for de resterende skibe blive urimelig høj.

Hvad angik forslagets omsættelse til praksis, så mente rederne allerede nu at kunne sige fra. Man forudså, at det påtænkte fragtkontor ville få en omfattende virksomhed, og man troede ikke, at nogen reder ville påtage sig ansvaret herfor. Der blev også gjort opmærksom på, at fragterne endnu ikke havde nået den højde, de havde ligget på, da tanken om maksimalfragter sidst havde været oppe. Rederne rundede af med at sige: »I det store og hele må vi hævde, at det stillede forslag ikke tilfredsstillende en eneste af de betingelser, man måtte stille, for at det skulle være antageligt«⁶⁶, og man anmodede til slut indtrængende om, at der blev givet rederne arbejdsfred, og at der blev skabt så megen tryghed om skibsfartserhvervet som muligt.

Under forhandlingen den 24. november var det i øvrigt kommet frem, at Fragtudvalget ønskede et tilbud fra rederne. Man ville være tilfreds med besørgelsen af et betydeligt ringere kvantum end det, der var indeholdt i det

fremSATTE forslag ⁶⁷. Heller ikke forslaget om begrænset maksimalfragt var altså endeligt.

I det memorandum af 15. december, hvor rederne meddelte resultatet af deres tonnageundersøgelser, blev Fragtudvalgets forslag på ny taget op. Konsekvensen af tonnageundersøgelsen måtte blive, at man stod på det samme grundlag som i begyndelsen af året. Ræsonnementerne måtte være de samme og resultatet også: »Det ville være uomgængelig nødvendigt, at de andre skandinaviske lande også gik ind på en fragtregulering, forinden der kunne være tale om en sådan for dansk tonnages vedkommende, hvis der foruden ødelæggelsen af dansk skibsfart skal opnås andet end, at vi betaler en subvention til udenlandsk tonnage« ⁶⁸.

Hvad angik Fragtudvalgets forventning om at kunne opnå en frivillig besøgelse af et vist kvantum, så kunne rederne kun se én mulighed med hensyn til kul. Men her gjaldt det, at der alene kunne blive tale om en frivillig ydelse, såfremt skibsfarten fik garantier for: »1) at der ikke bagefter tvangsmæssig blev lagt yderligere byrder på den og 2) at den ydelse, som skibsfarten gav, ikke gik i lommerne på andre erhverv, der ikke trængte til den, alt under forudsætning af, at aktionærerne gav deres samtykke« ⁶⁹.

I virkeligheden, mente rederne, var der kun én måde at få forøgede afgifter af skibsfarten på, og det var øgede skatter. Denne udvej kunne dog ikke tilrådes af hensyn til konkurrenceevnen: »Heller ikke med hensyn til skattebyrder bør man være for mange hestehoveder foran de lande, med hvis skibsfart vor egen konkurrerer« ⁷⁰.

Forhandlingernes afslutning. - Lovforslaget

Efter at rederne under den 30. november havde oversendt det andet memorandum, erklærede Fragtudvalget, at det ikke så sig i stand til at fortsætte forhandlingerne ⁷¹.

Der blev derefter i den første halvdel af december ført drøftelser mellem skibsfartsrepræsentanter, handelsminister Hassing Jørgensen og enkelte medlemmer af Fragtudvalget ⁷². Statens forhandlere forsøgte her at få skibsfarten til at acceptere det begrænsede maksimalfragtforslag, hvad rederne nægtede under henvisning til de tidligere fremførte argumenter ⁷³.

Den 17. december tog sagen en ny vending. Denne dag blev der afholdt et møde i Handelsministeriet, og her fik rederne forelagt et udkast til et lovforslag om en afgift på bruttofragtindtjeningen. Redernes tilbud i skrivelsen af 15. december til en frivillig ordning havde ikke været acceptabelt ⁷⁴.

Rederne protesterede den 17. mod forslaget, og efter et møde i Dansk

Dampskibsrederiforening den 21. december blev der dagen efter sendt en protestskrivelse til handelsministeren ⁷⁵. Heri fastholdt man de tidligere nævnte betingelser for en frivillig medvirken, og det blev fastslået, at var disse ikke tilstrækkelige, måtte der skaffes lovhjemmel for yderligere indgreb.

Handelsministeren konstaterede i en skrivelse af 29. december til rederne, at forhandlingerne var brudt sammen: »Efter modtagelsen af Dampskibsrederiforeningens senere skrivelse af 22de ds. anser jeg det for udelukket, at mine bestræbelser for ad samtalerne vej at nå til en frivillig ordning af fragtspørgsmålet kan føre til et resultat, og det må derefter blive Prisreguleringskommissionens sag at fremkomme med en indstilling til regeringen om, hvad der nu bør foretages« ⁷⁶.

Den samme vurdering gav ministeren udtryk for nogle dage senere over for den Overordentlige Kommission, som fik tilsendt en afskrift af redernes skrivelse af 22. december. »Efter indholdet af denne skrivelse er det mit indtryk, at det ved de nævnte samtaler tilsigtede grundlag for en frivillig overenskomst ikke lader sig tilvejebringe« ⁷⁷. Det var nu op til Kommissionen at afgive en indstilling.

På grundlag af den skrivelse af 30. oktober 1915 fra Indenrigsministeriet, hvorefter Kommissionen havde taget sagen op, afgav denne to indstillinger, begge dateret den 11. januar 1916. I den nævnte skrivelse havde ministeriet anmodet Kommissionen om at tage forskellige spørgsmål i forbindelse med skibssalgss forbudet under overvejelse. I sit svar erklærede Kommissionen, at den delte regeringens opfattelse af, at forbudet ikke skulle hindre fornuftige investeringer, og den henstillede, at der blev givet dispensation for salg af dampskibe, som var 20 år eller derover. Kommissionen var også enig i, at en eventuel salgssum skulle båndlægges til krigens afslutning, hvis den ikke blev benyttet til anskaffelse af andet skib.

Man henledte også opmærksomheden på det »ganske usædvanlig store udbytte«, som krigsforholdene gav mange dampskibsselskaber, og man ønskede, at der blev sat en grænse for, hvad der kunne udbetales til aktionærerne. Både af hensyn til skibsfartens fremtid og for at forebygge en yderligere spekulationslyst »vil forebyggende forholdsregler formentlig være på deres plads«. Mere konkret ønskede Kommissionen et tillæg til loven af 10. maj 1915 om en overordentlig indkomstskat til staten. Der skulle her fastsættes et maksimumudbytte – man foreslog 20 %. Hvis selskaberne udbetalte større udbytte end 20 % eller end det gennemsnitlige udbytte i de sidste år før krigen, så skulle de betale staten i forhold til den ekstra udbyttebetaling og med en progressiv skatteprocent. Der skulle dog tages hensyn til selskaber med en

ringe aktiekapital i forhold til overskuddet. Af Kommissionens medlemmer tog P. Th. Nielsen forbehold over for indstillingen ⁷⁸.

Kommissionens anden indstilling drejede sig om forhandlingerne med rederne. Forhandlingsforløbet blev skildret, især blev det begrænsede maksimalfragtforslag omtalt, og man nævnte handelsministerens skrivelse af 3. januar 1916 med konstateringen af forhandlingernes forlis. »Heller ikke Kommissionen skønner, at disse forhandlinger således som forholdene foreligger, med nytte lader sig yderligere forlænge. Og Kommissionen ser sig ikke i stand til ved eget initiativ at udtænke noget nyt forslag om en effektiv fragtregulering, som kan antages at ville have større udsigt til at vinde tilslutning og støtte fra skibsredernes side«.

Det blev i stedet foreslået, således som regeringen havde antydnet det under forhandlingerne, at man kunne pålægge skibsfarten en afgift – »være sig f. eks. på skibets register-tonnage eller på den indvundne fragt« – hvis provenu fortrinsvis skulle anvendes til nedsættelse af prisen på visse vigtige importvarer. Sådanne afgifter var, såvidt man vidste, dels allerede vedtaget, dels under overvejelse i andre lande. Men forudsætningen måtte være, at afgiften ikke ved en forhøjelse af fragterne lod sig overvælde på forbrugerne. Endelig burde der tages hensyn til den fart, som skibene var beskæftiget i.

Ikke alle kommissionens medlemmer kunne dog godkende denne indstilling. Konsul Lauritzen kunne kun billige en beskatning af skibsfarten, hvis den skete gennem fastsættelse af maksimalfragter eller gennem en progressiv beskatning af nettofortjenesten. Alexander Foss kunne ikke tilråde forholdsregler, som alene ramte skibsfarten og ikke de øvrige erhverv, og han kunne derfor ikke tiltræde en eventuel særbeskatning af skibsfarten ⁷⁹. Regeringen tøvede ikke længe med at følge Kommissionens indstilling op.

Den 17. januar 1916 fremsatte indenrigsminister Ove Rode i Folketinget lovforslag om »Bidrag af skibsfarten til foranstaltninger i anledning af dyrtiden« ⁸⁰. Af forslaget enkelte paragraffer fremgik det, at der af skibsfarten skulle svares et månedligt bidrag til dækning af udgifter ved foranstaltninger, der skulle regulere priserne på de varer, som i særlig grad var påvirket af de forhøjede skibsfragter. Bidraget skulle svares som en afgift af bruttofragten, men sådan, at der skete en graduering efter skibenes geografiske anvendelse. For trampfart mellem udenlandske havne skulle den procentvise afgift være $1\frac{1}{3}$, for rutefart mellem udenlandske havne 10, for trampfart på Danmark $6\frac{2}{3}$ og for rutefart på Danmark $3\frac{1}{3}$. Kun af udlejning i timecharter efter den 1. januar 1916 skulle der svares maksimum: 20 %. Undtaget for afgift skulle hele sejlskibsflåden samt den indenlandske fragtfart være.

Der skulle desuden være mulighed for at hæve eller sænke afgiftsprocenten i takt med fragternes svingninger.

I bemærkningerne til lovforslaget blev der gjort rede for sagens udvikling fra den skandinaviske fragtkonference til den Overordentlige Kommissions indstilling af 11. januar. Da der ikke var nået et resultat, havde regeringen måttet fremsætte dette lovforslag. Af de foreliggende muligheder havde regeringen valgt bruttoafgiften, fordi den klarest gav udtryk for hensigten med loven: »ikke en beskatning hverken af skibsrummet eller af skibsfartens overskud, men en direkte beskæring af fragsatser, der ikke længer står i noget-somhelst rimeligt forhold til omkostningerne ved den tjeneste, der ydes«.

Det blev i øvrigt fremstillet, som om lovforslaget byggede på indstillingen af 11. januar⁸¹. Men regeringen havde truffet sit valg forinden. På mødet den 17. december havde rederne som omtalt fået forelagt et udkast til et lovforslag, og i Ove Rodes dagbog hedder det under den 22. december 1915: »Da ingen enighed opnået imellem Over. K. og rederne, enedes vi om at udarbejde lovforslag om månedlig afgift af skibsfarten % af bruttoindtægten dog med forskellig afdeling efter de forskellige arter. Og hel fritagelse for indenlandsk fart«.

Efterårets forhandlinger om en fragtregulering havde fået en anden udgang end vinterens. Det gav anledning til forskellige reaktioner fra skibsfartens side.

Skibsfartens reaktioner på lovforslaget

Skibsfartspressen havde i de sidste måneder omtalt og kommenteret forhandlingernes forløb, og den havde ikke på noget tidspunkt gjort sig illusioner om, at der kunne opnås et resultat. Man havde tværtimod opfordret regeringen til at opgive planerne⁸².

Men i januar blev det klart, at tanken om skibsfartsbidrag ikke var manet i jorden. Den 9. januar havde konseilspræsident C. Th. Zahle på et politisk møde omtalt, at forhandlingerne med rederne ikke havde ført til noget resultat. Rigsdagen måtte derfor tage sig af sagen, »thi der må tilvejebringes en løsning, hvorved det afværjes, at helt urimelige skibsfragter forvolder utåleligt høje priser på kul og foderstoffer«⁸³. Og den 12. januar kunne »Børsen« i korte træk nævne, hvad den Overordentlige Kommission dagen før havde indstillet. Reaktionen kom et par dage efter i form af en artikel med overskriften: »Nationens forbillede«. Det viste sig at være et af Det radikale Venstres fremtrædende medlemmer, direktør Hermann Heilbuth, medlem af den

Overordentlige Kommission og af dennes fragtudvalg. »Børsen« havde allerede tidligere hævdet, at det var Heilbuth, der stod bag angrebene på skibsfarten⁸⁴. Kommissionens indstilling om maksimaludbytter gav nu anledning til en kommentar.

Foruden at det i almindelighed blev foreholdt Heilbuth, at han som erhvervsmand burde være imod ethvert indgreb, så indeholdt denne sag det specielle, at Heilbuth var hovedaktionær i rederiet »Vesterhavet«, som allerede den 13. januar havde opgjort sit regnskab for 1915 og deklareret et udbytte på 20 %. »Børsen« harcelerede nu over, at »Vesterhavet« få år forinden havde udstedt friaktier, således at dette selskabs aktionærer trods en maksimalsats alligevel ville få det dobbelte udbytte. Men angrebet gik videre end det. »Vesterhavet« var et af de få store dampskibsselskaber, der stod uden for Dansk Dampskibsrederiforening, og rederen hed konsul Lauritzen, skibsfartens eneste fagrepræsentant i den Overordentlige Kommission. Artiklen indeholdt da også forskelligt, der tydede i retning af utilfredshed med Lauritzens stilling i denne sag.

Lauritzen forstod hentydningerne, og allerede næste dag forsvarede han i et indlæg i »Børsen« såvel sit eget selskabs udbyttepolitik som det hensigtsmæssige i at begrænse udbytterne. Redaktionen tog nu bladet fra munden og anklagede åbent Lauritzen for ukollegial optræden⁸⁵. Og bedre blev det ikke, da lovforslaget og kommissionens anden indstilling blev offentliggjort den 18. Rode kaldte »Børsen«s kommentarer for »fuldkommen smudsige beskyldninger«⁸⁶, hvad der førte »Børsen«s ansvarshavende redaktør, H. Green, til at søge Folketingets samtykke til, »at jeg for domstolene drager hr. indenrigsminister Ove Rode til ansvar for denne formentlig ubeføjede beskyldning«⁸⁷.

I dagene efter lovforslagets fremsættelse blev regeringens økonomiske politik yderligere angrebet, såvel i almindelighed som specielt over for skibsfarten. Rederne blev nu forfulgt og straffet, fordi de ikke var gået med til en frivillig ordning⁸⁸. Der var således ingen tvivl om, hvad skibsfartspressen mente om udviklingen i fragsagen. Og den kunne samtidig også fortælle om reaktioner fra erhvervets udøvere. Den 18. januar afholdt D. F. D. S. bestyrelsesmøde, hvor det blev vedtaget »på grund af den foreliggende situation at standse alle forhandlinger om nybygninger og annullere det for materiellets forøgelse lagte program«⁸⁹. Og den 20. blev det meddelt, at »Dansk-Fransk« havde solgt en nybygning. Helt uden forbindelse med den aktuelle situation var det nok heller ikke, at skibssalgforbudet blev taget op igen. Efter opfordring fra Dansk Dampskibsrederiforening og på dennes regning besluttede dampskibsselskabet »Thore« at lade forbudets lovlighed prøve ved domstolene⁹⁰. Det

forlød samtidig, at konsekvensen kunne blive, at skibene ville gå under fremmed flag, og at denne mulighed blev overvejet af nogle selskaber ⁹¹.

Disse reaktioner blev bemærket af politikerne. Under førstebehandlingen af lovforslaget i folketinget sagde Neergaard: »Nogle af disse foranstaltninger har en sådan karakter, at de jo ikke kunne være andet end landsskadelige. Jeg vil imidlertid håbe, at det er mere løse rygter end noget, der bundet dybere; i al fald vil jeg sige, at med den slags antydninger, med den art tilløb til trusler kommer man ingen vegne. Om den danske Rigsdag – jeg har nu kendt den danske Rigsdag gennem så mange år, så jeg kan tale med om dens psykologi – gælder i høj grad det gamle tyske ord: »Bange machen gilt nicht« ⁹².

Andre politikere udtrykte sig på lignende måde og understregede, at de ikke mente, at truslerne stammede fra rederierne ⁹³. Denne opfattelse blev støttet af rederne selv, der benægtede, at sådanne trusler skulle være blevet fremsat fra ansvarlig side ⁹⁴.

Vinteren 1915 var det tilsyneladende lykkedes for skibsfarten at afværge indgreb ved at behandle sagen ud fra dens faglige rækkevidde ⁹⁵. Da forhandlingerne blev genoptaget i efteråret 1915, havde man forsøgt at fortsætte denne linie. Der var afholdt en række møder med statens repræsentanter, og rederne havde i forbindelse hermed udarbejdet 3 memoranda, der understregede deres forhandlingslinie. De skulle tjene til at påvirke modparten direkte. De var kun blevet trykt i et begrænset antal nummererede eksemplarer, der desuden var påtegnet »Fortroligt«.

Med udsigten til en lov ændrede rederne kurs. Protester og indvendinger blev nu ført frem på et offentligt plan. I en skrivelse af 18. januar 1916 meddelte formanden for Dansk Dampskibsrederiforening, C. M. T. Cold, således den Overordentlige Kommission »på givne foranledning«, at de 3 memoranda »alene er mærkede »Fortroligt«, for at der ikke ved mulig offentliggørelse af disse skrivelser, så længe forhandlingerne stod på, skulle blive uro om disse. Således som forholdene nu har udviklet sig, forekommer det foreningen, at de nævnte hensyn er bortfaldne, hvorfor vi tillader os at anmode Dem om ikke længere at betragte skrivelserne som fortrolige« ⁹⁶. Man ønskede nu at skabe så megen debat som mulig.

Rigsdagsbehandlingen - Folketingets første behandling

Folketingets første behandling af lovforslaget fandt sted i dagene 22.–25. januar. På førstedagen var der fuldt hus. I kongelogen sås prins Valdemar og

i hoflogen kabinetssekretærene Krieger og C. P. M. Hansen samt kongens jagtkaptajn, kommandør Grove. I de fyldte tilhørerloger blev forhandlingen overværet af de tidligere handelsministre Muus og Johan Hansen samt af størsteparten af rederne. Til gengæld kneb det med tilslutningen i salen: »Det var jo uheldigvis lørdag, og de hjemlige kødgryders tiltrækning havde for en stor del af landborepræsentanternes vedkommende fået overvægten over dagens emne, således at forhandlingerne næppe overværedes af 50 af Folketingets medlemmer«⁹⁷.

På forhånd var spændingen dog begrænset til Venstres stilling. Hvad de øvrige partier angik, var det klart, at Socialdemokratiet og regeringspartiet, Det radikale Venstre, ville støtte forslaget, mens Det konservative Folkeparti ville gå imod. I folketinget havde forslagstilhængerne flertal, men skulle forslaget gennem landstinget, måtte Venstre stemme for.

Modstanderne havde straks opfordret Venstre til at gå imod⁹⁸. Det blev fremhævet, at Venstre havde protesteret kraftigt mod indgreb over for landbruget. Man burde derfor nu stå solidarisk med de andre erhverv. Hvis Venstre accepterede dette »sidste udslag af hr. Rodes lyst til socialistisk-økonomiske eksperimenter«, så havde partiet dermed indirekte billiget regeringens øvrige foranstaltninger.

Venstre havde sagen til behandling på et partimøde den 20. januar⁹⁹. Partiets medlem af Fragtudvalget, P. Th. Nielsen, redegjorde for forhandlingernes forløb, og han kritiserede regeringens lovforslag. Heri fik han medhold af Neergaard. Derefter understregede flere talere sagens »politiske side«. Hvad det indebar, blev uddybet af Brorsen: »Vi skal være meget forsigtige med dette spørgsmål, der i høj grad har befolkningens interesse. Vi kan ikke under alle omstændigheder være imod maksimalpriser. Priserne kan blive så høje, at maksimalpriser bliver nødvendige. Og skibsrederne har stillet sig så stejle, så han ikke havde nogen medlidenhed med dem, selv om de ekstraordinært kommer til at betale ud over den alm. merindtægtsskat«. Neergaard udtrykte det således: »Særbeskatning af enkelte erhverv er mig inderlig imod; men når man har særbeskattet landbruget, så må også skibsfarten holde for«. Til ordfører valgtes Neergaard.

I sit indlæg fremhævede han, at skibsfarten ikke havde måttet bære så store byrder på grund af statsmagtens indgriben som de øvrige erhverv, især landbruget. »Men når forholdet er dette, så kan det, som tingene en gang ligger, og efter hvad der er gået forud, ikke anses for uberettiget at pålægge dampskibsfarten en særbeskatning«¹⁰⁰.

Kunne Venstre anerkende målet, så tog det dog afstand fra den valgte vej dertil. Man så hellere en afgift af nettofortjenesten, som det var blevet fore-

slået af konsul Lauritzen. Eventuelt kunne man godkende en tonnageafgift, idet det ville stille den danske skibsfart lige med de øvrige skandinaviske lande. Endelig kunne Neergaard ikke tilslutte sig den store ministerielle vilkårlighed, som han mente lå i lovforslaget, både med hensyn til afgiftens ansættelse og dens anvendelse ¹⁰¹.

De øvrige partiers ordførere indtog de standpunkter, som man på forhånd havde forventet. Tilhængerne talte for forslaget. De mente, at den foreslåede form, bruttoafgiften, ville forhindre, at rederne overvæltede afgiften på forbrugerne. Modstanderne tog ikke nærmere stilling til denne side af sagen, men fremhævede i stedet en bruttoafgifts uretfærdige virkninger. Der blev herefter ikke tale om at betale efter den reelle indtægts højde, der kunne endda forekomme tilfælde, hvor man måtte betale af et tab.

»Som resultat af dagens forhandlinger tør man formodentlig i øvrigt fastslå, at regeringens forslag om en afgift på skibenes bruttofragt tør betragtes som definitivt aflivet. Afgørende i så henseende var den tale, hvori Neergaard på Venstres vegne tog afgjort afstand fra en sådan beskatningsmodus. Dette måtte selvfølgelig hilses med den største tilfredshed, omend man samtidig i nogen grad må beklage, at Venstres ordfører for så vidt fraveg de klare liniers politik, som han på sit partis vegne erklærede i og for sig nok at kunne gå med til en særbeskatning af skibsfarten under andre former« ¹⁰².

Således kunne man bedømme forhandlingen. Men det er også muligt at se det afgørende deri, at Venstre var enig i målet: at skibsfarten burde bidrage. Blev resultatet ikke en bruttofragtafgift, så blev det noget andet. Skibsfartens forhåbninger til Venstre var blevet svigtet. Men hvis Venstre havde mistet et princip, så var der dog udsigt til en kompensation. Neergaard anslog under folketingsbehandlingen lovens provenu til at blive 20–25 millioner kr. ¹⁰³. Hvordan end lovens endelige form blev, ville landbruget få sin del af dette beløb. Venstres vælgere var sikkert ikke utilfredse med, at rigsdagsgruppen havde fraveget »de klare liniers politik«.

Folketingets første behandling af lovforslaget om en afgift på bruttofragten havde vist, at der ville være flertal i begge ting for tanken om et særtilskud fra skibsfarten. Hvad der stod tilbage var at finde et reelt grundlag for denne enighed.

De øvrige rigsdagsbehandlinger

Førstebehandlingen blev afsluttet den 25. januar, og forslaget gik derefter i udvalg. Den 3. marts forelå udvalgsbetænkningen ¹⁰⁴. Den trak de li-

nier op, der allerede var fremkommet. Et flertal i udvalget (radikale og socialdemokrater) kunne godkende regeringens forslag. Under udvalgsbehandlingen havde dette undergået visse forandringer, hvoraf den vigtigste var, at der skulle oprettes et afgiftsråd, som skulle tage stilling til eventuelle ændringer af de afgiftsfri fragtbløb. Denne ændring må ses som en imødekommenhed over for Venstre: den af Venstre kritiserede administrative »enevælde« ville herved blive formindsket.

Venstre havde først overvejet et forslag, som Birck havde fremsat under førstebehandlingen, og som nærmest var en bevægelig afgift på skibstonnagen. Men det havde man opgivet igen. I stedet havde man udarbejdet et forslag om en afgift på nettofortjenesten. Skønt regeringen havde ændret på sit forslag, var det ikke nok til, at Venstre kunne stemme for en bruttoafgift, der »efter regeringens skøn vilkårligt skal kunne forhøjes eller formindskes, lige så lidt som, at anvendelsen af det betydelige beløb, den vil indbringe, i virkeligheden overlodes til regeringens forgodtbefindende«. Men da hverken ministeren eller udvalgsflertallet var tilbøjelig til forhandling om partiets ændringsforslag, havde Venstre trukket det tilbage, og angav i betænkningen kun hovedtrækkene. Det havde man gjort, dels fordi man ikke havde kunnet få oplysninger om dampskibsfartens nettoindsejling i 1915, dels da man ikke ønskede, at forslaget skulle blive nedstemt i Folketinget, hvis det senere kunne bidrage til en overenskomst.

Endelig hævdede Det konservative Folkeparti det standpunkt, det hele tiden havde indtaget: at en særbeskatning var urimelig og uretfærdig, og at det i stedet ville »være klogere at berolige skibsfarten og at støtte de bestræbelser inden for denne, som vil medvirke til at holde fragterne til Danmark så moderate som muligt«.

Anden behandling, der fandt sted den 9. marts¹⁰⁵, bragte ikke ændringer i partiernes stilling. Rode oplyste dog, at han muligvis ville have accepteret det Birck'ske forslag, hvis Venstre havde valgt at fremsætte det. Ejheller trediebehandlingen den 10. marts¹⁰⁶ bragte nyt frem, og lovforslaget blev endeligt vedtaget i Folketinget med 50 stemmer mod 3, mens 27 ikke stemte.

Lovforslaget kom så for i Landstinget, hvor første behandling fandt sted den 17. marts¹⁰⁷. Rode holdt nu ikke så stærkt på bruttofragten. Hvis der kunne findes et passende nettobeskatningsforslag, ville han tiltræde dette. I øvrigt bar forhandlingen præg af, at man nu havde foruddiskonteret resultatet: Venstre ville bremse regeringsforslaget, og sagen ville ende i fællesudvalg.

Den 2. maj afgav landstingsudvalget betænkning¹⁰⁸. Det hed heri, at et flertal af udvalgets medlemmer kunne billige lovforslagets formål: »Gennem pålæg på skibsfarten af et særligt bidrag at fremskaffe midler til dermed i no-

gen måde at regulere priserne på enkelte af de ved de høje fragter mest fordyrede fornødenhedsartikler«. Dette flertal blev nu splittet op i to mindretal. Det ene (radikale og socialdemokrater) kunne tiltræde regeringens forslag, mens det andet (Venstre) foreslog en nettofragtafgift på $12\frac{1}{2}\%$. Et tredje mindretal (konservative) var imod en særbeskatning af et enkelt erhverv, og det mente, at det nødvendige beløb måtte tilvejebringes ved ændringer af merbeskatningsloven. Anden¹⁰⁹ og tredje behandling¹¹⁰ fandt sted den 3. maj.

Venstres ændringsforslag blev nu vedtaget og sendt til Folketinget. Her blev det ændret til regeringsforslaget, vedtaget¹¹¹ og sendt tilbage til Landstinget, som igen ændrede det til Venstres forslag og vedtog det¹¹². Det var gået som forventet. Sagen var endt i fællesudvalg.

Fragtspørgsmålets overgang til Rigsdagen betød ikke, at skibsfarten undlod at foretage sig videre. Den 5. februar havde rederne A. O. Andersen, Cold, Høst og Reinhard foretræde for folketingsudvalget. Her fremlagde de en samlet betragtning over de virkninger, de mente, lovforslaget ville få. Konklusionen blev, at »det kan bestemt påvises, at indførelsen af lovbestemmelser som de påtænkte i betydelig grad ville modvirke ønsket om at bringe mere tonnage til disposition for den danske import.« Derfor frarådede rederne at gennemføre lovforslaget og i stedet vende tilbage »til det efter vor formening eneste rimelige og retfærdige, nemlig – om nødvendigt – en yderligere beskatning af vore virkelige indtægter sammen med beskatning af andre erhverv«¹¹³.

Også over for Landstingets udvalg fik rederne lejlighed til at fremføre deres synspunkter. Den 28. marts¹¹⁴ havde A. O. Andersen, Cold og Høst foretræde for udvalget. I udtalelsen, der dagen efter blev udfærdiget skriftligt¹¹⁵, diskuterede man nogle af de forhold, der var draget frem under rigsdagsdebatterne, og udtalelsen understregede de dystre konsekvenser, som man mente, lovforslaget indebar.

Den 20. marts¹¹⁶ overrakte repræsentanter for skibsførerne landstingsudvalget en protest mod lovforslaget. Forlaget ville bevirke, hed det, at dansk skibsfart ikke blev ligestillet med vore nabolande, og »dette vil medføre en svækkelse og mulig aftagen af dansk tonnage, der foruden at medføre økonomisk ruin for en stor del af den nautiske stand, senere vil virke ødelæggende på dansk skibsfart«¹¹⁷.

Fra skibsfartens side udnyttede man således mulighederne for at argumentere direkte over for rigsdagen. Og samtidig indeholdt også søfartsbladene talrige artikler, der på forskelligt grundlag forsøgte at overbevise om det uheldige ved en fragttregulering.

Loven af 12. maj 1916

Fredag den 5. maj kl. 4,10 afholdt fællesudvalget konstituerende møde i landstingsværelse nr. 3¹¹⁸. I en betænkning og indstilling, afgivet den 8. maj, hed det: »I fællesudvalgets første møde kom indenrigsministeren til stede og meddelte, at der – på foranledning af trediemand – i den sidste tid var blevet ført forhandlinger mellem medlemmer af regeringen og repræsentanter for Dansk Dampskibsrederiforening med det formål at opnå en overenskomst om skibsfartens bidrag til foranstaltninger i anledning af dyrtiden. Disse forhandlinger var resulterede i et tilbud fra rederens side, som ministeren havde lagt til grund for udarbejdelsen af et udkast til et nyt lovforslag om denne sag«¹¹⁹.

Lovforslaget kom herefter til eneste behandling den 10. maj såvel i Folketinget som i Landstinget, og det blev vedtaget begge steder¹²⁰. Loven om »Bidrag af skibsfarten til landets nødvendige tilførsler« blev stadfæstet den 12. maj 1916. Den bestemte, at »der af skibsfarten i året 1916 (skal) ydes bidrag til landets nødvendige tilførsler dels i tonnage, dels i et staten tilfaldende pengebeløb«. Med hensyn til tonnagen skulle der oprettes et Fragtnævns på 8 medlemmer, som skulle yde »regeringen bistand ved tilvejebringelse på bedst og billigst måde at tonnage til sådanne af de for landet nødvendige tilførsler, for hvilke offentlig medvirken af indenrigsministeren – efter samråd med handelsministeren og udenrigsministeren – skønnes ønskelig eller nødvendig«. Angående pengebeløbet blev det bestemt, at skibsfarten for 1916 skulle yde 11.040.000 kr. i månedlige rater på 920.000 kr.

Men der var gået en hel del forud for loven af 12. maj 1916. Under Folketingets eneste behandling af fællesudvalgets betænkning spurgte Neergaard: »Men hvorfor kunne denne overenskomst da ikke være kommet straks? Der var da sparet Rigsdagen meget arbejde, der var sparet mange stridigheder, der var sparet megen bitterhed. Men jeg siger: Den må kende lidet til menneskers sind og tingenes gang, som tror, at en overenskomst af denne art naturligt kunne være truffet lige ved sagens begyndelse; dertil var sindene aldeles ikke modne«¹²¹.

Hvorfor der ikke straks kom en overenskomst

Inden forliget kom i stand, havde man diskuteret, hvorfor der ikke var opnået et positivt resultat ved de mange forhandlinger. Statens opfattelse af forhandlingsforløbet kom frem ved flere lejligheder. Den Overordentlige Kommission redegjorde i sin indstilling for de forhandlinger, den gennem Fragtudvalget havde ført med rederne. Der blev givet udtryk for, at udvalget havde bestræbt

sig på »at tilvejebringe forståelse om en, efter bedste overbevisning, formålstjenlig og til begge sider hensynsfuld ordning«. Man havde fremsat et forslag om en begrænset tilførsel til maksimalfragt, men det havde »imidlertid ikke formået at vinde tilslutning fra rederi-interessernes repræsentanter«¹²². I bemærkningerne til lovforslaget blev denne udformning forstærket til, at »disse forhandlinger er imidlertid strandet på rederens afvisende holdning«.

Under folketingsbehandlingen kom handelsminister Hassing Jørgensen også ind på forhandlingerne. Han udtalte, at når der ikke var kommet et resultat, »må jeg vel gå ud fra, at man ikke har troet, det var alvor fra min side, når jeg så indtrængende opfordrede til at løse spørgsmålet ved frivillig overenskomst . . . og dette alene kan efter min mening forklare, at rederne har savnet vilje, evne og forståelse over for den opgave, som her forelå«¹²³.

Disse bemærkninger gav anledning til en skarp kommentar fra rederne A. O. Andersen, Høst og Reinhard, der mente, at »da vi har deltaget i så at sige alle de forhandlinger, der har været ført mellem Fragtudvalget, Handelsministeriet og rederne om Fragtregulerings- og skibsfartsafgiftsspørgsmålet, forekommer det os, at det kan have nogen interesse, at vi fremsætter nogle bemærkninger vedrørende forhandlingernes gang, idet vi mener, at det ikke er os, der har vist mangel på »vilje, evne og forståelse««¹²⁴.

Der blev herpå givet en redegørelse for forhandlingsforløbet, hvor det uholdbare i de forskellige forslag blev fremhævet. Især blev der givet plads for en besk omtale af forhandlingerne med handelsministeren, og til slut blev dennes tale i Folketinget med relation til H. C. Andersens eventyr »Det utroligste« betegnet som »det allerutroligste«. Handelsministeren svarede, og der fulgte nu flere indlæg¹²⁵, hvor Hassing Jørgensen ikke var videre tilbøjelig til at gå ind på de konkrete problemer, hvad rederne beklagede: »Handelsministeren tager fejl, når han udtaler håbet om at kunne afslutte diskussionen. Der har nemlig ingen været. Der opstår simpelthen ingen diskussion, når den ene part ikke besvarer de spørgsmål, som den anden behandler«¹²⁶.

Kom der således ikke meget nyt frem om de enkelte forhandlinger, gav handelsministerens indlæg dog anledning for parterne til at diskutere det principielle forhold mellem erhverv og ressortminister¹²⁷. Rederne skrev, at »selvom man ikke skulle mene, at denne minister ifølge hele Handelsministeriets historie, forudsætningen for dets oprettelse og dets udvikling, har til pligt ligefrem at søge at beskytte erhvervslivet, så er der næppe delte meninger om, at han i ethvert fald skulle være det naturlige mellemled imellem på den ene side: Regeringen og Rigsdagen, og på den anden side: Erhvervene, der hos ham kunne vente nogen forståelse og netop derigennem nogen forhandlingsduelighed«¹²⁸.

Handelsministeren fremhævede, at denne opfattelse af ministeriets opgave stammede fra den første handelsminister, skibsreder Johan Hansen, der havde karakteriseret ministeriet som organisationernes talerør. Dette gik Hassing Jørgensen imod: »Handelsministeriet bør ikke være et talerør og ikke et medlem, men et led i centraladministrationen; det er organisationerne, der må være talerør og mellemmand. Og handelsministeren kan ikke være en for særinteresser kæmpende fagmand; han må tage konsekvensen af at være medlem af et ministerium, der er en enhed, og hvis grundsynspunkter over for den foreliggende situation er bestemmende også for hans virksomhed«¹²⁹.

Denne opfattelse kunne rederne ikke godkende. De fremførte, at Hassing Jørgensen »gør handelsministeren til en ren og skær politisk minister«, og de mente, at regeringen i så fald ikke havde taget konsekvensen af synspunktet om, at erhvervsorganisationerne skulle være de rette talerør. Man nævnte her valget af søfartens repræsentant til den Overordentlige Kommission, som var foretaget »ganske udenom erhvervsorganisationen, idet den eneste reder i den nævnte kommission med flid er søgt blandt de ganske få redere, der ikke er medlemmer af erhvervsorganisationen«¹³⁰. En diskussion af forholdet mellem Handelsministeriet og erhvervene ville i almindelighed have været af mere teoretisk interesse. Men krig og højkonjunktur havde gjort spørgsmålet både aktuelt og reelt.

Også da rederne havde foretræde for folketingsudvalget, kom de ind på forhandlingerne. Cold, der var talsmand, mente, at offentligheden havde fået det indtryk, »at danske redere, og særlig Dansk Dampskibsrederiforening, har vist i det mindste mangel på god vilje til at komme til det, man kalder en frivillig overenskomst om de byrder, som man mente burde pålægges skibsfarten. Dette vil jeg gerne ved en kort udvikling af forholdets gang have lov til at berigtige«. Cold gav så redernes opfattelse af forhandlingsforløbet og sluttede: »Det vil forhåbentlig heraf forstås, at dansk skibsfart ikke har vist uvillie under forhandlingerne, men der blev uden varsel kastet problemer af stor rækkevidde ud for os – problemer, som vi skulle løse, uagtet vi fandt, at de var uløselige«¹³¹.

Sådan opfattede statens repræsentanter ikke sagen. Hassing Jørgensen udtalte: »Jeg ville have fundet det meget rimeligere, om de i stedet for at anvende deres sagkyndighed til at bevise opgavens umulighed ville have vejledt ministeren med hensyn til opstillingen af et forslag«¹³². Og Rode var »efter hvad der er forelagt mig af disse kyndige mænd, fuldkommen overbevist om, at denne ordning eller en modificering deraf kunne med god vilje fra redernes side være gennemført«¹³³.

I lyset af de senere begivenheder er det klart, at disse vurderinger ikke var

helt ved siden af. Man må spørge, hvad der lå til grund for skibsfartens modvilje mod en fragtregulering.

Årsager til parternes holdning

Baggrunden for skibsfartens holdning må søges i forholdet til den danske stat før krigens udbrud. Under forhandlingerne med Fragtudvalget påviste skibsfarten, hvorledes den siden århundredeskiftet – på få undtagelser nær – havde haft en række meget dårlige økonomiske resultater¹³⁴. Derfor havde skibsfarten nu brug for hele sin indtjening til at konsolidere sig. Hvis nu staten i de dårlige år havde støttet erhvervet, havde man bedre kunnet acceptere at skulle bidrage. Men »det er næppe muligt at pege på tilfælde, hvor interessen for vor skibsfart har givet sig udslag i forholdsregler, der kunne tjene den til støtte . . . Det var derfor ikke unaturligt, om de i skibsfarten interesserede nu kunne gøre regning på, at man – når der viste sig blomstrende tider for dem – da ikke pludselig ville få interesse for dem på en helt anden måde, nemlig ved at beskære de fordele, som rederierne en kortere tid har haft«¹³⁵.

Det betød dog ikke, at skibsfarten helt igennem nægtede at betale til staten. ». . . fordi rederierne også gennemgående vil anerkende, at det er rimeligt, at dækningen af de ekstraordinære udgifter også til en vis grad foregår igennem de ekstraordinære indtægter«, havde man »ikke på nogen måde knurret over« at betale den ekstraordinære merindtægtskat. Skønt intet andet land havde lagt lignende byrder på sin skibsfart¹³⁶, havde den danske dog ikke modsat sig det, »al den stund den jo på dette felt bliver ligestillet med andre virksomheder, der har haft særlig fortjeneste«¹³⁷.

Derimod forekom det »nu skibsfarten ubilligt, at samfundet, der ikke yder den støtte i de dårlige tider – når der endelig kommer en blomstringsperiode for den – da ser helt bort fra den risiko, som den løber, og ikke alene tvangsmæssigt stryger en meget stor del af dens fortjeneste, men tillige stiller krav om store frivillige ydelser«¹³⁸.

Til landstingsudvalget udtalte rederne, at »det har mange gange knebet for skibsfarten, men der er aldrig nogen regering, der er trådt til og har sagt: »Landbruget har det godt, lad det hjælpe skibsfarten«, og det ved vi også med sikkerhed, at det øjeblik *aldrig* vil indtræffe her i landet«¹³⁹.

Citaterne ovenfor er taget fra de »autoritative« kilder, men uretfærdighedsargumentet gik som en hovedlinie gennem debatten i søfartsbladene. Man accepterede at betale til en almindelig beskatning, men man nægtede at bidrage til, hvad man anså for at være særbeskatning. Hertil kom, at den dan-

ske skibsfart i løbet af det halve århundrede fra 1864 til 1914 havde internationaliseret sig, således at af skibsfartens indtægt i 1913 stammede over halvdelen fra farten uden for Danmark: »Kan man nu ikke finde, at den skibsreder (der har engageret sig internationalt) synes, det er ganske urimeligt, ikke at han skal skatte i almindelighed, når han tjener godt, men nu også skal afgive en meget betydelig del af sin fortjeneste til andre erhverv hjemme, som han for så vidt synes, at han står ganske uden forbindelse med?«¹⁴⁰.

Men forhandlingernes forløb havde også bidraget til redernes modstand: »Det, der har pint os og måske, det gør mig ondt at måtte sige det, hos enkelte har vakt et lidet spor af trods, er de ret uforbeholdne trusler om, at vi, hvis vi ikke ad frivillighedens vej bragte store ofre, ville blive ramt endnu hårdere ved en lovgivning«¹⁴¹.

Denne skærpede holdning kom til udtryk på forskellig vis. Det mest udprægede standpunkt indtog rederen for dampskibsselskabet »Atalanta«, M. Nissen, der den 3. december 1915 skrev til Dansk Dampskibsrederiforening, at »der må handles, og det må betydes regeringen, at såfremt den skulle vove sig ud på dette forsøg at ville ødelægge en stor gren af landets erhvervsliv, da vil rederne vide at hjælpe sig selv, og den måde, vi skal hjælpe os selv på, skal være kategorisk nægtelse i at efterkomme regeringens lovløse idiotiske eksperimenter. Der er jo ingen mening i, fordi vi ved partipolitik og taburet-sneaking er blevet belemret med en sådan samling, at vi derfor skal finde os i alt muligt, eller rettere umuligt og bøje nakke. Lad derfor regeringen lægge så mange planer, den lyster, os skal den ikke bruge som prøveklud, vi vil være her, og vi vil tage følgerne«¹⁴².

Denne holdning kan vel ikke betegnes som dækkende for samtlige redere, men selv blandt de ledende fandtes der »et lidet spor af trods«. Skibsreder Johan Hansen sendte den 5. januar 1916 en skrivelse til Dansk Dampskibsrederiforening, hvoraf det fremgik, at man havde diskuteret en eventuel henstilling til samtlige redere i anledning af fragtsagen. Johan Hansen foreslog, at der skulle indsættes en klausul i certepartierne, så disse kunne hæves, hvis regeringen pålagde rederne særbyrder. Men han tilføjede, at »denne klausul rammer dog ikke en frivillig ordning mellem myndighederne og rederne«. På denne skrivelse har bestyrelsesmedlemmet Kay Reinhard noteret: »Den første passus kan jeg gå med til, men ikke til den sidste«. Det måtte være slut nu med tanker om frivillighed¹⁴³.

Fra skibsfartens synsvinkel var man derfor ikke nået til enighed om en frivillig ordning, »idet de ydelser, der har været tale om fra vor side, er blevet ignorerede, og de fordringer, der er blevet stillet fra den anden side, efter vor mening har været meget større, end hvad vi kunne anse for rimeligt

i betragtning af den forbindelse, som har bestået mellem dansk skibsfart på den ene side og danske institutioner og erhvervsliv på den anden side«¹⁴⁴. Og dertil kom, at skibsfarten var vel vidende om, at indflydelse gav medansvar: »I samme øjeblik, som vi slutter en fredelig overenskomst på et efter vor formening ganske uretfærdigt grundlag, så betager vi os selv fuldstændig retten til at beklage os. Jeg tror, at skibsrederne er yderst tålmodige mennesker, som man kan få en lang vej med venlighed og med det gode, men så skikkelige, at de på forhånd skulle fraskrive sig den eneste ret, de har tilbage, nemlig at beklage sig til deres dages ende, så skikkelige tror jeg ikke, de er«¹⁴⁵.

Men selv over for skibsfartens modstand havde regeringen ønsket at følge fragtspørgsmålet. Der var flere grunde hertil. Det er allerede nævnt, at hensynet til de øvrige erhverv synes at have spillet en rolle ved forhandlingernes begyndelse. Og i januar 1916 sagde Rode, at der var foretaget prisreguleringer og foranstaltninger af særlig art for at sikre landets behov, »som gør det naturligt, at der også over for skibsrederiforretningen træffes foranstaltninger af særlig art. Thi merindtægtsskatten er jo fælles for alle, men de prisregulerende foranstaltninger har ikke nået skibsrederiforretningen«¹⁴⁶.

Fragtsagen blev efterhånden også anset for at være af stor økonomisk betydning for landet. Nytårsaften 1915 noterede Rode i sin dagbog: »Krigsåret 1915 er altså sluttet, og ingen ende at se på krigen. Herhjemme trækker nye økonomiske vanskeligheder op på grund af de høje foderstofpriser og dalende priser på vore produkter – særlig flæsket. Forhåbentlig når vi igennem disse vanskeligheder med skibsfartsafgiften«.

Der var også opinionen at tage hensyn til. Den kraftige stigning i fragtpriserne betød højere priser, og for den store del af befolkningen, der led under trykket af dyrtiden, stod rederne som de skyldige. Skibsfarten havde forsøgt »at hindre forholdsregler, der hviler på vrang forestillinger, og hvis gennemførelse ville blive skæbnesvangre for vort samfund«¹⁴⁷. Man havde gjort opmærksom på, at den danske skibsfart under normale forhold var et stort samfundsmæssigt aktiv. Det gjaldt såvel trampfart som rutefart. For trampfartens vedkommende hed det, at »betydningen for samfundet af bevarelsen – under normale forhold – af skibsfarten mellem udenlandske havne er jo ganske indlysende, da den fortjeneste, som derigennem tilføres landet, hentes udefra«¹⁴⁸. Hvad rutefarten angik, havde rederne undersøgt D. F. D. S.' regnskaber for årene 1909–11 og kunne uddrage, at »det er betydelige summer, der indsejles fra udlandet til gavn for Danmark . . . Rutesejladsen er derfor et samfundsaktiv af betydelig værdi«¹⁴⁹.

Grunden til, at disse forhold nu blev fremhævet, var, at det i offentligheden hed sig, at de høje fragter betød en udbytning af det danske samfund. Fra

redernes side påpegede man derfor, at med de højere fragter var skibsfartens værdi for samfundet blot steget. Der blev nu tilføjet det danske samfund langt større beløb end i fredstid.

Erkendelsen af skibsfartens store betydning for Danmark var også en vigtig årsag til, at rederne råbte »varsko« over for indgreb: »Vi beder det ærede udvalg forstå, at den holdning, som vi indtager, er dikteret ikke af egoistiske grunde, men af samfundsmæssige hensyn. I forståelsen af den betydning, som en veludviklet skibsfart har for samfundet – både for at give landets børn beskæftigelse og samfundet indtægter – er det vor opfattelse, at det er i samfundets egen interesse ikke at skære for bred en rem af dens hud«¹⁵⁰. Samtidig blev det påpeget, hvorledes rederne i den forløbne krigstid havde udvist samfundssind. D. F. D. S. sejlede således stadig med uændrede fragter på eksportruterne til England og på indenrigsruterne. Skønt udgifterne var steget stærkt, havde man undladt at forhøje fragterne »udelukkende af samfundsmæssige hensyn«¹⁵¹.

Rederne forsøgte også at bibringe rigsdagsudvalgene »den opfattelse, at en blomstrende søfart er en vidunderlig ting for et land«¹⁵², men måtte samtidig erkende, at »ihvorvel jeg ikke tvivler om, at den danske Rigsdags oplyste medlemmer har nogen forståelse heraf, så tvivler jeg meget om, at man i den danske nation har noget indtryk af, hvilken betydning den danske søfart spiller for landet«¹⁵³. Denne tvivl synes at have været berettiget. Det er ovenfor nævnt, hvorledes Venstre tillagde opinionen stor betydning for sin stillingtagen til fragtspørgsmålet. Det ville blive svært for politikerne at forklare sig over for befolkningen, hvis man nu opgav at gribe ind på skibsfartsområdet. Men samtidig veg staten tilbage over for drastiske indgreb. Under efterårets forhandlinger havde man slækket på kravene, og selv efter lovforslagets fremsættelse blev vejen til en frivillig ordning holdt åben: »Såfremt det skulle blive muligt ved senere tilvejebragt overenskomst eller på anden måde at fastsætte maksimalfragter for befordringen af visse varer, kan den her foreslåede ordning bortfalde«¹⁵⁴.

Man må spørge, hvad der afholdt staten fra at gennemføre en fragtregulering uden om skibsfarten. Den Overordentlige Kommission havde overvejet denne mulighed: »Over for det spørgsmål, som da ligger for, hvorvidt statsmagten bør gribe ind for på egen hånd at gennemtvinge en ordning af lignende art som den, det har været forhandlingernes formål at opnå ved mindelig forståelse, er Kommissionen ikke uden betænkeligheder . . . Forudsætningen herfor har været redernes egen frivillige medvirken, hvorved alle opstående vanskeligheder . . . ville kunne overvindes ved de indsigtfuldeste og kyn- digste kræfters bistand«¹⁵⁵. Også Rode konstaterede, at en gennemførelse ved

tvang ville være et fejlgreb, og mente, at »denne tanke ikke bør optages før den alleryderste nødvendighed«¹⁵⁶.

Skibsfarten synes ikke at have vundet genklang for sine principielle synspunkter. Fra statens side blev det hævdet, at de specielle forhold krævede specielle foranstaltninger, og at de tilvante forestillinger måtte vige for dette¹⁵⁷. Men der synes heller ikke i større omfang at have været forståelse for skibsfartens faglige argumenter. Rode opfordrede i sin forelæggelsestale Rigsdagen til at skære igennem redernes tekniske indvendinger, og de faglige betæneligheder synes i det hele taget at være blevet opfattet som ydre udtryk for den egentlige modvilje¹⁵⁸. Selv om skibsfarten håbede, »at man vil betragte vore betæneligheder ikke som tekniske indvendinger, der kun opstilles for at gøre vanskeligheder, men derimod som velovervejede og alvorlige tanker, som har krav på at blive taget i betragtning«¹⁵⁹, forekommer det ikke i større omfang at have været tilfældet. Skibsfartens sagkundskab var dens styrke. Staten måtte nødtvungent erkende, at indgreb, der krævede indsigt i skibsfarterhvervets specielle forhold, ikke kunne gennemføres. Man måtte prøve ad anden vej at nå et resultat.

Forudsætninger for et forlig

I løbet af de måneder, forhandlingerne stod på, skete der som vist på visse områder en skærpelse af forholdet mellem parterne. Men der var samtidig andre momenter, der viste hen imod den endelige overenskomst.

Det første hele regnskabsår for skibsfarten under krigen var nu afsluttet, og det skulle vise sig, hvad skibsfartens gevinst havde været. Gøteborg-konferencen havde udtalt, at »det er uden tvivl rigtigt, at med de nugældende fragter kan en »tramp«damper ved en lykkelig udført rejse opnå et meget stort overskud, men det vil klart fremgå af det ovenfor anførte, at der findes en mængde faktorer, som medvirker til, at et sådant resultat ikke kan påregnes for alle i trampfarten beskæftigede skibe . . . De her anførte momenter har man ikke taget tilstrækkeligt i betragtning i de udtalelser, som er fremkomne i pressen og andetsteds angående det overskud, som kan beregnes indtjent ved de nugældende fragter«¹⁶⁰. Også de danske redere havde under forhandlingerne med Fragtudvalget udtrykt, »at den forestilling, der hersker om rederiernes fortjeneste, hyppigt synes ret overdreven«¹⁶¹. I de første måneder af 1916 kom resultatet for dagen.

Den første opgørelse fandt sted i januar. Den 20. december 1915 havde Det statistiske Departement udbedt sig oplysninger fra samtlige rederier om

den indsejlede bruttofragt i de første 11 måneder af 1915. På grundlag af de tilbagesendte skemaer udarbejdede departementet derefter en oversigt¹⁶². Den viste, at bruttofragten for disse 11 måneder med visse forbehold androg 190.552.605 kr. Til sammenligning lå bruttofragten for de gode år 1912 og 1913 på henholdsvis ca. 110.000.000 og 120.000.000 kr.¹⁶³. Der var således tale om en væsentlig stigning i bruttofragtindtjeningen. Men samtidig havde krigstilstanden medført store udgiftsstigninger. For at kunne bedømme den egentlige indtjening måtte udgifterne trækkes fra.

Handelsministeriet anmodede derfor den 23. februar samtlige dampskibsrederier om at udfylde et skema angående indtægter og udgifter i 1915. Disse skemaer var ikke indkommet, da folketingsudvalget afgav betænkning. Til brug for landstingsudvalget udarbejdede ministeriet den 4. april en opgørelse¹⁶⁴. Det viste sig her, at 58 rederier havde sendt fyldestgørende svar, 41 mindre rederier var der set bort fra, mens 53 rederier enten ikke havde svaret eller kun utilstrækkeligt. Blandt disse fandtes 16 betydeligere selskaber, der i alt repræsenterede 124.463 NRT, eller ca. 35 % af den samlede dampskibstonnage¹⁶⁵. For de 58 rederier androg den opsejlede nettofragt 77.932.931 kr. For de 16 selskaber anslog Handelsministeriet nettoopsejlingen til 24.000.000 kr. Dampskibsflåden havde i 1915 haft et overskud på ca. 100.000.000 kr. – et beløb, der svarede til det samlede statsbudget før krigen.

Offentligheden fik et indtryk af skibsfartens stilling gennem udbyttedeklareringerne. I løbet af februar og marts 1916 fremlagde de fleste dampskibsselskaber regnskaberne for 1915, der i gennemsnit gav aktionærerne 40–50 % i udbytte fra D. F. D. S.' 25 % til »Torm«s 100 %. En sådan demonstration af, at skibsfarten red på konjunkturbølgen, måtte give regulerings-tilhængerne gode kort på hånden, og det måtte tilsvarende svække skibsfartens forhandlingsposition.

Et tegn på, at der også fortsat blev stillet store forventninger til skibsfarten, kunne tilhængerne finde i aktiekurserne. Under Folketingets anden behandling af lovforslaget den 9. marts nævnte Rode, at der af skibsfarten »i meget højtidelige ord er . . . talt om den dom over skibsfartens fremtid, som dette lovforslags gennemførelse ville betyde«. Imod skibsfartens profetier opstillede Rode en række aktiekurser for den 21. januar, da lovforslaget var fremsat, og for begyndelsen af marts. Der var her tale om en stigning på ca. 50 points¹⁶⁶. Under Landstingets første behandling af lovforslaget den 17. marts anvendte Rode ligeledes udbytter og aktiekurser i sine indlæg. Han kunne vise, at kurserne på den uge, der var gået, var steget fra 16 til 62 points¹⁶⁷. Det tydede ikke på, at dampskibsselskaberne efter lovforslagets fremsættelse blev anset for en mindre fordelagtig investering.

Det er klart, at disse forhold ikke styrkede rederne i deres modstand mod en fragtregulering. Det blev vanskeligere at forklare sin holdning ud fra økonomiske motiver. Et af skibsfartens argumenter mod indgreb havde været, at man i så fald ville få ulige konkurrencevilkår over for de øvrige neutrale skibsfartsnationer. Men mens der forhandlede i Danmark, fandt der ændringer sted i disse lande.

Den svenske skibsfart var i efteråret 1915 frivilligt gået med til at betale 1 krone årligt pr. BRT for skibe over 300 BRT¹⁶⁸. Den 6. marts 1916 kom en lov om foranstaltninger over for skibsfarten, der forbød salg af skibe til udlandet samt tidsbefragtning ud over 6 måneder¹⁶⁹, og den 28. april blev der fremsat forslag om en yderligere tonnageafgift¹⁷⁰. I Norge¹⁷¹ var der i august 1915 blevet gennemført en lov om en ekstraordinær tillægsskat på krigsmerindtægter, der ligesom den danske betød store bidrag fra skibsfarten. I december 1915 blev der nedsat en komité til at se på mulighederne for at inddrage noget af skibsfartens ekstraordinære gevinst. Resultatet blev en lov af 23. februar 1916 om en afgift på brutto-tonnagen¹⁷². For Hollands vedkommende blev der i januar 1916 afsluttet en fragtoverenskomst mellem regeringen og rederne, hvorefter den hollandske skibsfart skulle tilføre bestemte månedlige kvanta til en reduceret fragt¹⁷³.

At der i udlandet blev foretaget foranstaltninger i samme retning som dem, der blev tilstræbt i Danmark, undgik ikke tilhængerens opmærksomhed¹⁷⁴. Modstanderne svarede hertil, at de grundlæggende vilkår for udøvelse af skibsfartserhvervet var forskellige: De andre lande støttede deres skibsfart i fredstid, dels ved præferencer, dels ved direkte subventioner¹⁷⁵. Dertil kom, at det alene var i Danmark, der skete en dobbelt beskatning af krigsmerindtægten. »Jeg tror derfor med bestemthed at kunne sige, at bortset fra særbeskatningen er dansk skibsfart absolut uheldigere stillet end skibsfarten i nabolandene«¹⁷⁶.

I sin kamp mod en fragtregulering havde den danske skibsfart til stadighed peget på skibsfartserhvervets internationale karakter. Det var blevet påvist, hvorledes årsagerne til fragtstigningen måtte findes i en række internationale forhold, og det var ligeledes blevet fremhævet, at eventuelle reguleringer af disse forhold måtte ske på internationalt plan. Nu viste det sig, at det ikke alene var i Danmark, at staten havde nægtet at acceptere sådanne argumenter. De øvrige neutrale søfartsnationer traf hver for sig foranstaltninger over for skibsfarten. Den danske skibsfart kunne nu dårligt modsætte sig enhver form for fragtregulering.

Kulproblemet

De ovenfor skildrede forhandlinger havde to sider. Der var dels ønsket om at begrænse dyrtiden ved at nedsætte fragternes indvirken på prisniveauet. Og hertil kom ønsket om at sikre forsyningerne. Det er svært at afgøre, om der fra statens side blev lagt mere vægt på at få reguleret en af de to sider. Vinteren 1915 havde man tilsyneladende ønsket en prisregulering, og nytårsaften 1915 havde Rode anset et pengebidrag fra skibsfarten for at være en finansiel nødvendighed. Han udtalte desuden ved førstebehandlingen i folketinget, at en afgift af den indvundne fragt var den hensigtsmæssigste og rigtigste erstatning for den foranstaltning, som var mest ønskelig: en nedsættelse af fragterne gennem en maksimalfragtbestemmelse ¹⁷⁷.

På den anden side havde forhandlingerne i efteråret 1915 hovedsagelig drejet sig om et tonnagebidrag ¹⁷⁸. Der var fremsat forslag om dansk tonnage til danske transportere, og dernæst om en begrænset tilførsel til begrænsede fragter. I forbindelse hermed var de tonnagemæssige krav til de danske forsyninger i tiden fra den 1. december 1915 til den 31. maj 1916 blevet undersøgt. Redernes undersøgelse havde vist, at der manglede tonnage til 900.000 tons kul ¹⁷⁹, og statens undersøgelse føjede hertil 80.000 tons majs ¹⁸⁰.

Resultatet, loven af 12. maj 1916, blev en kombination af de to elementer: Rederne skulle udrede et pengebeløb, og de skulle gennem fragtnævnet yde bistand ved tilvejebringelse af tonnage til de nødvendige tilførsler. De ændringer i skibsfartsforholdene, der lige er omtalt, var givet med til at bane vejen for det endelige forlig. Men den aktuelle årsag må findes i en skærpelse af forsyningsforholdene, som samtiden anså for faretruende.

England begyndte i efteråret 1915 at udnytte, at det i sine kul havde et magtmiddel af stor rækkevidde. Bortset fra de tyske havne havde England monopol på bunkerul i samtlige europæiske farvande. I oktober 1915 udsendte England et såkaldt »Bunkerregulativ«, »Supply of Bunker Coal to Neutral Vessels«. Det indeholdt en række bestemmelser for de skibe og rederier, der ønskede at bunkre i England eller i engelsk kontrollerede områder. Herefter skulle den underskrivende part holde de britiske myndigheder underrettet om navnene på alle rederiets skibe, intet skib måtte tidsbefragtes til en fjendtlig borger eller et fjendtligt firma, ingen tidsbefragtning måtte indgå uden de britiske myndigheders tilladelse, intet skib måtte sejle på fjendtlige havne m. m. Skibene skulle desuden frivilligt anløbe inspektionshavn, og lasten skulle være forsynet med oprindelsescertifikat. Hertil knyttede England en bestemmelse om, at tyske kul var kontrabande og ville blive konfiskeret ¹⁸¹.

Disse bestemmelser fik betydning for den danske skibsfart. I slutningen af januar 1916 bad folketingsudvalget regeringen undersøge: »I hvilket omfang vil de overenskomster, som danske rederier har sluttet med den britiske regering for at kunne få kul og overhovedet sejle uhindret, have påvirket og i fremtiden påvirke den danske skibsfarts frihed til at sejle på Danmark?«¹⁸²

Dansk Dampskibsrederiforening modtog gennem Handelsministeriet denne forespørgsel. De enkelte rederier blev spurgt, og deres svar findes i Dansk Dampskibsrederiforenings arkiv. Det fremgår, at så godt som alle tramprederierne havde haft vanskeligheder med at få bunkerkul. De, der havde undertegnet bunkerregulativet, havde som regel kunnet sejle uden større vanskeligheder. For de øvrige rederier så det værre ud: »Vi har som vel også andre rederier haft adskillige vanskeligheder med at få bunkerkul i England, og medens det i 1914 gik nogenlunde, steg vanskelighederne i løbet af 1915, således at vi i stadig større og større grad blev tvunget til at garantere skibene tilbage til England med laster for i det hele taget at kunne få bunkerkul«¹⁸³. »Da forholdet blev utåleligt og bevirkede, at jeg slet ikke havde fri dispositionsret over skibene, traf jeg sluttelig ved mundtlige forhandlinger diverse aftaler med engelske myndigheder . . . Et led af disse aftaler er, at mindst 50 % af skibene skal holdes i fart på England og Frankrig«¹⁸⁴.

Rederne havde allerede tidligt i forhandlingerne fremhævet, hvad bunkerullene efter deres mening ville betyde for en dansk fragtregulering. Til tanken om at båndlægge den danske tonnage hed det: »For at danske rederier nu kan få kul, må de, som fremhævet på mødet, på mange måder binde sig til af England foreskrevne regler. Vi befrygter derfor, at en nægtelse af anvendelsen af den danske tonnage i øjemed, der også tjener engelske interesser, vil blive besvaret med nægtelse af bunkerkul, og – uden kul er skibsfarten umuliggjort«¹⁸⁵.

I den skrivelse, hvor Dansk Dampskibsrederiforening svarede Handelsministeriet på folketingsudvalgets forespørgsel, kom man også ind på denne side af sagen. Hvis redernes dispositionsfrihed blev indskrænket fra dansk side, måtte rederne meddele England, at de ikke kunne overholde de trufne aftaler, »og hvilke konsekvenser en sådan nødtvungen handling fra redernes side vil medføre over de danske interesser i almindelighed og dansk skibsfart i særdeleshed vil vi under henvisning til ovenstående oplysninger overlade det høje ministerium selv at dømme om«¹⁸⁶.

Rederne tog også forholdet til England op i deres udtalelse til folketingsudvalget. Man fastslog først, at regeringen havde ført en – ganske vist klog – passiv udenrigspolitik, således at erhvervene havde måttet klare sig selv. Det betød, at næsten alle danske rederier i udenrigsfart nu delvis tjente

engelske interesser. England havde haft to formål med bunkerregulativet: dels at lægge yderligere hindringer i vejen for handelen med fjenden, dels at bøde på sin egen manglende tonnage. Rederne mente nu, at gennemførelsen af lovforslaget ikke ville bekomme England vel, og »de, der har fulgt udviklingen af dette spørgsmål i England, vil også vide, at der til grund for det ligger et ræsonnement, hvis sundhed er vanskelig at bestride. England siger: Kullene er vore, I kan få dem som sædvanlig, når I også som sædvanlig vil anvende en passende del af tonnagen til fart på vort land«¹⁸⁷.

De engelske restriktioner for bunkerlevering blev således i første omgang af den danske skibsfart taget i anvendelse i kampen mod en fragtregulering. Det blev påvist, hvorledes skibene allerede i stort omfang var bundet til England, og man forudså en skærpelse af disse forhold.

Den 3. april 1916 meddelte A. P. Møller Dansk Dampskibsrederiforening, at han samme dag fra venner i London havde modtaget et cirkulære fra de engelske skibsfartsmyndigheder, Board of Trade. Det lød: »In view of the present scarcity of tonnage and the increased demand for coal, the supply of which has diminished owing to the war, and of the practice of some ships to trade regularly with British coal outwards to Norway, Sweden and Denmark, returning to the United Kingdom in ballast, although cargoes urgently required by the Allied countries are available, His Majesty's Government announce that on & after the 25th April it will not be possible to allow coal to be loaded in any ship (other than regular liners) proceeding to those countries unless that ship is already fixed with a return cargo to the United Kingdom, or to an Allied Country, or holds a certificate from the Board of Trade that no cargo is available«¹⁸⁸.

Allerede rederiernes svar i februar havde for fleres vedkommende indeholdt engelske krav om returrejser¹⁸⁹, og den 14. februar havde De danske Sukkerfabrikker modtaget et forlydende om, at der kunne ventes et generelt krav¹⁹⁰. A. P. Møller henstillede den 3. april, at spørgsmålet blev taget op på et foreningsmøde. Dette møde synes at være afholdt den 5. april¹⁹¹, hvorefter der den 8. april blev sendt en rundskrivelse til medlemmerne, der underrettede foreningen om deres skibes beskæftigelse. Af svarene fremgik det, at forholdene ikke var blevet bedre siden forespørgslen i februar, og for manges vedkommende var der sket en skærpelse. Firmaet L. H. Carl beregnede, at 70 % af dets skibes transporterede varemængde i 1915 var gået til England og dets allierede. I første kvartal af 1916 var procenten steget til 75¹⁹². Kravet om returrejser var således ikke et brud med, men en naturlig følge af de tidligere engelske bestemmelser¹⁹³.

De engelske bunkerforanstaltninger og deres indflydelse på Danmarks for-

syningssituation havde tidligere givet anledning til overvejelser i skibsfartsbladene. Den 16. februar havde »Børsen« støttet rederens opfattelse af kulproblemet og dets indflydelse på tankerne om en fragtregering. Men allerede den 25. februar så bladet sagen i et videre perspektiv: »Herhjemme er det, som sagt, hidtil gået nogenlunde med forsyningerne, men vanskelighederne spores dog også her, og der kan meget vel komme til at foreligge en situation, hvor pris- og fragtspørgsmålet kommer i anden række over for selve spørgsmålet om landets forsyninger«. I kommentaren til offentliggørelsen af Board of Trades cirkulære den 5. april blev det nævnt, at det yderligere ville afknappe forsyningerne, og den 15. april hed det: »Nu drejer det sig ikke om prisen, men om at få kul i det hele taget«.

Også blandt rederne fremkaldte det engelske krav om returrejser en erkendelse af, at den danske forsyningssituation kunne blive truet. De danske skibe, der normalt gik til England i ballast og returnerede med kulladning, blev nu tvunget til at søge ladning til England, hvad der forøgede såvel længden af som risikoen ved en rejse. A. P. Møller bedømte situationen på denne måde: »Det forekommer mig, at dette skridt, den engelske regering her har foretaget, noget nær er ensbetydende med et forbud mod at eksportere kul til skandinaviske lande . . . thi med den udvikling, undervandskrigen i den seneste tid har taget, vil i hvert fald jeg ikke tage ladninger af trælast med fra Skandinavien til Storbritannien . . . Jeg har stadig forudset og forudsagt, at skibsfarten på neutrale lande efterhånden ville blive umuliggjort«¹⁹⁴.

Der måtte derfor tages nye initiativer. »Kulspørgsmålet er af så indgribende betydning for hele vort lands økonomi, at en ordning *må* træffes på den ene eller den anden måde«¹⁹⁵. Det blev her fremhævet, at et samarbejde mellem staten og skibsfarten ville være heldigt. »Børsen« mente, at en ordning ad frivillighedens vej formodentlig ikke ville møde modvilje hos rederne, og »meget vil kunne afhænge af, at netop skibsfarten opfylder de forventninger, der stilles til den«. Man kunne oplyse, at der var forhandlinger i gang mellem landstingsudvalget og rederne. Men det blev ikke i dette forum, fragtspørgsmålet fandt sin løsning. Den aktuelle anledning kom fra en anden side.

Forliget

Den 21. januar 1916 fortalte Edvard Brandes Rode, »at han havde haft besøg af en mand, der i anledning af fragtskatten havde truet med, at de folk, der hidtil havde støttet regeringens udenrigspolitik, nu ville opgive denne støtte. H. N. Andersen, der dog havde gjort regeringen tjenester både under pres-

seloven og ellers, ville nu slå løs«. Brandes nævnte ikke, hvem den besøgende havde været, men Rode gættede på Glückstadt eller Cavling ¹⁹⁶.

Et par dage efter skrev Rode: »H. N. A. været hos kongen og beklaget sig over fragtskatten. Kongen talte med Scavenius, og denne bragt mig i forbindelse med H. N. Andersen, med hvem jeg så i dag havde lang samtale i ministeriet. Han holdt langt foredrag om det ønskelige i, at man nåede enighed, alle burde stå sammen, han havde altid støttet ministeriet siden krigens begyndelse (sandt!) både hjemme og ude, han forstod godt, at rederne måtte af med penge, men måden var uheldig« ¹⁹⁷.

Rode havde derefter nogle samtaler både med H. N. Andersen og med Cold ¹⁹⁸. Disse to havde samme synspunkter, men Colds var »mere nøgternt reserveret« ¹⁹⁹. Rode var villig til at opgive lovforslaget, hvis der kunne findes en passende erstatning. Han kom selv med flere forslag, bl. a. hentet fra et anonymt brev ²⁰⁰, som Andersen og Cold »ikke afviste«. Men derved blev det. Der var endnu ikke skabt basis for et forlig.

Efter samtalen den 23. jan. med Andersen skrev Rode: »Summa Summarum. Han vil gerne medvirke til en ordning – men hvilken?« Det kom frem i april. I Rodes arkiv findes et dokument, hvor han i øverste venstre hjørne har noteret: »Etatsråd H. N. Andersen, første forslag vedrørende overenskomst om fragtspørgsmålet« ²⁰¹. Forslaget, der er uden datering og underskrift, lyder:

»Forslag.

Krigens varighed forøger interessermodsatningerne mellem de stormagter, som kæmper mod hverandre, og samtidig vokser vanskelighederne for uhindret forsyning og tilførsel af Danmarks behov; derved opstår der her i landet indre forskydninger og modsætningsforhold, som det er vanskeligt at regulere ad lovgivningens vej alene. I betragtning af, at der blandt alle Danmarks stor-erhverv består indbyrdes vekselvirknings- og gensidighedsforhold, ville det være formålstjenligt så vidt muligt at tilvejebringe organisk samarbejde mellem de hovedfaktorer, hvoraf landets velfærd i væsentlig grad afhænger.

Vanskelighederne ved tilførselstilladelser og befording vil stige, og som følge deraf vil der fremstå problemer, som bedst kan løses ved samvirke mellem regeringen og erhvervene. I forhold til disse problemer er fragtskattens økonomiske side af ringere betydning. Men da fragtskattespørgsmålet har fremkaldt så vel politiske divergenser som modsætningsforhold mellem regering og redere, der i fremtiden vil vanskeliggøre den forståelse, som forholdenes udvikling kunne påkræve, foreslår jeg, at regeringen trækker lovforslaget om påligning af en fragtskat tilbage fra Rigsdagen, og at spørgsmålet løses ved forhandling mellem regering og redere, samt at regeringen der-

efter nedsætter et officielt råd bestående af 4 danske redere til sagkyndig vejledning for den i alle spørgsmål, som angår den oversøiske tilførsel til Danmark«.

Hvornår dette forslag blev fremlagt, kan ikke konstateres med sikkerhed. Efter samtalerne i januar varede det til den 19. april, før Rode igen havde kontakt med Andersen: »I Udenrigsmin. samtale med H. N. Andersen om sikring af tonnage i kommende tid. Han opfordrede stærkt til ikke at udstede regler derom, men at få en ordning ved mindelig overenskomst, i al fald forsøge derpå. Scav. og jeg villig dertil«²⁰². Det er mest nærliggende at antage, at forslaget har ligget umiddelbart forud for dette møde, så meget mere som det udtrykkeligt er betegnet som det *første* forslag og i det hele taget holdt i uforpligtende vendinger.

Men kort tid efter kom der afgørende skred i forhandlingerne. Rode talte igen den 28. april med Andersen²⁰³, og den 29. mødtes parterne atter. Det skete ved et møde i Handelsministeriet, hvor Rode, H. N. Andersen, Høst, Reinhard og Hage var til stede²⁰⁴. Sidstnævnte havde dagen før afløst Hasing Jørgensen som handelsminister, hvad der måske ikke var uden betydning. Der blev derefter i dagene frem til den 5. maj afholdt en række møder²⁰⁵, hvis indhold ikke er nærmere kendt. Men resultatet blev, at Rode den 5. kunne fremlægge et udkast til et nyt lovforslag.

»Da hele fællesudvalget afgjort måtte foretrække en tilfredsstillende frivillig ordning af denne sag frem for en tvungen«, og da man var blevet enige om reglerne for anvendelsen af det kontante bidrag, havde udvalget enstemmigt indstillet det nye lovforslag til vedtagelse. Under såvel Folketingets som Landstingets eneste behandling af indstillingen blev der fra alle sider udtrykt tilfredshed med resultatet, og det samme var tilfældet i skibsfartspressen²⁰⁶. Og også på højeste sted blev forliget vel modtaget. Om aftenen den 12. maj var Rode til taffel på Sorgenfri, »hvor kongen påny udtrykte sin store glæde over, at fratlovns afslutning havde været så smuk«²⁰⁷.

Årsager til forliget

Der synes ikke i samtiden at have været tvivl om, at det var H. N. Andersens indsats, der havde bragt parterne til en forståelse. Under Folketingets eneste behandling af lovforslaget udtalte Rode, at samarbejde var bedre end tvang, især i disse tider og specielt på skibsfartsområdet. »Jeg modtog derfor med stor tilfredshed det tilbud, som – ja, jeg kan godt nævne navnet nu, da det er fremkommet – direktør for Østasiatisk Kompagni, etatsråd H. N.

Andersen, gjorde mig om at forsøge at finde vej til en overenskomst mellem rederne og staten. Og hvad der før var mislykkedes, lykkedes nu«²⁰⁸.

I april 1916 var der begrænsede muligheder for, hvorfra et nyt udspil kunne komme. De direkte forhandlinger var endt uden resultat, og som det senere vil blive omtalt, synes der ikke i Dansk Dampskibsrederiforening at have været tilstrækkelig stemning for selv at tage et nyt initiativ. Fragtspørgsmålet var endt hos Rigsdagen, men dens muligheder for at gennemføre en fragtregulering afhang af, om der blandt partierne kunne samles et flertal for et forslag. Det var endnu ikke lykkedes. Men Rigsdagen havde ikke meget at vælge mellem. Kun de foranstaltninger, der ikke krævede rederens positive medvirken, kunne staten på egen hånd føre ud i livet. Men kulproblemet kaldte på videre reguleringer, som måtte bygge på et samarbejde.

H. N. Andersens initiativ må ses i denne sammenhæng. Staten havde hele tiden ønsket en frivillig overenskomst, men dette ønske måtte nu være stærkere end nogensinde. Undersøgelsen i december 1915 af befragtningerne for det kommende halve år havde vist, at der manglede tonnage til over halvdelen af kulbehovet. I april indkom der adskillige andragender fra byråd om at få tilført flere gaskul til billigere priser²⁰⁹. Og man måtte forvente en yderligere skærpelse efter den 25. april.

Men den engelske bunkerkulforordning havde også et videre perspektiv. Det havde rederne anvendt i deres argumentation mod en afgift: »Jeg ønsker ikke at stille skræmmebilleder op, og måske vil en afgift som den påtænkte ikke føre til modtræk fra engelsk side, men jeg føler mig overbevist om, at går man videre på den bane, så vil der meget hurtigt komme et øjeblik, hvor England nedlægger protest med den kraftige baggrund, som nægtelse af kul nu én gang er. Noget sådant bør selvfølgelig undgås, thi konsekvenserne af et sådant skridt ville være, at vi nødsagedes til at give efter, hvad der på en ubehagelig måde ville lægge det klart for offentligheden i Tyskland, at den danske tonnage i udstrakt grad måtte tjene deres fjenders interesser«²¹⁰.

Det var uden tvivl på grund af neutralitetspolitikken, at såvel udenrigsminister Scavenius som kammerherre Clan deltog i forligsforhandlingerne²¹¹. Den nye engelske bestemmelse var netop en sådan demonstration af den danske afhængighed af England. Tidligere havde Board of Trade forhandlet med hvert enkelt rederi for sig. Hvor hårdt den enkelte derved var blevet bundet, forblev inden for en snæver kreds. Men nu skulle betingelserne være generelle og officielle. Det måtte derfor være af betydning for balancepolitikken, at regeringen kunne bringe skibsfarten ind under sine vinger og derigennem få indflydelse på, at skibsfartsaftaler blev truffet i sammenhæng med den samlede udenrigspolitik.

At der fra statens side synes at have været et stærkt ønske om at nå til en overenskomst, kan også ses af resultatet. Loven af 12. maj betød en halvering af skibsfartens pengebidrag i forhold til, hvad Neergaard havde anslået, at bruttoafgiften ville indbringe. Og staten havde ikke fået mange konkrete indrømmelser til gengæld, kun et løfte om samarbejde. Den væsentligste årsag til, at skibsfarten nu gik med til et forlig, må søges i en ændret indstilling. Man havde fra de mange fredsår ført en bestemt opfattelse af forholdet til den danske stat med sig ind i krigsårene, og der måtte tid til, inden denne opfattelse var blevet ændret. De første tegn på en differentieret holdning inden for skibsfartens rækker viste sig i januar 1916. Det blev nu kendt i offentligheden, at der var nogle, der var tilbøjelige til forlig²¹². I april trådte de forligsvenlige stærkere frem. På Dansk Dampskibsrederiforenings møde den 5. april blev det foreslået at bemyndige formanden til på foreningens vegne at tilsige en frivillig ydelse eller at fremsætte forslag om en anden ordning end en bruttobeskatning²¹³.

Det var ikke alle redere, der kunne acceptere sådanne tanker. Johan Hansen skrev til Dansk Dampskibsrederiforening, at han nødtigt ville »gå med til arrangementer, der kunne forårsage vanskeligheder, hvor der hidtil ikke har været nogen«, og hvis man nu fra bestyrelsens side agtede at »gribe ind for at ordne spørgsmålet om kulleleveringen, må jeg på de af mig administrerede dampskibsselskabers vegne foreløbig tage forbehold, indtil jeg er klar over, hvorledes man fra engelsk side agter at gennemføre sagen«²¹⁴. Fra bestyrelsens side blev det understreget, at »Det er en selvfølge, at intet skridt vil blive foretaget . . . uden efter nærmere samarbejde med og under approbation af Rederiforeningens medlemmer«²¹⁵, men et initiativ udefra var nok ikke bestyrelsen uvelkommen.

Et andet moment, der måske spillede en rolle i skibsfartens overvejelser om et forlig, var spørgsmålet om indflydelse. Med fragtsagens overgang til Rigsdagen havde skibsfarten mistet den direkte indflydelse på forhandlingerne. Man havde forsøgt at påvirke rigsdagsbehandlingen på forskellig måde, men store resultater havde man ikke opnået. Fornyeede direkte forhandlinger ville give indflydelse på de foranstaltninger, der alligevel ville blive truffet. Hertil kom, at det for visse redere måske var belejligt at søge et samarbejde med staten: »Det forekommer mig, at vi med den seneste udvikling er så langt ude, at det ikke går længere på den måde som hidtil, nemlig ved individuelle overenskomster mellem rederne og de engelske myndigheder. Vi mister mere og mere råderetten over skibene og kan muligt end ikke få lejlighed til at flygte ud af det, da det er uvist, om man kan få bunkers til at række Amerika og

således komme over i neutral fart«²¹⁶. Med staten i ryggen kunne man håbe på bedre forhandlingsvilkår²¹⁷.

Det er derfor i dag svært at vurdere, i hvor høj grad H. N. Andersens initiativ fik indflydelse på forliget. Men det må erkendes, at man vanskeligt kan forestille sig, hvem der i kraft af sin placering kunne have været mere velegnet som mægler. H. N. Andersen nød på den ene side stor tillid hos regeringen, der anerkendte hans indsats på det udenrigspolitiske område under krigen²¹⁸. Og på den anden side var han selv leder af et skibsfartsforetagende og synes at have haft betydelig magt også uden for Ø. K.²¹⁹. Spørgsmålet er også, hvor meget H. N. Andersens person betød, idet der netop på denne tid synes at have stået en nimbus om ham, som det nu er svært at fatte²²⁰. Her må det understreges, at H. N. Andersens virksomhed ikke indskrænkede sig til at føre parterne sammen; han deltog også aktivt i forhandlingerne²²¹. Rode udtalte i hvert fald, at »For dette frugtbare initiativ og den betydningsfulde medvirkning under forhandlingerne skyldes der etatsråd H. N. Andersen stor tak«²²².

De mange og lange resultatløse forhandlinger havde dog ikke kunnet undgå at sætte sine spor. Under fællesudvalgets møder den 6. maj var Neergaard aktiv. Han ønskede først, at udvalget skulle have en konference med rederne. Senere frafaldt han dette krav, men ønskede i stedet, at Rode skulle sende en skrivelse til udvalget om forhandlingerne med rederne. Denne skrivelse skulle så trykkes i betænkningen. Men også det gik Neergaard bort fra, og i stedet vedtog udvalget visse ændringer af teksten, samtidig med, at Rode lovede at udtale sig i tinget. Neergaards hensigt var klar: »Forhandling« blev til »Overenskomst« og »Hovedregler« til »Regler«²²³. Det gjaldt nu om at holde rederne fast ved forliget.

Derfor lod indstillingen fra fællesudvalget heller ikke nogen tvivl tilbage om, at fragsagen *måtte* finde sin løsning: »Ministeren tilføjede, at den foreslåede ordning måtte betragtes som et forsøg på en løsning af fragtspørgsmålet; og skulle forsøgets gennemførelse støde på uventede vanskeligheder, eller skulle det på grund af forandrede forhold vise sig, at ordningen blev uhenigtsmæssig, ville lovgivningsmagten til enhver tid have det i sin hånd atter at kunne tage spørgsmålet op til anden afgørelse«. »Børsen« bemærkede hertil, at »skibsfarten behøver intet damoklessværd over hovedet for loyalt at opfylde de forpligtelser, den har taget sig på. Skal der komme noget virkeligt godt ud af den trufne ordning, må samarbejdet mellem regeringen og skibsfarten tværtimod indledes og fuldbyrdes i – tillid«²²⁴.

Rode gav i hvert fald udtryk for optimisme. Han udtalte, at han »hos de

repræsentanter for Rederiforeningen, som deltog i forhandlingerne, straks mødte en tydelig tilkendegivet vilje til at finde en overenskomst . . . og af alle de i forhandlingerne deltagende er der fremsat sådanne udtalelser og forsikringer om den gode vilje, hvormed man indtrådte i samarbejdet, at jeg nærer en sikker tro til, at de ydelser og tjenester, der ved denne overenskomst vil blive givet det danske samfund af skibsfarten, i betydelig grad vil overstige pengeværdien af de afgifter, som under forhandlingerne her på Rigsdagen er blevet nævnt«²²⁵.

De følgende års arbejde i Fragtnævnet skulle vise, om dette blev tilfældet.

Dansk Dampskibsrederiforening

De første krigsår havde medført en beskæring af skibsfartens handlefrihed. Men den fik nu større magt gennem arbejdet i Fragtnævnet. Krigen havde givet den danske skibsfart, repræsenteret af Dansk Dampskibsrederiforening, forøget indflydelse over for de offentlige myndigheder. Det står nu tilbage at vise, om det samme var tilfældet over for de enkelte erhvervsudøvere.

Dansk Dampskibsrederiforening havde før krigen ikke haft megen indflydelse. Den havde haft til huse på et rederikontor, og møderne var blevet afholdt på dette kontor, på hotel »Phoenix« og hos de skiftende formænd. Først på generalforsamlingen 1914 blev det vedtaget at ansætte en lønnet sekretær og leje møde- og kontorlokaler²²⁶. Krigsforholdene medførte betydelige ændringer.

Foreningens hovedberettigelse havde været, at den afsluttede overenskomster med mandskaberne. På dette område betød krigen en forøget aktivitet. Der blev nu forhandlet langt oftere om krigsforsikringer og tillæg til lønningerne, og foreningen blev hyppigt spurgt til råds i de mange specielle forhold, som krigen førte med sig. Som en følge af krigstilstanden opstod der også mange nye praktiske og juridiske problemer for den enkelte reder. Det bevirkede et forøget antal henvendelser til Dansk Dampskibsrederiforening, der således i stigende grad etablerede sig som et centralt serviceorgan.

Men fragtreguleringsforhandlingerne bidrog også til at gøre foreningen til det naturlige samlingssted for skibsfarten. De mange forhandlinger blev på rederens side ført af repræsentanter, der optrådte på Dansk Dampskibsrederiforenings vegne. Det betød dog ikke, at det udelukkende blev overladt disse at fremføre erhvervets synspunkter. De enkelte redere, især A. P. Møller²²⁷, bidrog til debatten i bladene. Forhandlingerne i 1915 medførte ikke store forandringer, men udsigten til en lov betød en styrkelse af foreningen: »Regeringens optræden har ganske naturligt foranlediget en samling inden for skibs-

fartsverdenen og bevirket, at også de rederier, der hidtil har stået uden for Dansk Dampskibsrederiforening, nu slutter sig til den«²²⁸. På et møde den 18. januar 1916 blev rederierne Orient, A. P. Møller og Holm & Wonsild optaget. De repræsenterede ca. 80.000 BRT eller omkring en sjettedel af den samlede tonnagemængde i foreningen.

I april viste det sig sværere at nå til enighed om en fælles holdning. Bestyrelsen ville åbenbart nødtigt optræde som en overordnet myndighed²²⁹, men da man først var gået med til en overenskomst, måtte det være vigtigt at sikre, at alle redere bidrog hertil. Redernes forhandlere kunne derfor kun være interesserede i, at forliget blev udformet som en lov. Det ville give sanktionsmuligheder.

I Dansk Dampskibsrederiforenings jubilæumsskrift fra 1934 blev det fremhævet, at virksomheden under verdenskrigen »skulle få en overordentlig stor indflydelse på foreningens hele liv og organisation og bibringe den den indflydelse og betydning, som den nu har for Danmarks skibsfart«²³⁰. Forhandlingerne 1915–16 om en fragtregulering bar noget af æren herfor.

Afslutning

Der var nu nået et forlig i »dette store, vanskelige og forviklede spørgsmål«²³¹. Med loven af 12. maj 1916 blev forholdet mellem den danske stat og skibsfarten ledt ind i samarbejdets baner. Fragtnævnet skulle indtil udgangen af 1920 komme til at stå som formidleren af dette samarbejde.

Men inden man nåede så langt, havde der fundet en omfattende debat sted. »Men jeg ønsker også at tilføje – når vi tænker på alle de diskussioner, der er ført, og på dispositioner, der er truffet – at ingen til at begynde med kunne ane den hårdhed, hvormed krigen blev ført i dens uforudsete lange løb, og de værdiforskydninger, der fandt sted under den. Opfattelserne af mangt og meget er undergået ændringer, og meget erindres nu på en helt anden måde, end det følte dengang«²³². En fragtregulering i 1914 havde ikke været mulig. Der måtte først gennem ændringer i de ydre forhold skabes en forståelse for det berettigede og nødvendige i en frivillig samvirken. Til gengæld kunne man senere drage nytte af forhandlingerne 1915–16 om en fragtregulering. I beretningen om Fragtnævnets virksomhed 5. september 1939–31. marts 1949 hed det: »Straks ved Fragtnævnets første møde den 5. september 1939 blev det uden indsigelse fra nogen side slået fast, at Fragtnævnets opgave først og fremmest skulle være at varetage samfundets interesser, og hvis disse skulle kollidere med specielle rederiinteresser, måtte de sidstnævnte vige«. Man havde lært af fortiden.

Redegørelse for kilder og litteratur

Det er sparsomt, hvad der findes af litteratur til det omhandlede emne. Hvad den danske skibsfarts historie angår, foreligger der kun få egentlige videnskabelige bearbejdelser af tiden efter dampskibsfartens fremkomst. De skildringer, der indeholder stof af betydning for tiden omkring den første verdenskrig, er udarbejdet af skibsfartens egne folk. Det drejer sig i første række om N. Høst: »Danmarks Skibsfart under Verdenskrigen«, der delvis bygger på indsamlet materiale, samt Dansk Dampskibsrederiforenings 50-års jubilæumsskrift fra 1934, der bl. a. indeholder aftryk af dokumenter. For det foreliggende emne har de dog kun i begrænset omfang kunnet være til støtte.

Der har heller ikke i væsentlig grad været mulighed for at hente hjælp udefra. Fra de lande, der i hovedsagen var underlagt de samme internationale forhold som Danmark, er det kun lykkedes at opspore et enkelt værk, Johan Schreiner: »Norsk skibsfart under krig og høykonjunktur 1914-1920«. Men desværre er denne udmærkede skildring så bredt anlagt, at forholdet mellem staten og skibsfarten ikke er taget op til en indgående behandling.

Det har derfor for det meste været nødvendigt at anvende samtidigt materiale. De administrative arkivalier er blevet gennemgået, og det har endvidere været muligt at opnå adgang til D. F. D. S.' og Rederiforeningens arkiver, således som de forefindes på Erhvervsarkivet. Tilladelsen til benyttelse af Rederiforeningens arkiv har ikke omfattet møde- og forhandlingsprotokoller.

Et kapitel for sig er privatarkiverne. For politikernes vedkommende har gennemgangen været begrænset til de arkiver, der foreligger fra de personer, der var centrale i forhandlingerne. For redernes vedkommende viste det sig, at der kun forelå materiale fra Niels Høst, og det var fra et senere tidspunkt. Det blev derfor forsøgt ad forskellige veje at opspore yderligere materiale. Det har været muligt for C. M. T. Colds og Kay Reinhards vedkommende. I forbindelse med denne eftersøgning har forf. haft samtaler med tidligere direktør L. O. Normann, der i 1915 tiltrådte som direktionssekretær i D. F. D. S.

Hovedkilderne til belysning af skibsfartens forhold til staten har været de 3 memoranda, udfærdiget i forbindelse med forhandlingerne med Fragtudvalget, og rederdeputationernes udtalelser over for rigsdagsudvalgene. Ved anvendelsen af disse kilder må det tages i betragtning, at de er opstået i en bestemt situation og med et bestemt formål: at hindre indgreb over for skibsfartserhvervet. Det betyder, at man ikke i dem kan forvente at finde alle skibsfartens synspunkter repræsenteret. Det må antages, at de argumenter, der kan findes i skrivelserne, og som for størstedelen også har været fremført

mundtligt, er blevet valgt under hensyntagen til målsætningen. De mindre betænkelige sider ved en overenskomst ville blive holdt udenfor.

Redernes betænkeligheder er derfor i højere grad blevet fremstillet som led i kampen mod indgreb end som egentlige udtryk for holdninger og meninger inden for rederiverdenen. Der er derfor heller ikke forsøgt nogen bedømmelse af argumenternes holdbarhed ud fra en rederifaglig betragtning.

I forbindelse med skibsfartens forhold til det danske samfund har det ikke været meningen at foretage en opinionsundersøgelse. At »Børsen« og »Dansk Søfartstidende« er gennemgået, skal i stedet ses i sammenhæng med disse blades forhold til skibsfarten. »Dansk Søfartstidende« synes i hovedsagen at have været den mindre skibsfarts organ, og bladet forekommer ikke at have været udbredt ud over denne kreds. For »Børsen«s vedkommende er det klart, at den repræsenterede videre kredse end rederierne. Men for begge gælder, at de er anvendt til at belyse og supplere skibsfartens holdning, som de i alt væsentligt bakkede op.

Det har været muligt at anvende Kay Reinhards lommekalendere for årene 1915–16. Gennem disse kan mødeaktiviteten hos redernes forhandlere aflæses. Hvor de har kunnet kontrolleres, har kalenderne været pålidelige.

Kilder og litteratur

Utrykt materiale

Rigsarkivet

Handelsministeriet 1915. Journal nr. 938.

Handelsministeriet 1916. Journal nr. 131.

Indenrigsministeriet 1915. Journal nr. 2151.

Indenrigsministeriet. Overordnede Kommission.

Gruppesager. X 49 og 50: Skibsfart, Fragtforhold og Forsikring mod Krigsrisiko 1914–15 og 1916–17.

Det radikale Venstre. Forhandlingsprotokol for Folketingsgruppen 1914–18.

Privatarkiver:

Jens Hassing Jørgensen.

Niels Neergaard.

Ove Rode.

Erhvervsarkivet

Dansk Dampskibsrederiforening.

Korrespondance 1. Jan.–30. Juni 1915

Korrespondance 1. Juli–31. Dec. 1915

Korrespondance 1. Jan.–30. Juni 1916

D.F.D.S.

Sekretariatet.

Pk. nr. 4: Dansk skibsfart under krigen 1914-18.

Pk. nr. 10: Korrespondance, direktør Høst 1911-15, 1920.

Folketingets bibliotek.

Dyrtidsforanstaltninger Nr. 6 1. bind 1916-1942.

Dyrtidsforanstaltninger Nr. 6 Bilag 1 1. bind 1915-1952.

Bilag til Aktstykker vedrørende Bidrag fra Skibsfarten til Dyrtidsforanstaltninger. Bilag II indeholdende Udvalgenes foreløbige Arbejder og Forhandlingsprotokoller m.m.

Venstre. Partiprotokol 1915-17.

Andet

C. M. T. Cold. Personlige notater 1928. Hos familien Cold.

Kay Reinhard. Diverse papirer. (Nu for størstedelen afleveret til Rigsarkivet). Hos familien Reinhard.

Trykt materiale

»Børsen« 1915 og 1916.

Danmarks skibsliste 1913, 1915-17.

Dansk Dampskibsrederiforenings bestyrelsesmedlemmer til 1943. (Søfartens bibliotek).

Dansk Dampskibsrederiforenings medlemmer til 1943. (Søfartens bibliotek).

»Dansk Søfartstidende« 1915 og 1916.

Green's Danske Fonds og Aktier 1914-16.

Den overordentlige Kommission af 8. August 1914. (1918-21).

Rigsdagstidende 1915-16.

Statistisk Årbog 1912-18.

Litteratur

H. N. Andersen: Tilbageblik (1914).

Beretning om Fragtævnets Virksomhed 5. September 1939-31. Marts 1949 (1950).

Hans P. Carl: Træk af Dansk Skibsfarts Historie (1949).

Einar Cohn: Danmark under den store Krig (1928).

Frantz Dahl, Knud Fabricius og H. Stein: Danmark under Verdenskrigen (1926).

Poul G. Ernst: Det store eventyr om H. N. Andersen og Ø.K. (1937).

C. Ernest Fayle: Seaborne Trade vol. I-III (1920) (i serien: History of the Great War).

C. Ernest Fayle: The War and the Shipping Industry (1927) (i serien: Economic and Social History of the World War).

Frugtævnets Beretning 12. Maj 1916-22. December 1920. (1921).

Poul Graae: Hundrede år på havene. D.F.D.S. 1866-1966 (1966).

N. Høst: Danmarks Skibsfart under Verdenskrigen (1919).

Christian R. Jansen: Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915 (i Erhvervshistorisk Årbog 1971).

Kurt Koch: Danske Dampskibsselskabers Historie (1929).

Kaj Lund: Dansk Dampskibsfart under 1. verdenskrig (i serien: Fra Sejl til Diesel, 1952).

Kaj Lund: Danske Dampskibe i oversøisk Fart indtil 1914 (i: Fra Sejl til Diesel, 1952).

Eilert Maegaard og Jens Vestberg: Dansk Dampskibsrederiforening 1884 - 17. januar - 1934 (1934).

- L. O. Normann: Det forenede Dampskibs-selskab 1866–1926 (1926).
 Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på Vej 1913–1939 (Politikens Danmarks Historie bind 13 2. udgave 1971).
 J. A. Salter: Allied Shipping Control (i serien: Economic and Social History of the World War).
 Johan Schreiner: Norsk skibsfart under krig og høykonjunktur 1914–1920 (1963).
 C. J. Speerschneider: Vor Handelsskibsfart under Verdenskrigen (i: Tidsskrift for Søværnen 1920).
 Jens Warming: Danmarks Statistik (1920).

Forkortelser

- DD: Eilert Maegaard og Jens Vestberg: Dansk Dampskibsrederiforening 1884–1934.
 DD Kor: Dansk Dampskibsrederiforening. Korrespondance. 1. jan.–30. juni 1916.
 DOKO: Den overordentlige Kommission af 8. august 1914.
 DSø: Dansk Søfartstidende.
 FT-betænkning: »Betænkning over Forslag til Lov om Bidrag af Skibsfarten til Foranstaltninger i Anledning af Dyrtiden«. Rigsdagstidende 1915–16. Tillæg B sp. 1597 ff.
 FT-forhandlinger: Rigsdagstidende 1915–16. Folketingets forhandlinger.
 FT-udtalelse: Underbilag til bilag I til FT-betænkning: Redernes udtalelse til folketingsudvalget.
 Lovforslag: »Forslag til Lov om Bidrag af Skibsfarten til Foranstaltninger i Anledning af Dyrtiden«. Rigsdagstidende 1915–16. Tillæg A sp. 3649 ff.
 LT-forhandlinger: Rigsdagstidende 1915–16. Landstingets forhandlinger.
 LT-udtalelse: Redernes udtalelse til landstingsudvalget. Findes i: D.F.D.S. Sekretariatet. Pk. nr. 4: Dansk skibsfart under krigen 1914–18.
 Mem. 1: Skrivelse af 22. november 1915 fra rederne til fragtudvalget. Trykt i DOKO 859 ff.
 Mem. 2: Skrivelse af 30. november 1915 fra rederne til fragtudvalget. Trykt i DOKO 871 ff.
 Mem. 3: Skrivelse af 15. december 1915 fra rederne til fragtudvalget. Trykt i DOKO 881 ff.

Noter

1. Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på Vej 1913–1939. Politikens Danmarks Historie Bind 13 (2. udg. 1971) 69 ff.
2. Jens Warming: Danmarks Statistik (1920) 120.
3. Statistisk Årbog 1915 tabel 71 a.
4. Handelsskibe måles normalt på 3 måneder:
 - a) Brutto-register-tons: Heri medtages et skibs totale rumindhold. Det er den mest anvendte målestok. Under første verdenskrig blev de officielle tabstal angivet i BRT.
 - b) Netto-register-tons: Er BRT minus rumindholdet til maskin-, mandskabs- og navigationsapertingen. Blev i denne periode anvendt i de fleste officielle statistikker.
 - c) Dødvægt: Den vægt af ladning og bunkers, et skib kan bære oven for lastelinierne. Bruges ved udregningen af betalingen til trampskibe. (C. Ernest Fayle: The War and the Shipping Industry (1927) 2 (i serien: Economic and Social History of the World War).

5. Danmarks Skibsliste 1915 153. Til­læg. Tabel over antal og tonnage. Opgørelserne af handelsflådens størrelse er taget for året 1914, idet Danmarks Skibsliste før 1915 kun udkom hvert andet år.
6. Jens Warming: Danmarks Statistik 121.
7. Danmarks Skibsliste 1915.
8. Se også »Dansk Søfartstidende« (Her­efter forkortet: DSø) 2. september 1915 226.
9. Statistisk Årbog 1914 tabel 70.
10. DD 65 ff.
11. DD 28 ff.
12. Oplyst forf. af tidligere direktør i D. F. D. S. L. O. Normann.
Se også rubrikken: »Meddelelser fra Fællesrepræsentationen for dansk Skibsfart« i DSø.
13. Trykt i DOKO 1.
14. DOKO 2 f. Om de første krigsmåne­der se: Einar Cohn: Danmark under den store Krig (1928) 112 ff. og Franz Dahl, Knud Fabricius og H. Stein: Danmark under Verdenskrigen (1926) 5 ff.
15. Trykt i DD 71 f.
16. DD 75.
17. Børsen 22. januar 1915.
18. I D. F. D. S.' arkiv findes breve om møder den 16. januar og 8. februar 1915. (D. F. D. S. Sekretariatet. Pk. Nr. 10. Korrespondance, direktør Høst 1911–15 1920. Erhvervsarkivet).
19. Se 161 ff.
20. FT-udtalelse 19.
21. Underbilag D til bilag 1 til Lovfor­slag.
22. DSø 21. januar 1915 18.
23. Indenrigsministeriet. Overordentlige Kommission. Gruppesager. X 49 og 50: Skibsfart, Fragtforhold og For­sikring mod Krigsrisiko. 1914–15 og 1916–17. Rigsarkivet.
24. Børsen 27. februar 1915, trykt i DOKO 545 ff.
25. Se Johan Schreiner: Norsk skipsfart under krig og høykonjunktur 1914–1920 (1963) 88 ff.
26. Se 22. januar og 16. februar 1915.
27. 27. februar 1915.
28. Børsen 11. maj 1915.
29. Op. cit.
30. Op. cit.
31. Børsen 20. august 1915.
32. Bilag 3 til Lovforslag.
33. Børsen 8. oktober 1915.
34. DSø 14. oktober 1915 265.
35. Børsen 8. oktober 1915.
36. DSø 28. oktober 1915 279.
37. Børsen 8. oktober 1915.
38. DSø 28. oktober 1915 279.
39. Børsen 9. oktober 1915.
40. Børsen 8. oktober 1915.
41. DSø 14. oktober 1915 265.
42. LT-forhandlinger 81 f.
43. FT-forhandlinger 113 f, LT-forhand­linger 52 f.
44. Se s. 147 note 51.
45. Børsen 11. april 1915.
46. DSø 2. og 9. december 1915, hhv. 316 og 322.
47. LT-forhandlinger 82.
48. Se bilag 4 til Lovforslag.
49. Bilag 5 til Lovforslag.
50. Bilag 4 til Lovforslag.
51. Mem. 1 859 ff.
52. Mem. 1 864.
53. Mem. 3 881 ff.
54. Mem. 3 885.
55. Mem. 2 871 ff.
56. Trykt i DOKO 831 ff.
57. Mem. 3 889: »Med hensyn til det af det ærede udvalg under 22. f. m. frem­satte modificerede forslag«.
58. Børsen 26. november 1915.
59. op. cit.
60. Mem. 2 872 f.
61. Mem. 2 873.
62. DOKO 832.
63. Mem. 2 873.
64. Op. cit.
65. Mem. 2 874.
66. Mem. 2 876 f.
67. Mem. 3 889.
68. Mem. 3 886.
69. Mem. 3 890.
70. Mem. 3 891.
71. Børsen 5. februar 1916.
72. Mem. 3 889. Reinhardts lommekalen­der for 1915.

73. FT-udtalelse 19.
74. Se Rode: FT-forhandling sp. 2704.
75. Trykt i DOKO 835.
76. Dansk Dampskibsrederiforening. Korrespondance. 1. Juli–31. Dec. 1915. Erhvervsarkivet.
77. Trykt i DOKO 834.
78. Trykt i DOKO 826 f.
79. Bilag 1 til Lovforslag.
80. Rigsdagstidende 1915–16. Tillæg A. 3649 ff.
81. »Når den Overordentlige Kommission har henstillet, at skibsfartens bidrag skulle ydes ved en afgift på nettotonagen eller på den indvundne fragt, har ministeriet ment at burde følge den sidste fremgangsmåde«.
82. Børsen 19., 20. og 30. november 1915. DSø 2. december 1915 s. 315 f.
83. Børsen 11. januar 1916.
84. Børsen 20. og 26. november 1915.
85. Børsen 16. januar 1916.
86. FT-forhandlinger 2716.
87. FT-forhandlinger 2784 f.
88. Børsen 19. og 20. januar 1916.
89. Børsen 19. januar 1916.
90. Børsen 13. og 23. januar 1916. DSø 3. februar 1916 36.
91. Se f. eks. Børsen 19. januar 1916.
92. FT-forhandlinger 2662.
93. FT-forhandlinger 2675 og 2710.
94. FT-udtalelse 18.
95. I januar 1916 gav handelsministeren ganske vist udtryk for, at det var fragternes bevægelse, der havde været bestemmende for regeringens holdning. (FT-forhandlinger 2805).
96. Trykt i DOKO 858.
97. Børsen 24. januar 1916.
98. Børsen 14. og 22. januar 1916.
99. Venstres partiprotokol 1915–17. Folketingets bibliotek.
100. FT-forhandlinger 2658 f.
101. FT-forhandlinger 2659 ff.
102. Børsen 23. februar 1916.
103. FT-forhandlinger 2664.
104. FT-betænkning 1597 ff.
105. FT-forhandlinger 3578 ff.
106. FT-forhandlinger 3633 ff.
107. LT-forhandlinger 807 ff.
108. Rigsdagstidende 1915–16. Tillæg B 2715 ff.
109. LT-forhandlinger 1386 ff.
110. LT-forhandlinger 1431 ff.
111. FT-forhandlinger 4710 ff.
112. LT-forhandlinger 1462 ff.
113. FT-udtalelse 22 f.
114. DSø 30. marts 1916 108.
115. LT-udtalelse.
116. Børsen 21. marts 1916.
117. DD Kor.
118. Fællesudvalgets protokol. Bilag til Aktstykker vedrørende Bidrag fra Skibsfarten til Dyrtidsforanstaltninger. Bilag II, indeholdende Udvalgenes foreløbige Arbejder og Forhandlingsprokoller m. m. Folketingets bibliotek.
119. Rigsdagstidende 1915–16. Tillæg B 2877 ff.
120. FT-forhandlinger 4775 ff. LT-forhandlinger 1469 ff.
121. FT-forhandlinger 4780.
122. Bilag 1 til Lovforslag.
123. FT-forhandlinger 2806.
124. Børsen 5. februar 1916.
125. Børsen 8., 10. og 11. februar 1916. Indlæggene er samlet i DSø 10. og 17. februar 1916.
126. Børsen 11. februar 1916.
127. Indlæggene bar skiftevis titlerne: »Handelsministeren og erhvervene« og »Erhvervene og handelsministeren«.
128. Børsen 5. februar 1916.
129. Børsen 6. februar 1916.
130. Børsen 8. februar 1916.
131. FT-udtalelse 19 f.
132. FT-forhandlinger 2806.
133. FT-forhandlinger 2703.
134. Se f. eks. Mem. 1 862 f.
135. Mem. 1 863.
136. Mem. 3 890.
137. Citaterne ovenfor er fra Mem. 1 863.
138. Mem. 3 889.
139. LT-udtalelse 8.
140. FT-udtalelse 20 f.
141. FT-udtalelse 20.
142. Dansk Dampskibsrederiforening. Korrespondance. 1. Juli–31. dec. 1915.
143. DD Kor.
144. LT-udtalelse 5.
145. LT-udtalelse 6.

146. FT-forhandlinger 2700.
 147. Mem. 3 889.
 148. Mem. 1 865.
 149. Mem. 1 866.
 150. Mem. 3 891.
 151. Mem. 1. 869.
 152. LT-udtalelse 12.
 153. Op. cit.
 154. Bemærkningerne til Lovforslag 5. Se også Rode under førstebehandlingen i Folketinget. FT-forhandlinger 2711 f.
 155. Bilag 1 til Lovforslag.
 156. FT-forhandlinger 2703.
 157. Birch udtalte: »Under de foreliggende omstændigheder derimod bør man ikke holde næringslivets handlefrihed, men almenvellet i første række«. FT-forhandlinger 1735.
 158. Se s. 161 ff. Rode udtalte også: »Det er en kendt sag, at den interesse, det erhverv, som ønsker at hindre en lovgivning, fremstiller sit syn på sagen i grelle billeder«. FT-forhandlinger 3597.
 159. FT-udtalelse 18.
 160. DOKO 547.
 161. Mem. 1. 862.
 162. Underbilag 2 til bilag 1 til FT-betænkning. De tilbagesendte skemaer findes i: Handelsministeriet 1916. Journal nr. 131. Rigsarkivet.
 163. Statistisk Årbog 1913 tabel 68. Statistisk Årbog 1914 tabel 70.
 164. Underbilag 1 til bilag 1 til landstingsudvalgets betænkning.
 165. Blandt disse var selskaberne, ledet af A. O. Andersen, A. P. Møller og Kay Reinhard.
 166. FT-forhandlinger 3596 ff.
 167. LT-forhandlinger 818 ff.
 168. Børsen 19. november 1915. DSø 13. januar 1916 10.
 169. Dyrtdforanstaltninger Nr. 6. Bilag 1. 1. bind 1915-1952. Folketingets bibliotek.
 170. Handelsministeriet 1916. Jr. nr. 131.
 171. Johan Schreiner: Norsk skipsfart under krig og høykonjunktur 1914-1920 98 ff.
 172. Underbilag 3 til bilag 1 til FT-betænkning.
 173. Bilag 3 til FT-betænkning.
 174. Se f. eks. FT-forhandlinger 2706.
 175. Børsen 30. januar 1916.
 176. LT-udtalelse 13 f.
 177. FT-forhandlinger 2705.
 178. Indenrigsministerens opfordring til den Overordentlige Kommission til at optage forhandlinger med skibsfarten var blevet motiveret med hensyn til tonnagen (se s. 145).
 179. Mem. 3 886.
 180. Underbilag D til bilag 1 til Lovforslag.
 181. DD Kor.
 182. Op. cit.
 183. Holm & Wonsild (DD Kor.).
 184. A. P. Møller (DD Kor.).
 185. Mem. 1 868.
 186. Dyrtdforanstaltninger Nr. 6. Bilag 1. 1. bind 1915-1952.
 187. FT-udtalelse 22.
 188. DD Kor.
 189. Således Absalon, Heimdal, Myren og Gefion.
 190. DD kor.
 191. Skrivelse fra De danske sukkerfabrikker til Dansk Dampskibsrederiforening den 5. april 1916 (DD Kor.).
 192. DD Kor.
 193. Se Børsen 7. april 1916.
 194. DD Kor. Da De danske Sukkerfabrikker den 14. februar underrettede Dansk Dampskibsrederiforening om et forlydende om returrejser, blev konsekvensen vurderet: »Dette vil jo formindske et skibs transportevne for ladning til Danmark med mindst 50 %«.
 195. Børsen 19. april 1916.
 196. Ove Rodes dagbog for den 21. jan. 1916. Ove Rodes arkiv. C. Koncepter, Udkast og Manuskripter. C 4: Dagbøger fra Årene 1914-18. Rigsarkivet.
 197. Rodes dagbog 23. 1. 1916.
 198. Rodes dagbog 24. og 27. januar 1916.
 199. Rodes dagbog 24. 1. 1916.
 200. Op. cit.
 201. Ove Rodes arkiv. D 2 b. Optegnelser, Koncepter og Kopier af politisk Indhold. Juli 1914-20.
 202. Rodes dagbog 19. april 1916.

203. Rodes dagbog 28. april 1916.
204. Rodes dagbog 29. april 1916. – Reinhardts lommekalender for 1916.
205. Reinhardts lommekalender for 1916.
206. Børsen 11. maj 1916.
207. Rodes dagbog 12. maj 1916.
208. FT-forhandlinger 4784.
209. Dyrstidsforanstaltninger Nr. 6. Bilag 1. 1. bind 1915–1952.
210. FT-udtalelse 22.
211. Se: Rodes dagbog. – Reinhardts lommekalender for 1916. – Fællesudvalgets protokol.
212. FT-betænkning 5.
FT-forhandlinger 4780.
213. Se note 191.
214. DD Kor.
215. Udkast til svar til Johan Hansen (DD Kor.).
216. Skrivelse fra A. P. Møller til Dansk Dampskibsrederiforening den 3. april 1916.
217. Se også Børsen 19. maj 1916.
218. Se s. 174 f.
219. Som et eksempel kan nævnes, at da D. F. D. S. i 1908 skulle have ny direktør, var det H. N. Andersen og Richelieu, der tilbød Gold stillingen. Oplyst forf. af tidligere direktør L. O. Normann.
220. Se Børsens omtale 14. maj 1916.
221. Ifølge Reinhardts lommekalender var H. N. Andersen deltager i de fleste forhandlinger, såvel blandt rederne indbyrdes som med staten.
222. FT-forhandlinger 4786.
223. Fællesudvalgets protokol.
224. Børsen 11. maj 1916.
225. FT-forhandlinger 4786.
226. DD 67.
227. Se Børsen 9. og 26. februar 1916 og DSø 16. december 1915 330 f.
228. Børsen 19. januar 1916.
229. I det i note 215 nævnte udkast er »Bestyrelsen« generelt ændret til »vi«. F. eks.: »... skal bestyrelsen for Rederiforeningen (vi) ikke undlade at meddele Dem, at det ikke er eller har været bestyrelsens (vor) hensigt at gribe ind ...«
230. DD 9.
231. Neergaard: FT-forhandlinger 4779.
232. N. Høst: Danmarks Skibsfart under Verdenskrigen (1919).

En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger

Nordslesvigske kniplersker 1787-1860

AF EBBA BUSCH

Selv om nedenstående forsøg på gennem folketællingerne at få klarhed over antallet af nordslesvigske kniplersker 1787-1860 ikke indfriede de stillede forventninger, har undersøgelsen dog givet værdifulde oplysninger om kniplingsindustriens udvikling i dens slutfase. Den tilbagegang, der må konstateres i antallet af kniplersker, afspejler en omlægning af afsætningsmarkedet, der fandt sted i slutningen af 18. og begyndelsen af 19. århundrede. Fra eksporten vendte man sig mod hjemmemarkedet, der blev stimuleret af et stigende forbrug af kniplinger, især hos bønderkvinderne. Der var dog her tale om en ringere kvalitet, de såkaldte Haderslevkniplinger, fremstillet i sogne i Haderslev amt. Bortset fra et kortvarigt opsving i eksporten omkring 1840, fortsatte tilbagegangen. Som følge heraf blev også kniplerskernes geografiske spredning indskrænket.

Som led i en omfattende undersøgelse af kniplingsindustrien er det væsentligt at få klarhed over antallet af de kniplersker, der var beskæftiget med denne husflid. Det kildemateriale, der kunne forventes at give de mest eksakte og uvildige oplysninger om disse forhold måtte være folketællingerne. Disse dækker imidlertid kun en forholdsvis kort periode af kniplingsindustriens århundredelange virke i Nordslesvig, nemlig dens slutfase, der falder i den første halvdel af 1800-tallet. Oprindeligt var det påtænkt at standse op ved 1850-tællingen, men på grund af krigen 1848 blev der ikke foretaget tælling før 1855, og da denne viste sig at være ret ufuldstændig, idet hele Slogs herred og visse sogne i Tønder og Lø herred mangler, var det nødvendigt at inkludere 1860-tællingen i undersøgelsen.

Foruden undersøgelsen af antallet af kniplersker og den topografiske udbredelse af disse var det nærliggende at udnytte folketællingerne til miljøstudier over kniplersker ved at undersøge, hvilke grupper af civilstanden og hvilke aldersgrupper, der deltog mest intensivt i knipleriet, samt fra hvilke samfundslag de kom; dernæst at klarlægge deres boligforhold, helbredstilstand samt eventuel afhængighed af fattighjælp m. v.

Den første egentlige folketælling i 1787 dækker kun de kongerigske enklaver i Nordslesvig, således at det først er fra tællingen 1801/03, man kan belyse forholdene i hele området, hvor kniplersker dengang holdt til. Da 1787-tællingen imidlertid er såre vigtig, fordi den, om end inden for et begrænset område, vidner om en højkonjunkturperiode i kniplingsindustrien, er den medtaget her. En bred zigzaglinje på kortet fig. 1 angiver udbredelsen af de sogne, hvor der kniplede ifølge tællingerne 1787-1860. Mod syd afgrænses de af den nuværende landegrænse på nær det lille sogn, Ladelund i Kær herred, som nu er tysk. Sønder Rangstrup og Haderslev herred danner grænsen mod øst, mod nord afgrænses området af Nørre Tyrstrup, Anst, Malt og Ribe herred, hvis to sydligste sogne, Vester Vedsted og Seem dog er indbefattet i kniple-sognene. Nordsøen danner den naturlige grænse mod vest, med Rømø indbefattet.

De nordslesvigske folketællinger er et ret vanskelig tilgængeligt stof, først og fremmest på grund af de meget udviklede administrative inddelinger i tiden før 1864. I den nordvestlige del af Sønderjylland fandtes der således en blanding af slesvigske og danske jurisdiktioner, de sidste gik også under navnet de kongerigske enklaver. En blanding træffes ikke blot i samme sogn, men også i samme by. Ligeledes findes der i eet og samme sogn eller by beboere, som hører til forskellige amter og øvrigheder. Desuden har godserne strøgods, således kunne Schackenborg ifølge en indberetning over kniplersker i 1806 opføre sådanne fra 13 forskellige sogne. Et enkelt sogn kan derfor være opført på flere optællingslister, løse blade, der i årenes løb let kan være gået til grunde. En deling af materialet mellem danske og tyske arkiver er med til at forøge komplikationerne; men dette er der ved at blive rådet bod på, idet der i løbet af de sidste år er foregået en omordning og gennemfotografering af hele det samlede nordslesvigske folketællingsmateriale på Rigsarkivet i København, således at det for fremtiden vil være lettere tilgængeligt. Men da indsamlingen til herværende undersøgelse blev påbegyndt i 1966, var dette imidlertid ikke iværksat. Ovennævnte stærkt forvirrende forhold har sikkert gjort sit til, at man før i tiden med forståelig uvilje gav sig i lag med en kulturhistorisk opgave, der byggede på de nordslesvigske folketællinger. Da hele tanken med undersøgelsen var sogn for sogn at søge at belyse bestanden af kniplersker ned gennem årene, stod det klart, at oplysninger fra de forskellige lister fra hvert sogn måtte samles som brikker i et puslespil, hvis færdige billede desværre måtte fremstå med store huller.

De ældste optællingslister blev udfærdiget af præsterne i 1769, men er ganske uden værdi, idet de kun indeholder statistiske oplysninger om sog-

Søndersjysk sognekort.

nets beboere, opdelt efter køn, aldersklasse og (ikke altid) erhverv; det sidste mangler imidlertid for kvinders vedkommende. Det er først med tællingen af 1787, at mere detaljerede oplysninger gør materialet brugbart, og med ordet »kniplerske« som stikord er alle sogne fra Ribe til et godt stykke syd for landegrænsen samt hele Åbenrå amt og Haderslev herred gennemgået; til slut er de sogne, hvor kniplersker kunne opspores, inddraget i undersøgelsen. Efter et bestemt skema opnoteredes alt af interesse, civilstand, alder, boligforhold, erhverv hos husværtten, detaljer vedr. kniplerskers helbred, almisse- eller fattighjælp, uægte børn m. v. Gennem denne finkæmning af tællingerne opsporedes der således 9.037 kniplersker, der på tabel I er opført sognevis.

Optegnelse

Folketallet i **Møgeltonder** Sogn under **Riberhus** Amt, saaledes som det befandtes at være den 1ste Julii 1787, tilligemed Forklaring om enhver Person's Stand, Embede og Nærings-Bej, med videre.

Personens og Stedernes Navne, samt Familiernes Antal.	Personernes fulde Navne ubi enhver Familie.	Om enhver Person er ubi Familien, samt om Døen er ægte eller uægte, af søsle, andet eller hviifler Egteskab.	Personernes Alder, det levende Alders Aar iberegnet.	Ugift eller Gift, og hvorofte de have været i Egteskab eller Enkeskab.	Personernes Tælle, Embede, Forretning, Haandværk eller Nærings-Bej.	Summa paa Folketallet i hver Bøje og Sogn, med videre.
16 ^{de} Familie	Niels Hansen	Lothbrud	45	gift 2 ^{de} gang	Landmand	85
17 ^{de} Familie	Anna Catharina Nilsen	Jant Loren	30	1 ^{de} gang	Landmand	
	Niels Hansen	Cirump Carl	23	ugift		4 Bøller
	Nicholaisen søster	Cirump Niels	33	ugift		
18 ^{de} Familie	Jens Jensen Tøft	Lothbrud	70	Landmand, 1 ^{de} gang	Landmand	Ejendoms
	Maren Hans d.	Cirump Niels	25	1 ^{de} gang	Landmand	
19 ^{de} Familie	Ludvig Christensen	Lothbrud	38	1 ^{de} gang	Landmand	2 Bøller
	Agathe Christensen	Jant Loren	31	1 ^{de} gang	Landmand	
	Sela Agathe d.	Jens søster	4			
	Kasmus Nielsen	Jant Loren	22			
	Niels Hansen	Lothbrud	20			
	Johann Christian Jensen	Lothbrud	14			
20 ^{de} Familie	Peder Pedersen	Lothbrud	72	gift 2 ^{de} gang	Landmand	6 Bøller
	Hertich Peders	Jant Loren	50	1 ^{de} gang	Landmand	
	Sabine Claus d.	Lothbrud	25	ugift		3 Bøller
21 ^{de} Familie	Peter Pedersen	Lothbrud	39	1 ^{de} gang	Landmand	
	Christiane d.	Jant Loren	42			
	Anna Catharina	Jens søster	6			
	Juliane	Jens søster	3			
	Laupe Pedersen	Jens søster	23			
	Hennig Jacobsen	Jens søster	19			
	Claus Jacobsen	Jens søster	16			
	Jochum Jacobsen	Jens søster	13			
22 ^{de} Familie	Christen Jensen	Lothbrud	50	1 ^{de} gang	Landmand	8 Bøller
	Anna Christensen	Jant Loren	42			
	Anna Catharina	Jens søster	22			
	Carl Julius	Jens søster	16			
23 ^{de} Familie	Johann Tøft d.	Lothbrud	70	Landmand, 1 ^{de} gang	Landmand	4 Bøller
	Meredt Als d.	Opstaller i et Land	41	ugift		
24 ^{de} Familie	Peder Pedersen	Lothbrud	52	1 ^{de} gang	Landmand	2 Bøller
	Marna Marie	Jant Loren	52			
	Peder	Jant Loren	22			
	Loren	Jant Loren	19			
	Ege Marie	Jant Loren	14			
	Christiane	Jant Loren	12			
	Catharine	Jant Loren	8			
25 ^{de} Familie	Peder Jensen Tøft	Lothbrud	28	1 ^{de} gang	Landmand	7 Bøller
	Margarete Peders	Jant Loren	33			

En side fra nordslesvigske folketællinger 1787. Møgeltonder sogn Riberhus amt. Slotsgade 12. til 20. familie. Bladet angiver i alt 9 kniplersker.

TABEL I
 Antal af kniplersker 1787-1860

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860
<i>Tønder herred</i>							
Tønder lands.....	÷	28*	10	22	11	÷	2
Møgelstønder.....	357	63*	103	88	48	37	33
Højer.....	÷	60*	39	35	14	0	2
Daler.....	145	109*	67	105	85	13	8
Visby.....	23	14	27	42	28	20	19
Emmerlev.....	58	63*	208	252	225	88	199
Hjerpsted.....	÷	42*	22	48	27	0	21
Abild.....	÷	133	64	86	87	10	56
Ubjerg.....	÷	1*	1	70	0	÷	0
I alt...	583	513	541	748	525	168	340
<i>Slogs herred</i>							
Hostrup.....	÷	55*	11	21	26	÷	13
Højst.....	÷	0*	18	24	20	÷	13
Rabsted.....	÷	3*	3	22	6	÷	2
Bylderup.....	÷	1*	12	11	3	÷	1
Burkal.....	÷	52*	33	27	9	÷	9
Tinglev.....	÷	0*	1	2	0	÷	0
I alt...		111	78	107	64		38
<i>Lø herred</i>							
Sdr. Skads.....	÷	28	÷	47	12	4	3
Ballum.....	98	168	89	120	65	75	64
Rømø.....	67	÷	8	32	27	8	9
Randerup.....	28	3*	4	15	16	16	11
Mjolden.....	7	38*	10	10	12	12	10
Døstrup.....	148	69*	68	67	42	17	20
Brede.....	÷	÷	7	52	40	17	15
N. Løgum.....	÷	÷	24	67	36	÷	40
L. kl. lands.....	÷	÷	13	15	20	÷	4
Løgumkloster.....	÷	÷	30	48	49	÷	27
I alt...	348	306	253	473	319	149	203
<i>Ribe herred</i>							
St. Catherine.....	÷	3	2	2	1	0	0
Seem.....	9	58	12	3	10	1	1
V. Vested.....	32	11	2	0	0	0	0
I alt...	41	72	16	5	11	1	1

TABEL I (fortsat)

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860
<i>Hvidding herred</i>							
Arrild.....	÷	3	17	18	29	19	÷
Højrup.....	÷	21	28	23	29	28	12
Roager.....	2	9	6	8	1	4	9
Hvidding.....	3	26	2	5	0	4	1
Vodder.....	÷	7	5	11	1	8	7
Brøns.....	8	40	4	16	1	19	÷
Skærbæk.....	2	49*	62	62	5	66	35
Spandet.....	÷	8	11	13	0	24	25
Rejsby.....	÷	3	0	0	0	3	2
I alt...	15	166	135	156	66	175	91
<i>Frøs herred</i>							
Østerlinnet.....	÷	44	24	25	÷	9	9
Jels.....	÷	14	0	0	3	5	5
Rødning.....	÷	6	3	10	5	7	1
S. Hygum.....	÷	9	13	6	0	4	2
Fole.....	÷	1	4	8	5	3	3
Gram.....	÷	119	34	72	68	74	62
Lintrup.....	÷	6	0	3	0	0	0
Hjerting.....	÷	0	3	0	1	0	0
Skrave.....	÷	9	0	0	0	0	0
I alt...		208	81	124	82	102	82
<i>Nr. Rangstrup herred</i>							
Toftlund.....	÷	118	17	39	23	17	9
Tislund.....	÷	149	18	28	31	37	23
Bevtoft.....	÷	193	12	9	11	15	3
Agerskov.....	÷	118	10	21	11	17	12
Branderup.....	÷	40	2	14	10	7	0
I alt...		618	59	111	86	93	47
<i>S. Rangstrup herred</i>							
Bedsted.....	÷	18	20	19	13	÷	6
Hellevad.....	÷	0	0	0	1	÷	0
I alt...		18	20	19	14		6
<i>Gram herred</i>							
Oksenvad.....	÷	3	0	0	0	0	0
Magstrup.....	÷	1	0	0	0	0	0
Jegerup.....	÷	÷	0	8	21	0	2
Nustrup.....	÷	147	35	28	33	27	8
Skrydstrup.....	÷	29	25	37	22	15	15
I alt...		180	60	73	76	42	25

TABEL I (fortsat)

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860
<i>S. Tyrstrup herred</i>							
Stepping	÷	6	0	0	0	0	0
Chr.feld	÷	1	0	0	0	0	0
Dalby	÷	0	0	2	0	0	0
I alt		7	0	2	0	0	0
<i>Kær herred</i>							
Ladelund	÷	6	0	0	0	0	0
<i>Købstæder</i>							
Tønder	÷	38					
Haderslev	÷	1					
Åbenrå	÷	1					
Ribe	3	3					
I alt	3	43					

På grund af manglerne kan det fremkomne antal af kniplersker ikke anses for at være dækkende, og materialet, som det nu foreligger, er helt uegnet til at belyse de faktiske forhold.

Kniplingsindustriens udvikling 1787-1860

Resultatet af undersøgelsen er dog ikke helt negativ, fordi det til trods for materialets brudstykkeagtige karakter dog er muligt at anstille visse betragtninger over udviklingen af kniplingsindustrien inden for det område, der er markedet på kortet s. 192.

Da 1787-tællingen imidlertid kun dækker de kongerigske enklaver, måtte det tilsvarende område også udskilles fra 1801-tællingen for at skaffe et reelt sammenligningsgrundlag, hvilket er sket på tabel II over kniplersker fra de kongerigske enklaver.

På det forholdsvis korte tidsrum af 14 år, der adskiller de to tællinger, kan der allerede spores betydelige ændringer i bestanden af kniplersker, der inden for dette tidsrum er dalet fra 975 til 531, en tilbagegang der mærkes i de fleste områder med undtagelse af Ballum, Mjolden og Seem, tre sogne der til gengæld viser stærk fremgang. Den meget nedsatte bestand af knip-

TABEL II

	1787	1801
Møgeltønder.....	357	63
Daler.....	145	89
Visby.....	23	14
Emmerlev.....	58	38
Ballum.....	98	168
Rømø.....	67	÷
Randerup.....	28	3
Mjolden.....	7	38
Døstrup.....	148	60
Seem.....	9	58
V. Vedsted.....	3	0
Ribe.....	3	0
I alt...	946	531

lersker i 1801 i forhold til 1787 afspejler indirekte forhold, der har baggrund i den store historiske omvæltning, der igangsattes af den franske revolution; i årene efter denne blev afsætningsmulighederne på tidligere og da gunstige eksportmarkeder vanskelige for luksusartikler som for eksempel de nordslesvigske kniplinger. Mange kniplersker var i 1700-tallet nødvendige for at opretholde denne eksport, og 1787-tællingen belyser derfor, om end kun punktvis, en højkonjunkturperiode i kniplingsindustrien. Så store antal i de enkelte sogne som for eksempel Møgeltønder, Daler og Døstrup træffes ikke nogensinde i de samme sogne i de påfølgende tællinger. Omfanget af den reelle bestand er dog vanskelig at ansætte, idet der intet kildemateriale er til rådighed til at belyse forholdene til fulde; men der er ingen tvivl om, at det samlede antal af kniplersker i 1787 har været langt større end i 1801/03.

Folketællingen 1801/03 er den første, der dækker hele knipleområdet. De herfra opsporede 2.248 kniplersker udgør langt fra det virkelige antal. For det første mangler erhvervsbetegnelse for kvinder helt i følgende sogne: Rømø, Brede, Nr. Løgum, Løgumkloster landsogn og flække; alle er det lokaliteter, der vides at have haft en stor bestand af kniplersker, også langt tilbage i tiden. Yderligere fremgår det af de tabellariske efterretninger, at antallet i Løgumkloster flække alene anslås til 3-400 i 1810¹. For det andet kan tællingslisterne fra flere sogne i Tønder, Slogs og Hvidding herred ikke være bevaret i deres fulde omfang (disse er mærket med * på tabellen),

og det har tilmed været muligt at klarlægge bestanden i flere af disse sogne gennem omtrent samtidigt kildemateriale, der viser, at antallet af kniplersker må have været langt større (jfr. side 200).

Folketællingen 1801/03 er dog, sine mangler til trods, med til at belyse en meget interessant periode i kniplingsindustriens historie, fordi den indirekte antyder de første etaper i en omlægning af afsætningsmarkederne på grund af en svigtende eksport. Netop på dette tidspunkt var der åbnet muligheder for en større afsætning af de nordslesvigske kniplinger på hjemmemarkedet, de danske provinser, hvor efterspørgslen efter denne luksusartikel især stimuleredes af en tiltagende mode hos bønderkvinderne, der i de fleste egne af landet nu pyntede deres hovedtøjer med nordslesvigske kniplinger². Den store tilvækst i 1803 af kniplersker i flere sogne i Nr. Rangstrup herred skal sikkert ses på baggrund af denne markedsændring. Det ville have været af overordentlig stor betydning for studiet af kniplingsindustrien netop fra dette tidspunkt og frem til 1830, om folketællinger havde været foretaget, fordi afsætningen af kniplinger på hjemmemarkedet har kulmineret inden for disse år³. Antallet af kniplersker i 1834/35-tællingen er følgelig stærkt reduceret, og der er godt og vel 1.000 mindre end i 1801/03. Selv om totaltallet på 1.243 fra 1834/35 må betragtes som et absolut minimumstal, så viser det dog den nedadgående tendens, som må have præget kniplingsindustrien i årene efter 1830.

Et kortvarigt opsving i omsætningen af kniplinger, og da især på eksportfronten, spores i folketællingen 1840, der viser en tilvækst på over 500 kniplersker i forhold til 1834/35; men allerede fem år senere i 1845 er antallet sunket tilbage til nøjagtigt det samme som i 1834/35. I 1855 og 1860 fortsætter nedgangen, og på det sidstnævnte tidspunkt er bestanden nået ned under det halve af 1840's. Ifølge fabrikskontrollør Poulsen i Altona er nedgangen i kniplingsindustrien begyndt at sætte ind efter 1827. Der anføres flere grunde til denne nedgang, og hans konklusion, der bygger på en undersøgelsesrejse i kniplingsdistriktet i 1847, er, at nedgangen skyldes dels agerdyrkningens fremskridt og bondens stigende velstand, dels ugunstige konjunkturer på grund af maskinfremstillede kniplinger⁴.

Den topografiske udbredelse af kniplersker

Visse ændringer i den topografiske udbredelse af kniplersker kan også påvises især inden for tidsrummet 1801/03 til 1860. 1787-tællingen er desværre for ufuldstændig til at kunne bidrage væsentlig hertil. Efter 1803 forsvinder kniplerskerne fra flere lokaliteter og sogne; dette gælder især syd for græn-

sen og i sogne nord og nordøst inden for kniplingsdistriktet samt i købstæderne, kort sagt de steder hvor bestanden allerede i 1801/03 viste tegn på at være hensygnende uden rekruttering af småpigcer og med en gennemgående høj alder på de daværende kniplersker. Efter 1835 er denne »af-folkning« fortsat. Kun i ganske begrænsede områder har bestanden af kniplersker holdt sig ned igennem alle tællingerne, og disse sogne kunne passende betegnes kernesogne, fordi de vedblev at være højborge for kniplieriet. Desværre er det ud fra folketællingerne alene kun muligt at følge udviklingen helt fra 1787 i et enkelt sogn, nemlig Ballum, da kun det var ublandet kongerigsk. I øvrigt har det i Tønder herred især været sogne som Emmerlev, Abild, Møgeltønder og Hjerpsted, der har dannet kernen i en bestand af kniplersker, der helt ind i det 20. århundrede har formået at holde fast ved kniplieriet. Et mere begrænset antal holdt til i Slogs herred, især i Burkal og Hostrup sogne. I Lø herred var Ballum hele tiden det førende sogn med god støtte fra Nr. Løgum og Døstrup samt Løgumkloster flække, der dog kun belyses af spredte folketællinger og derfor ikke fremtræder på skemaet i den fylde, den sikkert burde. Fra Hvidding herred kan fremhæves Skærbæk, Højrup og Spandet, mens Gram og i mindre format Østerlinnet i Frøs herred har holdt stand længe efter 1860. I 1803 var alle sogne i Nr. Rangstrup herred godt besat med kniplersker, men kun Tislund og Agerskov fortsatte med at spille en vis rolle indtil 1860. I Gram herred har der i Nustrup og Skrydstrup kun været et mindre antal, der holdt ud efter 1803.

Folketællingernes mangelfuldhed belyst gennem samtidigt kildemateriale

Allerede under den primære gennemgang af 1801/03-tællingen stod det klart, at denne enten var meget mangelfuld eller upålidelig, ja måske begge dele, idet antallet af kniplersker fra visse sogne forekom absurd lille, selv i de tilfælde, hvor det var indlysende, at visse sognedele manglede i optællingen. Således kunne hverken Møgeltønder, Emmerlev eller Hjerpsted m. fl. give et billede af de faktiske forhold på det tidspunkt, tællingen fandt sted. Det samme kan i høj grad siges om Gram sogn i Frøs herred, dette sogn vil imidlertid blive behandlet i anden sammenhæng (jfr. side 205). Antagelsen af, at det fremkomne antal af kniplersker kun dækker et minimum af det faktiske, blev på overbevisende måde bekræftet af forekomsten af flere erhvervs-lister fra 1806 og 1810, som efterhvert blev opsporet på forskellige slesvigske arkiver, efterhånden som kniplingsundersøgelsen skred fremad. Det drejer sig om 3 lister fra 1806, der sikkert er blevet udfærdiget som led i den gennemgribende undersøgelse, som netop i disse år udførtes af assessor Lehmann

TABEL III

	1803	1806 ¹	1806 ²	1806 ³	1806 ¹⁻³	1810 ¹	1810 ²
<i>Tønder herred</i>							
Tønder lands.....	28	88			88		
Møgeltønder.....	63	3	247		250		
Højer.....	60	127	11		138		
Daler.....	109	28	142		170		
Visby.....	14		1		1		
Emmerlev.....	63	324	211		535		210
Hjerpsted.....	42	123			123		103
Abild.....	133	126	17		143		
Ubjerg.....	1	49			49		
<i>Slogs herred</i>							
Hostrup.....	55	16		112	128	110	
Højst.....	0	7		18	25	36	
Bylderup.....	0			29	29	33	
Burkal.....	52			142	142	90	
Tinglev.....	0			22	22	9	
Ravsted.....	0	9		52	61	37	
Bjolderup.....	0			6	6	4	
<i>Lø herred</i>							
Skads.....	28	55	21		76		45
Randerup.....	3		3		3		
Mjolden.....	38		8		8		
Døstrup.....	69		21		21		
<i>Ribe herred</i>							
Seem.....	58		27		27		
<i>Hvidding herred</i>							
Skærbæk.....	49		18		18		
Rejsby.....	3		22		22		
I alt...	868	955	749	381	2.085	319	358

for at give Kommercekollegiet klarhed over kniplingsindustriens vilkår og tilstand, således at man på uvildig måde kunne være i stand til at afslutte en strid, som i lange tider havde stået på mellem kniplingsfabrikanter og huserer (d. v. s. omvandrende kræmmere, der solgte, men ikke selv fabrike-rede kniplinger ⁵).

Den første liste, der på tabel III er mærket 1806¹, dækker antallet af kniplersker i Tønder og Højer herred (inklusive den solvigske, kogsbølske og søndergårdske kommune), 955 i alt ⁶. Den næste, mærket 1806², består af

en census over godset Schackenborgs bestand af kniplersker i Tønder og Lø herred, i alt 749⁷. Den tredje, her mærket 1806³, dækker kniplersker i Slogs herred, omfattende 381 kvinder⁸. Endelig findes to lister fra de tabellariske indberetninger fra 1810, hvoraf den ene omfatter Slogs herreds kniplersker, her mærket 1810¹, og den anden kniplersker i Emmerlev (inklusive den kogsbølske kommune) samt Hjørpsted og Skads sogne, mærket 1810²⁹.

At alle listerne både fra 1806 og 1810 er summariske uden særlige oplysninger bortset fra Slogs herreds indberetning 1806 har mindre betydning i denne forbindelse, hvor det først og fremmest gælder om at påvise manglerne i folketællingen 1803, som til sammenligning er opført længst tv. i tabellen; her findes endvidere en sammenlægning af de 3 lister fra 1806, mærket 1806¹⁻³, og det er fremfor alt disse totaltal, der på overbevisende måde gør det klart, at de fremkomne tal fra folketællingen 1803 fra flere af de vigtigste kniplersogne i det her behandlede område kun kan udgøre en brøkdel af det faktiske antal, og det er udelukket, at der i løbet af den korte tid af tre år kan være foregået en så kraftig tilvækst af kniplersker her, som totaltallene fra 1806 afspejler. Konklusionen bliver, at 1803-tællingen ikke er pålidelig, en antagelse der bekræftes af et lignende forhold, der kan påvises i Kær herred, som nu ligger syd for grænsen. Antallet af kniplersker er her iflg. tællingen 1803 minimal; der opgives at være 6, begrænset til Ladelund sogn; de er alle over 50 år. En erhvervsliste fra 1806 viser imidlertid, at dette antal ikke kan godtages uden videre¹⁰. Tabel IV, hvor kniplerskerne er grupperet efter alder, viser, at antallet i 1806 var 64 fordelt på tre sogne i Kær herred, Sdr. Løgum, Ladelund og Karlum.

Der er ingen begyndere, og størsteparten af kniplerskerne er ældre, idet 7 % er over 30 år, hvilket gør det vanskeligt at tro på en kraftig tilgang i løbet af de tre år, der ligger mellem folketællingen og erhvervslisten fra 1806. Det er snarere tællingen i 1803, der enten er mangelfuld eller upå-

TABEL IV

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-89	I alt
Sdr. Løgum.....	0	5	6	4	7	9	4	1	36
Ladelund.....	0	1	6	4	1	6	2	5	25
Karlum.....	0	0	1	1	0	1	0	0	3
I alt. . .	0	6	13	9	8	16	6	6	64

lidelig, en antagelse der også får støtte gennem forekomsten af en række erhvervslistes fra Kær herred fra 1755–1771, som viser, at der er tradition for tilstedeværelsen af en større bestand af kniplersker her. I 1755 var der 202, der i 1771 var faldet til 154¹¹. Overvægten af ældre kniplersker og manglende rekruttering i 1806 viser imidlertid, at kniplingsindustrien allerede da var nedadgående. I den næste tælling fra 1835 findes ingen kniplersker opført i Kær herred.

Men det er ikke alene 1801/03-tællingen, der må betragtes med en vis skepsis. Således opgiver Georg Hansen i 1832, at der skulle være 200 kniplersker i Ballum og mellem 30–40 på Rømø, en opgivelse der ikke er i samklang med de tal, der kunne opspores to år senere i tællingen fra 1834, hvor Ballum har 89 og Rømø kun 8 kniplersker. På baggrund af de tal, der opgives for Ballum og Rømø i tællingerne før og efter 1834, er Hansens tal de mest antagelige¹².

Ligeledes er Emmerlev sognekronike fra 1860 medvirkende til at understrege den opståede skepsis over for det fremkomne antal af kniplersker fra den samtidige folketælling¹³. Emmerlev hører til et af de mere komplicerede sogne, hvor beboerne blev optalt på flere lister, idet nogle hørte under Møgeltønder birk, hvor de som undersætter af enten det schackenborgske eller det trøjborgske gods er registreret under Ribe amt, hvorimod resten blev optalt enten under den tønderiske eller den kogbølske del af Tønder amt. Fordelt over sognets forskellige lokaliteter fremtræder antallet af kniplersker i de to optællinger således:

	S. Sejerslev	Vrågård	Hemme	Nyland	Emmerlev	N. Sejerslev	Kærgård	Gl. By	I alt
<i>Folketællingen</i>									
Ribe amt.....	30	–	1	14	37	–	8	–	90
Tønderske.....	24	–	–	–	11	–	–	–	35
Kogbølske.....	24	19	–	4	6	14	–	7	74
I alt...	78	19	1	18	54	14	8	7	199
<i>Sognekroniken</i>									
Ribe amt.....	24	–	1	36	38	–	13	–	112
Tønderske.....	35	–	4	6	17	–	–	1	63
Kogbølske.....	33	25	–	3	9	97	5	3	175
I alt...	92	25	5	45	64	97	18	4	350

Heraf fremgår det, at antallet af kniplersker i »Sognekrøniken« overgår folketællingens med 131. Divergenser kan påpeges i alle tre optællingsdistrikter, størst dog i den kogbølske kommune. Det er vanskeligt at finde frem til grunden til denne divergens, idet alle lokaliteter tilsyneladende er dækket af folketællingen. Manglen kan således dårligt skyldes bortkomne lister eller dele af sådanne. Det er muligt, at det kan tilskrives forskellig indstilling over for optællingsopgaven, og man skulle da mene, at præsten, der har forfattet sognekrøniken, kendte sine sognebørns erhverv godt. Sagen får imidlertid stå hen, og indtil videre er det sikreste at regne med, at antallet på 199 kniplersker i Emmerlev sogn kun er at betragte som et minimumstal.

Knipleriets betydning for visse sogne

For at finde frem til den betydning, knipleriet har haft for sogne, hvor dette erhverv blev drevet mest intensivt, må kniplerskernes antal ses på baggrund af det samlede antal af kvindeskøn over 5 år i de pågældende sogne. Dette forhold illustreres bedst ved at udvælge 5 sogne fra de tidlige folketællinger, 1787 og 1801/03, en periode hvor der endnu fandtes store bestande af kniplersker.

Tallene i tabel V er fremkommet på følgende måde. Alle af kvindeskøn er optalt, hvorefter småpiger under 6 år trukket fra. Resten opdelt derefter i to grupper, de kniplende og de ikke kniplende. En nøjere granskning hos de sidstnævnte viste imidlertid, at en del af disse har tilhørt gårdmandsmiljø, idet de enten var gift med gårdmænd, var enker efter sådanne, eller for de ugiftes vedkommende var døtre af gårdmænd eller tjenestepiger hos sådanne. En anden undergruppe udgøres af kvinder, der var beskæftiget ved anden husflid inden for tekstilfaget, nemlig spindersker, væversker, syersker og strikkersker. Tilbage står så de kvinder uden er-

TABEL V

	O. 5 år	Knipl.	÷ knipl.	Grdm.	Spind etc.	Potentielle
1787 Møgeltønder.....	776	357 46%	419	150	63	206 26%
Ballum.....	603	98 15%	505	253	1	254 42%
Døstrup.....	401	148 37%	253	140	9	104 25%
1801 Gram.....	805	119 15%	686	232	3	461 51%
1803 Bevtoft.....	341	193 57%	148	72	70	6 2%

hvervsbetegnelse, her betegnet som potentielle kniplersker, fordi de alle i de her behandlede sogne viste sig at stamme fra et miljø, der udgøres af kådnere, inderster, daglejere og småhåndværkere, kort sagt det miljø, hvorfra kniplersker i almindelighed rekrutteredes. Spørgsmålet melder sig da, hvorfor knipler så ikke flere af de potentielle? En undersøgelse af deres civilstand antyder grunden. Som eksempel kan tages Døstrup sogn 1787, hvor der fandtes 148 kniplersker og 104 potentielle med følgende fordeling på civilstanden:

	Kniplersker		Potentielle	
ugifte.....	105	71%	21	20%
gifte.....	25	} 28%	58	} 80%
enker.....	18		25	
i alt...	148		104	

Tallene taler sådan set for sig selv, idet det ses, at de ugifte udgør 71 % af kniplerskerne, men kun 20 % af de potentielle, hvorimod de gifte og enkerne tilsammen med 28 % danner minoritet blandt kniplerskerne, men til gengæld majoritet med 80 % blandt de potentielle. Endvidere viser tabellen over civilstand hos kniplersker i Ballum sogn i 1787, at der her overhovedet ikke var gifte kvinder beskæftiget ved kniplerskrinet. I de øvrige udvalgte sogne holder de gifte og enkerne også majoriteten blandt de potentielle. Dette falder i øvrigt ganske godt i tråd med andre undersøgelser over kniplersker i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet, hvor knipleriet fortrinsvis blev båret af ugifte og yngre kniplersker¹⁴.

Ikke blot civilstand, men også miljø må have indvirket på antallet af kniplersker i de enkelte sogne. Således er procenten af kvinder fra gårdmandsmiljø højest i Ballum (42 %) og Døstrup (35 %), noget lavere i Gram (28 %) og Bevtoft (21 %) og lavest i Møgeltønder (18 %). I de to sidstnævnte sogne ligger derimod procenten af kniplersker højest, og det endda til trods for, at der netop i disse sogne fandtes et anseligt antal kvinder, der drev anden tekstilvirksomhed. Konklusionen må derfor blive, at knipleriet har haft vital betydning for kvinder uden for gårdmandsmiljø i Møgeltønder og Døstrup i 1787 og Bevtoft i 1803, ja i to af disse sogne har omtrent halvdelen af den kvindelige befolkning tjent til det daglige brød ved at kniple.

Med hensyn til Gram sogn er forholdene noget mere komplicerede, og det er derfor påkrævet at tage Gram sogn op til revision nu. Ifølge tællingen af 1801 var der 119 kniplersker og 776 ikke kniplende kvinder o. 5 år. Af de sidstnævnte kan der udskilles en gruppe på 461 potentielle kniplersker, et tal der forekommer uforholdsmæssigt stort i forhold til antallet af opgivne kniplersker. Nu foreligger der imidlertid en erhvervsliste over kniplersker fra Gram og Nybølgods, som 1810 fra godsinspektoratet indsendtes til Kommercekollegiet i København, formodentlig til brug for de tabellari-ske efterretninger¹⁵. Der har været en del vanskeligheder forbundet ved en sammenstilling af denne listes og folketællingens kniplersker, især med hensyn til kniplerskers navne og alder. Det er således kun lykkedes at identificere 25 af kniplerskerne fra 1801 i 1810-listen. Ved en gennemgang af dødsregistre for Gram sogn fra 1. febr. 1801 til 1. juli 1810 er der ydermere fundet navne på 4 af de kniplersker, der er opført på 1801-tællingen.

Ifølge Gramlisten af 1810 angives antallet af kniplersker at være 307 i selve Gram sogn, hvor der er opført 119 i 1801-tællingen. Dersom den sidstnævnte afspejler de faktiske forhold, skulle kniplerskernes antal i løbet af lidt over 9 år være blevet forøget omtrent halvtredje gang, en ekspansion som forekommer ret voldsom. En nøjere granskning af Gram-listen fra 1810 kan afklare dette forhold noget. Listen er forfærdiget på grundlag af 8 separatlister, udfærdiget på dansk af sandemænd fra godsets enkelte lokaliteter. Disse lister er derefter på godskontoret samlet til een liste på tysk; ifølge denne er der 362 kniplersker i alt. Den danske er på 378, hvilket muligvis skyldes, at inspektoratet ikke har medtaget de kniplersker, der ikke kniplede meget. Sandemændene fra 3 lokaliteter har imidlertid opdelt kniplerskerne i 3 kategorier, de der knipler bestandigt, de ubestandige, og endelig de, der kun knipler om vinteren. Af deltids-kniplersker er der 87 i Gram sogn, hvoraf størsteparten, 62, opgives at kniple om vinteren alene. Blandt de vinterkniplende er gifte og enker repræsenteret med 30 %; men de udgør til gengæld 72 % af de ubestandige kniplersker; resten af disse består af ukonfirmerede piger. Blandt de ubestandige er yderpunkter i aldersgrupperingen fremherskende, idet småpiger og gamle enker i 60–80 årene har været ustabile kniplersker. Det er muligt, at tællingen 1801 og erhvervslisten 1810 ikke er ført efter de samme kriterier, således at forstå, at 1801-tællingen kun har optegnet de bestandige, hvorimod 1810-listen har medtaget alle, der kniplede, enten de var ubestandige eller kun kniplede om vinteren. For derfor at gøre en sammenstilling mere jævnbyrdig er de ubestandige og delvis kniplende fra 1810 udeladt, og det derved reducerede tal (benævnt ÷ 1810) opført neden under den totale bestand af kniplersker på tabel VI, hvor knip-

TABEL VI

	Civilstand			Aldersgruppering								
	ug	g	e	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-89	I alt
1801.....	79	6	34	3	25	28	13	19	5	18	8	119
1810.....	172	113	22	10	86	50	45	44	28	30	14	307
÷1810.....	122	85	13	6	53	35	30	35	25	25	11	220

lerskerne fra de to omtalte år er grupperet dels efter civilstand, dels efter alder.

Et blik på civilstanden viser en bemærkelsesværdig stærk fremgang blandt de gifte kniplersker, hvis antal i løbet af 9 år er steget fra 6 til 85¹⁶. Denne stærke fremgang skyldes uden tvivl flere forhold, men vel først og fremmest en ændret kniplateknik. Det er før blevet påpeget, at en mere kompliceret kniplateknik med vanskeligt udførte grunde og store indviklede blomstermotiver, udført i spindelsvævsfin tråd, omkring 1800 afløstes af en enklere teknik med grovere knipletråd og mere stiliserede blomstermotiver på en åben, let fremstillelig tyllsbund, kort sagt en mindre krævende teknik, som kunne udføres af langt flere og tilmed ældre personer, der havde mindre skarpt syn. Teknikken tillod således forhenværende kniplersker, der gennem årelangt arbejde i hus og mark havde fået deres hænder forgrovede, atter at deltage i kniplearbejdet¹⁷.

Også aldersgrupperingen synes at støtte denne antagelse, idet fremgangen i antallet af kniplersker er ret stor iblandt de 30-70 årige, især blandt de gifte, bestandige kniplersker. Det ser ud til, at en hidtil uudnyttet reserve af fuldt uddannede kniplersker, der som småpiger i tiden omkring 1800 havde gennemgået den obligatoriske knipleundervisning, men som ikke havde kunnet udnytte denne uddannelse på grund af giftermål, nu er blevet lokket frem, fordi en ændret kniplateknik har muliggjort en kombination af knipling og husarbejde. Nok er fremgangen i antallet af gifte kniplersker stor, men størst dog blandt teenagere, hvilket må betragtes som en fornyet tiltro til knipleriets rentabilitet. Denne opblomstring af kniplingsindustrien må til dels ses på baggrund af en stærkere efterspørgsel på kniplinger på hjemmemarkedet.

Revisionen af Gram sogn har i det store og hele klarlagt de forhold, der

kan have ligget til grund for divergensen mellem antallet af kniplersker i 1801 og 1810; men det er på grund af det store antal af teenagere i 1810 også klart, at folketællingen 1801 er mangelfuld.

Kniplerskernes civilstand

Efter denne gennemgang af de noget negative sider ved folketællingerne skal de mere positive behandles, og det er især kniplerskernes miljø, der kan klarlægges gennem en længere årrække, idet man kan få eksakte oplysninger om deres civilstand, boligforhold, aldersgruppering og i mere begrænset omfang deres helbredstilstand samt afhængighed af fattighjælp.

Kniplerskernes civilstand kan opdeles i 3 grupper, de ugifte, de gifte og enkerne. Til højre på tabel VII er disse opført herredsvis for tællingerne 1787–1860.

Tallene på tabel VIII viser, at majoriteten udgøres af de ugifte kniplersker, der i de fleste herreder fra de ældste tællinger tegner sig for halvdelen, ja i flere tilfælde for mere end to tredjedele af bestanden, endvidere, at deres antal i de givne undtagelsestilfælde ikke ligger langt under halvdelen. Disse forhold gør sig gældende, enten bestanden er stor eller lille. I de sogne, der ligger i yderkanten af kniplingsområdet, er procenten af ugifte dog ofte særlig stor, dette ses især i Ribe og Tyrstrup herred.

Med de gifte er forholdet noget andet, idet der findes ikke så få sogne, hvor gifte kniplersker overhovedet ikke figurerer i tællingerne; dette er særlig mærkbart i de kongerigske dele af Lø og Ribe herred i 1787, og det samme er tilfældet i adskillige sogne i Tønder, Højer, Lø, Slogs og Hvidding herred. Antallet af gifte er i det hele taget ikke stort i 1787, bortset fra nogle enkelte sogne, som Møgeltønder, Daler og Døstrup. Dette mindretal af gifte synes at fortsætte i 1801/03-tællingen, hvor kun enkelte sogne som Abild, Døstrup, Seem og Nustrup kan mønstre en bestand af gifte kniplersker, der er jævnbyrdig med de ugifte. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at der på et ret begrænset område inden for Haderslev amt træffes en koncentration af gifte kniplersker i sognene Bevtoft, Tislund og Toftlund, alle i Nr. Rangsted herred. Dette forhold vil blive berørt lidt senere (side 212). Fra 1834/35 og i tællingerne derefter er der en stigning i antallet af gifte kniplersker i flere sogne, og i et par af disse udgør de gifte tilmed majoriteten af bestanden, således i Daler i 1835 og i Emmerlev samt Burkal i 1840. Det er imidlertid kun i Tønder herred i sogne som Møgeltønder, Daler, Abild og Emmerlev, kort sagt i det område, hvor kniplieriet altid har haft en stor

TABEL VII
Boligforhold og civilstand

	Egen bolig			Hos familie			Kostgænger			Logerende			Civilstand i alt			Total
	Ug.	Gift	E.	Ug.	Gift	E.	Ug.	Gift	E.	Ug.	Gift	E.	Ugift	Gift	Enke	
<i>Herred</i>																
<i>1787</i>																
Tønder.....	35	1	84	280	137	13	0	0	0	25	1	7	340	139	104	583
Lø.....	14	3	21	217	25	9	10	0	0	44	0	5	285	28	35	348
Ribe.....	1	0	1	19	9	1	3	0	0	9	0	2	31	9	4	44
Hadersl. amt.	0	0	0	12	1	0	2	0	0	1	0	0	15	0	0	15
Købstæder...	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	3	3
I alt...	50	4	107	528	172	24	15	0	0	79	1	15	671	176	146	993
<i>1801/03</i>																
Tønder.....	43	10	76	241	40	7	7	0	0	65	0	24	344	50	114	513
Slogs.....	15	10	9	38	9	2	13	2	1	12	0	0	76	21	13	110
Lø.....	22	4	27	187	25	8	3	0	1	18	0	11	230	29	47	306
Ribe.....	4	3	4	27	18	1	0	0	0	12	1	2	43	22	7	72
Hvidding....	7	0	5	80	8	3	2	0	0	56	0	5	145	8	13	166
Frøs.....	6	0	36	108	25	7	8	0	0	13	0	5	135	26	47	208
N. Rangstrup.	14	2	30	326	168	15	34	1	1	23	0	5	397	170	52	619
S. Rangstrup.	1	2	0	0	1	0	7	1	0	6	0	0	14	4	0	18
Gram.....	1	0	7	94	50	4	16	0	0	7	1	0	117	62	11	180
S. Tyrstrup..	3	0	2	1	0	0	0	0	0	1	0	0	5	0	2	7
Købstæder...	7	1	6	13	0	3	3	0	0	10	2	0	30	4	8	42
Tønder S.Amt	0	0	5	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	5	6
I alt...	123	32	207	1.115	344	50	93	4	4	223	4	52	1.537	386	319	2.247
<i>1834/35</i>																
Tønder.....	46	26	87	113	77	5	16	0	1	124	14	32	299	117	125	541
Slogs.....	15	2	17	16	1	1	5	0	0	16	0	5	52	3	23	78
Lø.....	33	11	46	65	6	3	13	0	0	46	11	19	157	28	68	253
Ribe.....	2	0	1	5	2	0	0	0	0	3	3	0	11	4	1	16
Hvidding....	6	3	10	34	3	2	6	0	0	54	6	11	100	12	23	135
Frøs.....	6	3	12	6	1	0	7	0	3	29	0	14	48	4	29	81
N. Rangstrup.	4	4	7	10	1	1	0	0	0	20	3	9	33	8	18	59
S. Rangstrup.	0	3	4	1	0	0	0	0	0	7	2	3	8	5	7	20
Gram.....	7	4	13	22	1	0	4	0	1	8	0	0	41	5	14	60
S. Tyrstrup...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
I alt...	119	56	197	272	92	12	51	0	5	307	39	93	749	186	308	1243

1840

Tønder.....	60	50	102	135	192	7	49	1	3	57	5	18	302	247	129	678
Slogs.....	17	6	23	22	3	3	11	0	1	14	1	6	64	10	33	107
Lø.....	65	9	83	165	23	7	26	0	0	69	6	20	319	38	116	473
Ribe.....	2	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	5	0	0	5
Hvidding....	10	6	18	41	2	0	16	0	1	43	4	15	109	12	35	156
Frøs.....	9	2	32	9	1	0	2	0	1	48	1	19	68	4	52	124
N. Rangstrup.	2	6	10	28	4	1	28	0	2	17	1	12	75	11	25	111
S. Rangstrup.	1	0	9	4	0	0	1	0	0	3	0	1	9	0	10	19
Gram.....	6	5	9	36	0	0	2	0	0	11	2	2	55	7	11	73
Tyrstrup.....	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2

I alt... 172 84 287 442 225 18 135 1 8 264 20 93 1.007 329 412 1.748

1845

Tønder.....	43	30	76	133	114	10	38	2	1	52	7	19	266	153	106	525
Slogs.....	14	12	8	16	2	1	6	0	1	2	0	2	37	16	11	64
Lø.....	52	16	65	62	10	4	34	0	3	50	7	15	198	34	87	319
Ribe.....	1	0	3	2	0	0	1	0	0	3	0	1	7	0	4	11
Hvidding....	3	9	7	7	2	1	11	0	0	22	1	3	43	12	11	66
Frøs.....	11	2	24	6	0	0	2	0	0	30	0	7	50	2	30	82
N. Rangstrup.	2	6	19	6	1	0	15	0	0	33	0	4	56	7	23	86
S. Rangstrup.	1	0	8	3	0	0	0	0	0	2	0	0	6	0	8	14
Gram.....	6	6	13	18	6	2	6	0	1	15	0	3	45	12	19	76

I alt... 133 81 223 253 135 18 113 2 6 209 15 54 708 236 299 1.243

1855

Tønder.....	26	8	33	46	35	2	10	1	0	6	0	1	87	44	37	168
Slogs.....	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷
Lø.....	25	13	25	48	8	2	7	2	2	10	4	3	91	26	32	149
Ribe.....	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Hvidding....	21	15	31	36	24	4	15	0	2	21	1	4	91	42	41	174
Frøs.....	10	4	20	30	2	1	6	0	0	24	2	3	70	8	24	102
N. Rangstrup.	8	1	19	33	7	0	13	0	0	10	1	1	60	9	24	93
S. Rangstrup.	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷
Gram.....	4	1	8	14	1	0	6	0	0	7	0	2	31	1	10	42

I alt... 94 42 136 208 77 9 57 3 4 78 8 14 431 130 168 729

1860

Tønder.....	36	40	63	84	70	7	8	0	0	25	1	6	143	111	86	340
Slogs.....	6	2	10	5	2	0	2	0	0	10	1	0	23	5	10	38
Lø.....	36	29	49	32	23	4	6	0	0	27	1	2	95	53	55	203
Ribe.....	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Hvidding....	14	6	15	27	7	0	7	0	0	9	3	3	57	16	18	91
Frøs.....	4	9	28	23	9	1	4	0	0	3	1	0	34	19	29	82
N. Rangstrup.	5	0	10	19	0	2	4	0	0	5	0	2	33	0	14	47
S. Rangstrup.	1	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	2	3	0	3	6
Gram.....	6	1	5	2	0	0	2	0	0	6	1	2	16	2	7	25

I alt... 108 87 181 194 111 14 33 0 0 80 8 17 405 206 222 833

TABEL VIII

Civilstand %

	Ugift	Gift	Enke	Total
1787.....	68	17	15	993
1801/03.....	68	17	15	2.247
1834/35.....	61	14	25	1.243
1840.....	58	19	23	1.748
1845.....	57	19	24	1.243
1855.....	60	17	23	729
1860.....	48	25	27	833

Boligforhold i %

	Egen bolig				Hos familje				Kostgænger			
	Ug.	Gift	E.	Total	Ug.	Gift	E.	Total	Ug.	Gift	E.	Total
1787.....	31	3	66	161	74	23	3	723	100	0	0	15
1801/03.....	34	9	57	362	75	23	2	1.495	93	4	3	100
1834/35.....	32	15	53	372	72	25	3	376	91	0	9	56
1840.....	31	14	55	543	65	33	2	685	94	0	6	144
1845.....	32	17	51	437	63	33	4	406	94	1	5	121
1855.....	35	15	50	272	71	26	3	294	89	4	7	63
1860.....	28	24	48	376	61	35	4	319	100	0	0	33

Logerende

	Ugift	Gift	Enke	Total
1787.....	83	1	16	95
1801/03.....	80	1	19	280
1834/35.....	70	9	21	436
1840.....	70	5	25	375
1847.....	75	6	19	278
1855.....	78	8	14	100
1860.....	76	8	16	105

En kniplerskes omgivelser. Den næsten 90-årige kniplerske, Lisette Dyhrberg, modtager elevbesøg i sit hus i Rørkjær, Hostrup sogn. Foto ca. 1925.

koncentration af arbejdersker, at de gifte har fortsat deres erhverv igennem alle tællingerne. Havde Løgumkloster flække kunnet belyses gennem 1787- og 1801-tællingen, ville procenten af gifte kniplersker dér sikkert også have været ret høj. En række erhvervslistes over kniplersker fra denne flække fra 1740 viser, at der på dette tidspunkt allerede fandtes en større bestand af gifte kniplersker her, idet 201 ud af 621 var gifte¹⁸. En større beskæftigelse af gifte kniplersker efter 1801/03-tællingen må uden tvivl sættes i forbindelse med den førnævnte ændrede kniple teknik, som i årene efter 1800 vandt indpas, og som gjorde det muligt for gifte og ældre kniplersker at genoptage deres erhverv selv efter flere års afbrydelse.

I de to første tællinger, 1787 og 1801/03, er det samlede antal af gifte større end enkernes, et forhold der vendes om i de derpå følgende tællinger fra 1834/35 til 1860, og i et enkelt år, i 1834, når antallet af enker op på større tal end de ugifte i Løgumkloster flække. Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid, at en større koncentration af enker i alle tællinger er knyt-

tet til bestemte sogne, idet Møgeltønder, Emmerlev, Ballum og Gram gennemgående har et større antal enker blandt de kniplende end andetsteds. Også Højer, Visby, Døstrup og Skærbæk kan i enkelte tællinger fremvise lignende forhold. Alle de her nævnte sogne ligger, lige med undtagelse af Gram, nær ved Vestkysten, hvor mange søfarende ifølge tællingerne var bosatte. Undersøgelsen af erhverv hos de gifte kniplerskers mænd har vist, at der var mange sømænd, og chancen for tab af forsørger har altid været stor i så farefuldt et erhverv. Følgerne af sådanne tab afspejles således indirekte i antallet af kniplende enker i disse sogne; direkte har det desværre ikke været muligt at finde frem til den afdøde mands erhverv hos disse kniplersker, da det ikke er specificeret i tællingerne. Ligeledes svigter materialet, når det gælder om at finde frem til årsagen til de forholdsvis mange kniplende enker i Gram sogn.

Gifte, der fortsætter at kniple

En del kniplersker fortsætter deres erhverv efter indgåelsen af ægteskab. Fra tællingerne 1787–1860 er der opsporet 1.643 gifte kniplersker, hvoraf størsteparten bor hos familie og da i overvejende grad hos ægtemanden, hvis erhverv er kendt for 1.141's vedkommende¹⁹. Undersøgelsen viste, at daglejere m. v. er i majoritet i så godt som alle de opførte tællinger, ikke blot i jordbrugergruppen, men også i de øvrige. Inderster, tjenestekarle og kådnere (i den her anførte rækkefølge) har i stor udstrækning haft kniplende koner. I modsætning hertil var det ikke almindeligt, at gårdmandskoner kniplede²⁰. En undtagelse danner imidlertid 1803-tællingen, der for dette år opviser et usædvanligt stort antal gifte kniplersker fra gårdmandsmiljø; den topografiske fordeling af disse kvinder viser yderligere, at der kun var særlig mange af dem i to sogne, begge i Nr. Rangstrup herred, hvor således Tislund havde 25 og Bevtoft 22 kniplersker gift med gårdmænd. Hvorfor netop disse to sogne just på dette tidspunkt danner en undtagelse fra det almindeligt antagne er vanskeligt at udrede, og da slet ikke ud fra folketællingerne alene, som hverken oplyser noget om gårdenes størrelse eller bonitet, endsiges om mandens direkte økonomiske kår. At de gifte gårdmandskoner fra de to bemeldte sogne skulle kniple for at støtte den hjemlige økonomi under udskiftningen, der endnu omkring 1806 endnu ikke var fuldbyrdet i visse sogne i Nr. Rangstrup herred, er kun en svag mulighed, der yderligere svækkes ved, at der jo ikke forekommer mange kniplende gårdmandskoner andetsteds, hvor udskiftningen også fandt sted²¹. Forekomsten af de mange

gifte gårdmandskoner, der kniplede i Tislund og Bevtoft i 1803, må indtil videre ses som led i en almindelig opblomstring af knipleriet i Nr. Rangstrup herred, og denne må på grund af det store antal af unge kniplersker i 1803-tællingen have sat ind engang før 1800; en nærmere afgrænsning bagud i tiden kan ikke aflæses af folketællingerne.

Blandt småhåndværkere tegner snedkere og tømrere sig for det største tal, derpå kommer skomagere, smede, bødkere, kurvemagere, børstenbindere samt træskomagere; de øvrige håndværk er kun svagt repræsenteret. Blandt tekstilhåndværkere har skræddere udgjort majoriteten i langt de fleste tællinger, og mange vævere har været gift med aktive kniplersker. Mandlige kniplere og kniplingshandlere er derimod kun svagt repræsenteret. Derimod forekommer der mange sømænd (mest matroser), især fra 1787- og 1840-tællingen. Og endelig er der ikke så få almisse- og fattiglemmer, der dækker en række anonyme erhverv hos ægtemænd, der rent socialt var meget dårligt stillet.

Erhverv hos mænd gift med aktive kniplersker viser, at det fortrinsvis var blandt den lavere del af almuen, hos daglejere, arbejdsmænd, tjenestekarle, kådnere og inderster, at den gifte kniplerske fortsatte sit erhverv. Også blandt småhåndværkere, og da især hos skræddere og vævere, der ofte på grund af skrøbelighed netop havde valgt disse erhverv, måtte den gifte kniplerske være medforsørger. Det faldt også ganske naturligt, at kniplersker gift med søfarende grundet det langvarige fravær i udstrakt grad holdt fast ved knipleriet, og for dem, der var gift med almue- og fattiglemmer, har det ligefrem været en bydende nødvendighed, at de støttede hjemmets økonomi.

Boligforhold

Ifølge de oplysninger, folketællingerne kan give om boligen, kan denne opdeles i 4 grupper, alt efter som kniplerskerne bor i egen bolig, eller hos familie, eller de er logerende eller kostgængere. På tabel VII er disse 4 grupper opstillet, fordelt på herred og civilstand.

Den største gruppe omfatter kniplersker, der bor hos familie. Dersom husvæerten var en mand, kunne han foruden sin kniplende hustru og døtre også have andre kvindelige pårørende, der udøvede dette erhverv, boende, såsom sin moder, svigermoder, sine egne eller konens søstre samt konens eller egne døtre af tidligere ægteskab, plejebørn og sluttelig fjernere slægtninge såsom fastre, mostre samt niecer. Størsteparten udgøres dog af døtre, koner og søstre.

I 1787 og 1801/03 udgør denne boliggruppe en klar majoritet derved, at

den beslaglægger henholdsvis 73 og 68 % af den samlede bestand af kniplersker, som dog i 1834/35 afløses af en brat nedgang, til omtrent det halve af antallet i 1801/03. Der indtræffer imidlertid i 1840 en lille fremgang, der holder sig i 1855 og 1860, dog med lidt tilbagegang i 1845. Størsteparten af de kniplersker, der bor hos slægtninge, består i alle tællinger af de ugifte, der i 1787 til 1834/35 og i 1855 udgør næsten to trediedele af hele denne gruppe, i de øvrige år noget mindre, men alligevel over halvdelen. De giftes antal ligger derimod på omtrent en fjerdedel i 1787 til 1834/35, medens de i 1840 til 1845 og i 1860 når helt op på en tredjedel, et forhold der må ses på baggrund af den ofte omtalte omlægning i knipleteknikken, hvorved flere gifte kunne tage del i erhvervet. Det sparsomme antal enker i familjegruppen skyldes uden tvivl, at de kniplende enker har formået at fastholde eget hjem, hvorfor størsteparten af enker er at finde i gruppen med egen bolig. Boliggruppen, hvor kniplersker bor hos beslægtede, har haft almen udbredelse over hele kniplingsdistriktet, men er dog den mest fremtrædende boligform i yderzonerne. At kniplersker blev i hjemmet som ugifte, var nok også det mest oprindelige. Det store antal af disse i 1801/03 og især i 1787 bekræfter gamle traditioner, som stadfæstes gennem en række erhvervslistes over kniplersker fra 1740–1755, hvor størsteparten af kniplersker i langt de fleste områder boede hos familie²².

Den næststørste boliggruppe består af de kniplersker, der har haft egen bolig; det kan være eget hus, et kådner- eller inderstested, sjældnere en gård. Eller de kan have boet i lejebolig, for eks. en sidebygning til en gård eller et kådner-inderstested. Af tabel VII fremgår det, at enkerne i alle tællingerne holder majoriteten, hvis maximaltal ligger 1787, hvorefter der foregår en jævn nedgang indtil 1860, dog med et lille opsving i 1840. De ugifte tegner sig derefter for den næststørste gruppe, og den holder sig gennem alle tællingerne på nogenlunde samme niveau. En helt anden udvikling kan derimod ses hos den mindste gruppe, der består af de gifte, der begynder med et minimumstal i 1787 for derpå at stige jævnt indtil 1860. At der findes flest enker inden for denne boliggruppe er ganske naturligt; gennem deres erhverv har de søgt at holde fast ved egen bolig, der ofte var det eneste, der var dem efterladt ved mandens død. Det stigende antal af gifte med egen bolig, må ses på baggrund af den almindelige tendens til, at gifte i højere grad deltager i erhvervet efter 1801/03. At gifte overhovedet figurerer i denne boliggruppe, skyldes for størstedelen, at manden har arbejdet uden for sognet, oftest som tjenestekarl eller soldat. At ugifte, der gennem hele perioden udgør godt og vel en tredjedel af gruppen, har egen bolig, kan

skyldes forskellige forhold, vel først og fremmest at de ved arv har fået en god start i form af egen bolig, mens andre gennem dygtighed i deres erhverv har været i stand til at skaffe sig en sådan. Det hører imidlertid til sjældenhederne at træffe en ugift kniplerske med egen bolig, der som en gårdejerske i N. Løgum sogn kunne holde både tjenestepige og karl i 1845.

De største koncentrationer af denne boliggruppe findes i de sogne, der har de største antal af enker, og disse forekommer som allerede før nævnt i de sogne af Tønder, Lø og Hvidding herred, der grænser op til Nordsøen, d. v. s. de sogne hvorfra mange mænd gik til søs, og hvorfra mangan ikke er kommet tilbage.

En gennemgående mindre boliggruppe udgøres af de logerende kniplersker, der var indakkorderet hos en husvært mod betaling, der undertiden delvis kunne bestå af nogen husgerning. Af folketællingerne fremgår det ikke, hvorvidt de logerende havde eget rum til disposition, eller om de var henvist til at kniple, om man så må sige i familiens skød. Intetsteds tyder kniplerskernes navn på slægtskab med husværten, heller ikke i de tilfælde, hvor deres tilstedeværelse i huset markeres med et »sig opholdende«; man kan derfor gå ud fra, at de ikke er pårørende. Under logigruppen er endvidere medtaget kniplende hospitals- og fattighuslemmer, der ikke har ladet sig indpasse under nogle oplysninger af de øvrige boliggrupper. Desværre er ikke alle indsamlere af oplysninger til folketællingerne gået konsekvent til værks, og dette gælder især om beskæftigelse af fattighusets indvånere²³. Det er således opgivet, at der findes en kniplelærerinde i kniplestuen på Ballum sogns fattighus i 1845; men intet nævnes om de personer, hun underviser eller inspicerer. Det har imidlertid været almindeligt, at man beskæftigede de kvindelige fattighuslemmer med diverse håndarbejde, således som det også fremgår af mandtallet over fattighuset i Nyland i Emmerlev sogn for 1834, hvor 21 knipler og 5 spinder ud af 30 kvinder. Alt i alt er det lykkedes at opspore mellem 60–70 fattighuslemmer, der angives at kniple.

Majoriteten af de kniplersker, der bor i logi, består ifølge tabel VII i alle tællingerne af de ugifte, en majoritet der er særlig stor i 1787 og 1801/03, men som i øvrigt gennem hele perioden svinger lidt op og ned på omkring 2/3 af bestanden af de logerende kniplersker. Tallene viser endvidere, at kun meget få gifte kniplersker har boet i logi; det største antal af dem findes i 1834/35. Også enker har sjældent brugt denne form for bolig; det største antal ses i 1840. At de ugifte kniplersker holder majoriteten gennem hele perioden, ligger sådan set i sagens natur, fordi de gifte fortrinsvis har haft bolig hos ægtemanden, og enkerne har som anført ovenfor for det meste

haft egen bolig. Den topografiske fordeling viser en almen udbredelse af de logerende kniplersker, og de forekommer i alle de sogne, der har haft en rimelig bestand af kniplersker. Den største koncentration af denne gruppe findes derfor i Tønder herred i Møgeltønder, Emmerlev og Abild sogne, hvor især Møgeltønder har haft særlig mange, et sogn hvori der til gengæld næsten ingen kostgængere træffes. I Lø herred findes de fleste i Ballum og Døstrup sogne, i Hvidding herred er der flest i sogne som Højrup, Spandet og Skærbæk. I Frøs herred har Østerlinnet en del i en kort periode fra 1803 til 1835, hvorimod Gram først fra dette år har et ret stort antal, der holder sig lige til 1855; det samme forhold gør sig gældende i Skrydstrup og Nustrup i Gram herred. Endelig var der i 1803 i Rangstrup herred særlig mange i Brandrup, Toftlund og Tislund sogne. I store træk kan det siges, at der var en mærkbar fremgang i antallet af logerende fra 1834/35 med nogen nedgang i 1840, derpå en lille opgang i 1845 og sluttelig stærk nedgang i 1855 og 1860.

Den mindste af de 4 boliggrupper omfatter kostgængere, der består af kniplersker, der foruden logi kunne betale for kosten hos husværtten, hvorved begge parter benificerede, hver på sin måde, husværtten ved en ekstra indtægt, kniplersken ved fritagelse for besvær med fremskaffelsen og tilberedning af kosten, hvorved hun fik større overskud til at koncentrere sig om sit erhverv og derved havde mulighed for at kunne forbedre sin økonomi yderligere. Kniplende kostgængere må derfor muligvis anses for at have været bedre stillet end for eks. logerende artsfæller, en påstand der dog ikke lader sig belyse gennem folketællingerne. Totaltallene i tabel VII slår med al tydelighed fast, at majoriteten af kostgængere udgøres af de ugifte kniplersker, endvidere, at der er meget få enker og endnu færre gifte af denne kategori.

Den topografiske fordeling af kostgængerne viser, at disse kun forekommer i visse sogne, og at antallet af dem tilmed kan svinge stærkt ned gennem tiden. Kun i nogle ganske få sogne er bestanden ret konstant gennem alle tællingerne. Nu må det imidlertid ikke forglemmes, at de store huller i materialet, især når det gælder 1787- og 1855-tællingerne, kan indvirke stærkt på et i forvejen spinkelt talmateriale, og derved muligvis forvanske de virkelige forhold noget. Dette er især tilfældet med sognene omkring Løgumkloster flække, hvor der netop var gammel tradition for, at befolkningen, især i de landsbyer, hvor jorden var meget dårlig og jordbrugerne følgelig fattige, forøgede deres magre indtægter ved at tage kniplende kostgængere, som ifølge en indberetning fra amtmanden i 1735 betalte husværterne ugentlig²⁴. I Tønder herred træffes den største bestand af kostgængere i Abild

sogn, hvor de når op på højeste antal i årene 1834–1845. Mindre grupper kan spores i Emmerlev, Daler, Visby og Tønder landsogn. Derimod har der kun været få i en enkelt tælling i Møgeltønder sogn, der i øvrigt altid har haft en stor bestand af kniplersker. I Slogs herred har der været et mindre, dog ret svingende antal, i næsten alle sogne, og kun i Burkal har der været forholdsvis mange ned gennem tiden. I Lø herred har de især holdt til i Ballum og Døstrup sogne, og fra 1834 og fremover kan de påvises i Løgumkloster og omliggende sogne, dog især i Nr. Løgum. I Hvidding herred findes et par stykker spredt i de forskellige sogne, kun i Arrild og Skærbæk er antallet steget i 1840-tællingen. Bortset fra Gram sogn med en lille, men bestandig flok af kostgængere, findes denne gruppe kun svagt repræsenteret i Frøs herred. Til gengæld noteres der kostgængere i alle de fem sogne i Nr. Rangstrup herred, flest i Bevtoft, Agerskov og Tislund, med maximaltal i 1803 og 1840. Mærkværdigvis er ingen opført for 1835, hvilket måske skyldes optællerens manglende interesse for detaljer. Nustrup sogn i Gram herred er det eneste, der har haft kostgængere, og antallet af disse er i forhold til bestanden ret stort, især i 1803.

Det er yderst sjældent, at de kniplende kostgængere betegnes som værende beslægtet med husværten, og det kan derfor sluttes, at de var uden familjebånd. Det er ikke muligt at fastslå, om kostgængere stammer fra sognet eller er født udensogns, da fødested først anføres fra 1845. Det kunne imidlertid have været værd at undersøge, om den pludselige stigning af kostgængere i 1840-tællingen i flere sogne var forbundet med en tilvækst af kniplersker udensogns fra, en tilvækst som må ses på baggrund af den korte opblomstringsperiode i begyndelsen af 1840'erne.

Et overblik over de fire boliggruppers indbyrdes størrelsesforhold og vekselvirkning ned gennem hele perioden viser, at der er et klart skel mellem 1801/03 og 1834/35. Før det sidstnævnte år ligger de enkelte grupper på nogenlunde samme niveau, blot med en lille fremgang for kostgængere og logerende, der er sket på bekostning af kniplersker, der bor hos beslægtede. Fra 1834/35 går det fremad for gruppen med egen bolig, men dog ikke så kraftigt som for de logerende, der i denne tælling tilmed bliver den dominerende. Fremgangen i de to sidstnævnte boliggrupper er sket på bekostning af de beslægtede, der til gengæld ved næste tælling i 1840 atter har genvundet førerpladsen, nu på bekostning af de logerende, der i tællingerne fremover viser nedgående tendens. Gruppen med egen bolig fortsætter derimod sin støtte fremgang fra 1834/35 frem til 1860. Den her viste vekselvirkning mellem boliggrupperne, på den ene side de beslægtede på den an-

TABEL IX
Beslægtede husværter

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860	
<i>Landbrugere</i>								
Gårdmænd etc.....	93	317	26	41	7	13	13	
Kådner.....	19	144	24	36	19	12	10	
Inderste.....	57	197	25	32	6	13	16	
Tjenestekarl.....	5	79	26	22	11	9	10	
Daglejer, m.v.....	106	149	84	201	128	82	108	
Aftægtsfolk.....	0	39	17	20	6	15	14	
I alt...	280	925	202	352	177	144	171	2.261
<i>Textilhåndværkere</i>								
Kniplingshandler.....	3	6	3	3	2	4	3	
Kniplerske.....	20	128	73	116	89	63	57	
Spinderske.....	12	8	19	27	10	11	12	
Væver.....	41	24	2	13	8	12	8	
Skrædder etc.....	34	41	11	36	13	6	8	
I alt...	110	207	108	195	122	96	88	926
<i>Landhåndværkere</i>								
Skomager.....	23	19	8	13	10	6	6	
Træskomand m.v.....	11	27	7	9	7	4	6	
Tømrer/snedker.....	27	33	6	26	19	10	11	
Smed.....	19	27	4	8	9	1	1	
Tækker/murer.....	21	12	2	9	6	3	2	
Diverse håndværkere....	5	21	5	16	9	6	11	
I alt...	106	139	32	81	60	30	37	485
<i>Diverse erhverv</i>								
Sømand.....	18	14	12	9	5	0	2	
Enke.....	4	9	7	2	12	0	0	
Almisselem.....	7	5	10	14	1	4	1	
Diverse.....	2	14	11	6	6	2	1	
I alt...	31	42	40	31	24	6	4	178

den side kniplersker med egen bolig, kostgængere og de logerende, kan være økonomisk betinget. Dygtige, energiske kniplersker har kunnet klare sig uden støtte fra familien.

Kniplerskernes husværter

Kniplerskernes sociale baggrund kan delvis belyses gennem de oplysninger, folketællingerne giver om husværtens erhverv, der kendes hos 5.969 personer fra tiden 1787–1860. Gennemgangen af boligformen viste fremdeles, at der forekommer 3 grupper af husværter, alt efter om kniplerskerne boede hos beslægtede, eller de var logerende eller kostgængere.

Fra den største af disse grupper, hvor kniplerskerne boede hos beslægtede, kendes erhvervet hos 4.196 husværter, der som vist på tabel IX fordeles sig på følgende erhvervsgrupper: landbrugere, landhåndværkere (med undergruppen textilhåndværkere) samt personer med diverse erhverv. Da kniplingsindustrien blev drevet mest intensivt på landet, er det naturligt, at den talstærkeste gruppe af husværter for kniplersker er at finde blandt jordbrugere. Mange kådnere (boelsmænd) og inderster (husmænd) har imidlertid ved siden af jordbruget drevet et håndværk eller været daglejere eller arbejdsmænd, og da det ud fra folketællingerne ikke fremgår hvilket erhverv, der er det bærende, er kun rene jordbrugere anført her under deres respektive grupper.

Af tabellen kan det ses, at daglejere etc. i alle tællinger 1787–1860 har udgjort majoriteten, lige med undtagelse af 1801/03-tællingen, hvor føringen overgår til gårdmænd; men efter denne tælling viser procenten af daglejere en tiltagende stigning, der kulminerer i 1845, hvor de udgør 77 % af det samlede antal af husværter i landbrugsgruppen for dette år. Derpå følger en lille nedgang i 1855 med en påfølgende opgang i 1860. Det usædvanligt store antal af gårdmænd i 1803-tællingen skyldes den tidligere påpegede ekspansion af kniplersker i Nr. Rangstrup herred, hvor gårdmandskoner i exceptionelt omfang deltog i knipleriet netop på den tid. I de derpå følgende tællinger ligger procenten af gårdmænd derimod ret lavt og udviser tilmed en stedse faldende tendens. Det forholdsvis store antal af gårdmænd i 1787 er straks mere vanskeligt at forklare; men det kan vel til dels skyldes den skævhed i materialet, der er opstået ved, at 1787-tællingen kun dækker de kongerigske enklaver, og til dels vel også, at en nærmere gennemgang af de ugifte kniplersker boende hos beslægtede i gårdmandsmiljø viste, at næsten halvdelen af disse bestod af enten søstre, svigerinder, niecer eller faderløse, kort sagt familjemedlemmer, der på grund af deres yderposition i familjekredsen må anses for noget trykkede i social henseende. At både inderster og kådnere kun udgør en forholdsvis ringe del af denne gruppe, skyldes den foretagne elimination af landbrugere, der drev andet erhverv ved siden af

jordbruget. Denne udlugning gik hårdest ud over netop disse to erhverv, som faktisk har været langt mere talstærke.

Den næststørste gruppe af husværter består af landhåndværkere. Fra denne er udskilt en lille, men ikke desto mindre meget vigtig gruppe omfattende håndværkere i tekstilfag. Bortset fra 1787 består de fleste husværter her af kniplersker, idet de i alle tællinger fra 1801/03 til 1860 udgør halvdelen, ja i 1845 endog to trediedele af samtlige tekstilhåndværkere. Disse kniplersker er for en stor del også enker, der har sat døtre til at kniple; men det er også ret almindeligt, at en kniplerske har en eller flere søstre boende hos sig. En mindre del udgøres af ugifte mødre. Af vævere har en del fungeret som husværter, især i 1787, hvor de tilmed udgør tekstilgruppens majoritet. Også i skrædderhjem har der været mange kvindelige pårørende, der kniplede. Størsteparten af de optegnede spindersker har været ældre enker. Kun et fåtal kniplingshandlere har haft kvindelige slægtninge, der kniplede hjemme.

Den øvrige del af håndværkergruppen omfatter mange af de småerhverv, der dengang blev drevet på landet, og flere af de her fremdragne mænd har desuden haft et mindre jordbrug, idet de også betegnes som kådnere og inderster.

I den sidste husværtgruppe, der omfatter de erhverv, der ikke lader sig indpasse i de ovennævnte, dominerer sømænd, især i 1787 og 1801/03, hvor de udgør henholdsvis 53 og 33 % af det samlede antal i gruppen. Enker og almissemødre, af begge køn, udgør en ikke uvæsentlig del af denne gruppe.

Erhvervsgennemgangen af de beslægtede husværter viser, at det fortrinsvis var fra de lavere klasser af almuen, såsom daglejere og arbejdsmænd, kådnere og inderster, at de hjemmeboende kniplersker stammer. I håndværkergruppen gør de samme forhold sig gældende, idet det især er hos kniplersker og spindersker og da i særdeleshed hos enker, at familjegruppens kniplersker bor. I væver- og skrædderhjem, hos småhåndværkere, enker og almissemødre og ikke mindst hos de søfarende var de hjemmekniplende kvinder en integrerende og betydningsfuld del af familien, der gennem deres erhverv hjalp til at støtte økonomien i småårshjemmene.

Logihusværter

Medens erhvervet for husværter for beslægtede kniplersker afspejler det miljø, kniplerskerne er udgået fra, viser de to øvrige grupper af husværter for logerende og kostgængere kun baggrunden for kniplerskernes bolig på tidspunk-

TABEL X

Logihusværter

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860	
<i>Landbrugere</i>								
Gårdmand etc.....	9	66	45	65	22	18	6	
Kådner.....	2	27	31	42	12	3	4	
Inderste.....	7	65	15	15	17	13	7	
Tjenestekarl.....	0	2	11	6	8	2	2	
Daglejer m.v.....	12	20	83	87	53	15	18	
Aftægtsfolk.....	0	1	8	17	15	14	5	
I alt...	30	181	193	232	127	65	42	870
<i>Textilhåndværkere</i>								
Kniplingshandler.....	0	1	1	6	2	0	0	
Kniplerske.....	6	38	68	43	58	8	5	
Spinderske.....	2	2	11	7	8	3	0	
Væver.....	3	5	9	7	1	2	1	
Skrædder.....	2	6	18	4	16	7	0	
I alt...	13	52	107	67	85	20	6	350
<i>Landhåndværkere</i>								
Skomager.....	2	0	4	2	0	0	0	
Træskom. m.v.....	1	4	8	8	12	3	4	
Tømrer/snedker.....	4	4	17	10	3	7	5	
Smed.....	0	3	3	7	5	1	3	
Tækker/murer.....	7	2	5	5	3	0	3	
Diverse håndv.....	2	2	6	2	8	0	3	
I alt...	16	15	43	34	31	11	18	168
<i>Diverse erhverv</i>								
Sømand.....	18	14	12	9	5	0	2	
Enke.....	4	9	7	2	12	0	0	
Almisselem.....	7	5	10	14	1	4	1	
Diverse.....	2	14	11	6	6	2	1	
I alt...	31	42	40	31	24	6	4	178

tet, hvor tællingen er foregået. Erhvervet er kendt på 1.566 logiværter, som kan opdeles i de samme erhvervsgrupper som den foregåendes, og som her anført på tabel X.

Af landbrugere, der udgør størsteparten, har daglejere m. v. domineret i de fleste tællinger, en dominans der dog i visse år er hårdt trængt af gårdmænd,

TABEL XI
Kostgængerhusværter

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860	
<i>Landbrugere</i>								
Gårdmand	8	35	11	36	22	16	6	
Kådnere, inderste	1	28	18	31	19	14	8	
Daglejer, tjenestek	0	12	7	28	20	12	3	
Aftægtsfolk	0	4	2	4	4	2	0	
I alt	9	79	38	99	65	44	17	351
<i>Textilhåndværkere</i>								
Kniplingshandler	0	4	1	3	0	1	0	
Kniplerske	0	6	1	8	6	9	6	
Spinderske	0	0	0	2	1	1	0	
Væver	0	1	0	8	4	2	0	
Skrædder	0	1	1	1	2	0	1	
I alt	0	12	3	22	13	13	7	70
<i>Landhåndværkere</i>	4	4	8	13	11	2	4	46
<i>Diverse erhverv</i>	2	4	10	8	7	3	2	36

især i 1801/03 og 1855, hvor gårdmændene holder majoriteten. Inderster og kådnere har i ret udstrakt grad haft kniplersker i logi. Det er værd at påpege, at procenten af gårdmænd i denne gruppe ligger forholdsvis højt, et forhold der må ses på baggrund af gårdenes større boligareal; plads, der ikke anvendtes af familien på gården, kunne udnyttes til logerende. At de øvrige logiværter tog fremmede kniplersker ind, skyldtes nok ikke så meget overflødig plads som økonomisk nødvendighed.

Blandt textilhåndværkerne var det først og fremmest kniplersker, dernæst skræddere, spindersker og vævere, der mod betaling har givet husly til logerende kniplersker, der sikkert har følt sig hjemme i beslægtet miljø. Textilhåndværkerne udgør den største del af de landhåndværkere, der har fungeret som logiværter; med bortset fra tømrere og snedkere samt smede har småhåndværkere kun i begrænset omfang haft fremmede kniplersker boende, og der kendes kun 168 tilfælde fra alle tællingerne. At gruppen »diverse erhverv« derimod er noget mere fremtrædende, skyldes det ret store antal sømænd, hos hvem den fraværendes plads blev udfyldt af logerende kniplersker. Også et forholdsvis stort antal enker og almisselømmer har fået en hårdt tiltrængt indtægt ved at huse fremmede kniplersker.

Kostgængerhusværter

Den mindste gruppe består af husværter, der har haft kniplersker som kostgængere. Erhvervet kendes på 506 personer i alt og fordeler sig som vist på tabel XI. Af denne fremgår det, at det atter er landbrugere, der udgør størsteparten, endvidere at det er gårdmænd frem for daglejere, kådnere og inderster, der har haft kniplende kostgængere, og at tjenestekarle og aftægtsfolk kun i mindre målestok har haft disse hos sig. Blandt landhåndværkere er det tekstilgruppen med kniplersker og vævere, der ligger i spidsen. Derimod synes kniplingshandlere procentvis at være lidt stærkere repræsenteret her end i de to forrige husværtgrupper. Enker, sømænd og almissemønstre udgør størsteparten af den i øvrigt meget lille samling af personer med diverse erhverv. Den udprægede dominans af gårdmænd som husværter for kniplende kostgængere skyldes uden tvivl, at man i en større landhusholdning havde mere overskud, således at en kostgænger eller to ikke mærkedes så meget som i småkærshjem.

TABEL XII

Aldersgruppering. Kniplerskernes aldersgrupper

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-89	I alt
<i>1787</i>									
Tønder	36	106	127	105	88	68	35	18	583
Lø	6	98	105	55	32	31	10	11	348
Ribe	1	9	9	5	4	8	3	2	41
Haderslev amt	2	5	0	2	1	0	2	1	13
Ribe by	0	0	0	0	1	1	1	0	3
I alt	45	218	241	167	126	108	51	32	988
<i>1801/03</i>									
Tønder	23	87	103	79	68	71	57	25	513
Slogs	0	11	26	20	16	18	11	8	110
Lø	14	96	62	43	24	28	26	13	306
Ribe	1	16	20	14	8	5	6	2	72
Hvidding	3	31	44	34	19	15	12	8	166
Frøs	6	38	54	31	27	17	25	10	208
N. Rangstrup	47	145	136	84	78	62	40	26	618
S. Rangstrup	0	2	8	2	4	2	0	0	18
Gram	2	42	57	23	29	8	14	5	180
Tyrstrup	0	0	1	1	1	1	1	2	7
Købstæder	1	3	7	7	11	7	5	1	42
Kær	0	0	0	0	0	3	1	2	6
I alt	97	471	518	338	285	237	198	102	2.246

TABEL XII (fortsat)

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-89	I alt
<i>1834/35</i>									
Tønder.....	6	65	103	107	91	86	55	28	541
Slogs.....	0	1	7	14	23	24	5	4	78
Lø.....	1	22	42	49	49	39	30	21	253
Ribe.....	0	0	6	3	1	1	4	1	16
Hvidding.....	0	12	36	26	21	22	7	11	135
Frøs.....	0	3	18	10	13	20	14	3	81
N. Rangstrup.....	0	1	7	15	11	14	8	3	59
S. Rangstrup.....	0	1	4	5	1	5	3	1	20
Gram.....	0	10	17	10	7	8	7	1	60
I alt....	7	115	240	239	217	219	133	73	1.243
<i>1840</i>									
Tønder.....	1	81	129	132	136	98	74	28	679
Slogs.....	0	7	14	25	25	14	16	6	107
Lø.....	3	79	109	56	84	77	36	29	473
Ribe.....	0	1	1	2	1	0	0	0	5
Hvidding.....	0	17	45	27	21	26	15	5	156
Frøs.....	0	10	29	20	19	24	14	8	124
N. Rangstrup.....	0	14	32	20	13	18	9	5	111
S. Rangstrup.....	0	1	6	0	3	3	6	0	19
Gram.....	0	16	28	7	7	7	7	1	73
Tyrstrup.....	0	0	0	1	1	0	0	0	2
I alt....	4	226	393	290	310	267	177	82	1.749
<i>1845</i>									
Tønder.....	5	50	117	82	93	92	60	26	525
Slogs.....	0	5	15	9	12	16	6	1	64
Lø.....	1	22	74	50	50	57	48	17	319
Ribe.....	0	1	4	2	1	2	1	0	11
Hvidding.....	0	14	16	10	11	8	4	3	66
Frøs.....	1	5	22	13	14	14	11	2	82
N. Rangstrup.....	0	9	29	14	8	14	11	1	86
S. Rangstrup.....	0	3	2	2	2	1	3	1	14
Gram.....	0	0	21	12	11	10	9	4	67
I alt....	7	109	300	194	202	214	153	55	1.234
<i>1855</i>									
Tønder.....	0	16	27	35	26	32	20	12	168
Slogs.....	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷
Lø.....	1	12	32	34	18	20	17	15	149
Ribe.....	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Hvidding.....	0	11	37	38	27	33	19	9	174

TABEL XII (fortsat)

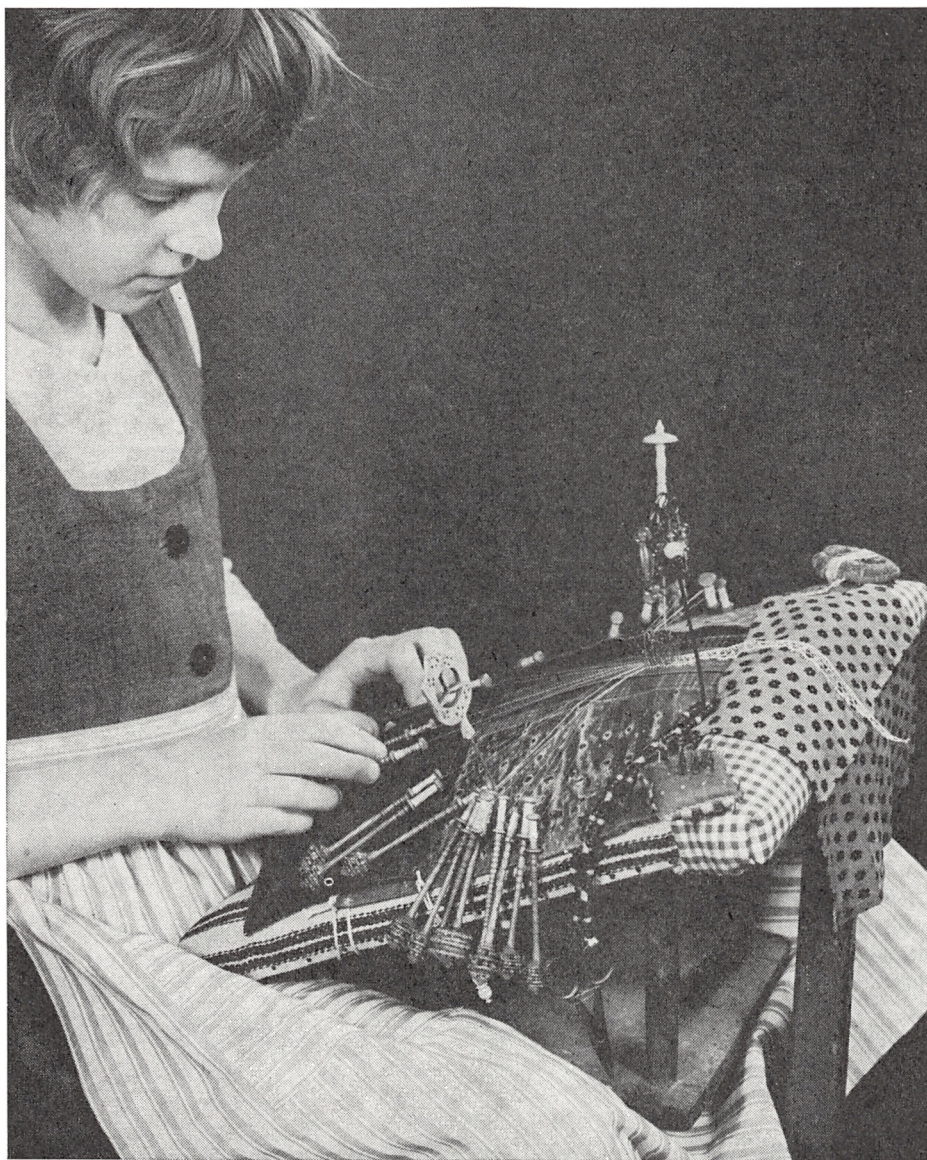
	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-89	I alt
Frøs.....	0	10	31	17	13	14	10	7	102
N. Rangstrup.....	0	6	30	11	12	12	17	5	93
S. Rangstrup.....	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷
Gram.....	0	5	11	10	3	4	5	4	42
I alt...	1	60	168	145	99	115	89	52	729
<i>1860</i>									
Tønder.....	2	33	56	72	60	50	46	21	340
Slogs.....	0	1	4	5	7	11	7	3	38
Lø.....	0	1	38	40	40	26	38	20	203
Ribe.....	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Hvidding.....	0	10	22	21	10	15	8	5	91
Frøs.....	0	8	10	14	11	16	13	10	82
N. Rangstrup.....	0	4	14	5	5	6	10	3	47
S. Rangstrup.....	0	1	0	0	1	1	2	1	6
Gram.....	0	1	3	4	6	6	1	4	25
I alt...	2	59	147	161	140	132	125	67	833

Aldersangivelse forefindes og mangler kun rent undtagelsesvis. Opgivelsernes troværdighed har i høj grad været afhængig af den intensitet, hvormed de pågældende indsamlere er gået til værks i de forskellige år og distrikter. I anden sammenhæng har det været muligt at påvise unøjagtigheder med hensyn til kniplerskernes alder, og kirkebogsopslag ville nok bekræfte flere sådanne mindre afvigelser. I herværende undersøgelse spiller det derimod mindre rolle, om aldersopgivelsen ikke er helt korrekt, idet de opgivne tal er tilstrækkelige til at angive den almindelige tendens.

Kniplerskerne kan opdeles i følgende aldersgrupper, de mindreårige eller ukonfirmerede, bestående af piger fra 5-15 år, de unge, kvinder fra 15 til 30 år, de ældre kvinder fra 30-50 år, og endelig de gamle fra 50 til over 80 år. For at lette arbejdsgangen under selve gennemgangen af folketællingerne og for at få flere nuancer frem opereredes der med mere findelte grupper, idet materialet inddeltes i 8 tiårs trin, således som det fremgår af ovenstående tabel, der er opdelt efter tælling og herred. Den topografiske fordeling af aldersgrupperne i de 7 tællinger viser for det første, at antallet af mindreårige er større i de sogne, der gennem hele den her behandlede periode har været stabile knipleområder; dette skal i øvrigt behandles mere indgående

nedenfor. Fordelingen viser for det andet, at der har været et forholdsvis stort antal af ældre og gamle kniplersker i de sogne, der ligger i yderkanten af kniplingsdistriktet, sogne hvor bestanden gradvist aftager for til sidst helt at forsvinde. De gamle har holdt en døende husflid i live på steder, hvor der tidligere var en større bestand af kniplersker, for eksempel i Kær herred, i Tønder by og Ribe.

Dominansen inden for de forskellige aldersgrupper har skiftet ned gennem tiden. Således udgør de unge kniplersker på 20–29 år igennem tællingerne 1787–1855 majoriteten af det samlede antal, men må i 1860 vige førstepladsen for den yngste del af den ældre gruppe, de 30–39 årige. Igennem alle tællingerne holder procenten af de 20–29 årige sig nogenlunde på samme niveau, om end der kan noteres små bevægelser, både op- og nedadgående. Den næststørste gruppe udgøres i 1787 og 1801/03 af teenagere (10–19 år); men i 1834/35 og i 1855 overtages andenpladsen af de 30–39 årige; endelig rykker de 40–49 årige ind på andenpladsen både i 1840 og 1845. I 1787 og 1801/03 ligger de forskellige aldersgrupper i samme leje, med undtagelse af de to ydergrupper, de yngste fra 5–9 år og de ældste fra 70 år og derover. En omgruppering af disse har fundet sted inden for tidsrummet 1787–1801, hvorved de ældste er rykket frem på bekostning af de yngste. Fra 1834/35 og fremover bibeholder de to ydergrupper denne position; men i 1860 rykker de ældste dog endnu en plads op. Fra 1834/35 rykker teenagerne fra anden ned til sjettepladsen, en position der bibeholdes i 1845 og 1855 med et lille opsving i 1840. I 1860 mærkes en yderligere nedgang for denne aldersgruppe. For de 30–39 årige sker der også en ændring i 1834/35, idet de rykker lidt op, en fremgang, der dog ikke holder sig konstant, idet det i 1840–45 går lidt tilbage for dem; en bedring indtræffer dog i 1855, der fortsætter i 1860, hvor denne gruppe endog indtager førerstillingen. Også for de 40–49 åriges vedkommende spores der en lille opgang i 1834/35, som dog falder i de to næste tællinger 1840–45. Også de 50–59 årige bliver talstærkere fra 1834/35 og fremover, og et lignende forløb kan spores hos de 60–69 årige. Der synes således at være et markeret skel mellem aldersgruppernes placering i 1787–1801/03 på den ene side og 1834/35–1860 på den anden side, et skel der dels manifesterer sig gennem en stærk nedgang i antallet af de helt unge kniplersker, de mindreårige og teenagerne, dels gennem en mærkbar fremgang af en ældre. To faktorer kan have haft betydning for denne udvikling, først og fremmest den almene tilbagegang inden for kniplingsindustrien efter ca. 1830, en tilbagegang der må have virket stærkt hæmmende på rekruttering blandt de helt unge, der ikke

Billede fra 1961. Lille pige ved barneknipleskrin, kaldet »storkerede«. I dag er det usikkert, om skrinet har været til anbringelse i skødet direkte uden støtte eller som her på en stander. De perleprydede kniplepinde er fra det 19. århundrede.

følte sig fristet til at gå i gang med et erhverv, der var på retur. Dernæst har den tidligere påpegede ændring i kniplateknikken nu gjort det muligt for de ældre kniplersker enten at fortsætte eller at genoptage deres håndværk i langt større omfang efter 1801/03. Undersøgelsen af kniplerskernes aldersgrupper har således vist, at kernen eller hovedbestanden af arbejdersker har bestået af de unge kvinder på 20–29 år, der i perioden 1787–1801/03 fik god støtte af teenagerne, en rolle der efter 1834/35 overtoges af ældre kniplersker, især de 30–49 årige. Det markerede skel mellem aldersgruppernes placering i 1801/03 og 1834/35 styrker endvidere teorien om den ændrede kniplateknik, som må have fundet sted engang kort efter 1800.

Det må betragtes som tegn på knipleindustriens levedygtighed, dens gro-

TABEL XIII

De mindreårige, ukonfirmerede kniplersker

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860
<i>Tønder, Slogs</i>							
Tønder by.....	÷	3	0	0	0	0	0
Tønder lands.....	÷	1*	0	0	0	0	0
Møgeltønder.....	72*	1*	2	1	0	0	0
Højer.....	÷	5*	0	1	1	0	0
Daler.....	23	21*	0	11	2	0	0
Visby.....	0	5	0	1	0	0	0
Emmerlev.....	2*	1*	25	6	1	6	12
Hjerpsted.....	÷	11*	3	1	0	0	0
Abild.....	÷	23*	0	3	10	0	2
Hostrup.....	÷	2*	0	0	0	0	0
Burkal.....	÷	0*	1	0	0	0	0
I alt...	97	73	31	24	14	6	14
<i>Lø</i>							
Sdr. Skads.....	÷	1	0	0	1	0	0
Ballum.....	1	36	0	10	0	4	0
Rømø.....	27	÷	0	0	0	0	0
Randerup.....	7	0	0	0	0	0	0
Mjolden.....	0	12	0	1	0	0	0
Døstrup.....	31	19	2	7	1	1	0
Brede.....	÷	÷	0	1	0	0	0
N. Løgum.....	÷	÷	0	3	1	0	0
Løgumkloster lands.....	÷	÷	0	1	0	0	0
Løgumkloster flække.....	÷	÷	0	4	2	0	0
I alt...	66	68	2	27	5	5	0

TABEL XIII (fortsat)

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	
<i>Ribe, Hvidding</i>							
Seem	3	7	0	0	0	0	0
V. Vedsted	6	3	0	0	0	0	0
Arrild	÷	0	0	0	2	0	0
Højrup	÷	2	1	0	1	1	0
Roager	÷	2	0	0	0	0	0
Hvidding	÷	1	0	0	0	0	0
Brøns	÷	6	0	0	0	0	0
Skærbæk	÷	2*	0	1	0	0	0
Spandet	÷	0	0	0	0	1	0
I alt	9	23	1	1	3	2	0
<i>Frøs, Nr. Rangstrup, Gram</i>							
Østerlinnet	÷	1	0	0	0	0	0
Rødding	÷	0	0	0	0	1	0
S. Hygom	÷	1	0	0	0	0	0
Gram	÷	16*	0	1	0	0	0
Skrave	÷	3	0	0	0	0	0
Jels	÷	2	0	0	0	0	0
Toftlund	÷	6	0	0	0	0	0
Tislund	÷	39	0	0	1	0	0
Bevtoft	÷	43	0	0	0	0	0
Agerskov	÷	38	0	0	0	0	0
Skrydstrup	÷	1	0	2	1	0	0
Nustrup	÷	17	1	1	0	0	0
Jegerup	÷	0*	0	1	0	0	0
I alt	÷	167	1	5	2	1	0

* tællingen vides at være ufuldstændig.

vækst og fremgang, dersom der til stadighed sættes småpiger i gang med at lære at kniple. Af antallet af de mindreårige, d. v. s. piger fra 5–15 år, der er opført som kniplende i tællingerne, kan man efterhvert påvise, hvor og hvornår en eventuel stagnation sætter ind. På grund af de ofte påpegede mangler ved tællingerne er det imidlertid ikke muligt at fremstille de faktiske forhold; men visse antydninger lader sig aflæse af de her fremkomne tal.

Det var sædvanen, at man tidligt satte småpiger til knipleskridet, og en fast undervisning fandt som regel sted ved 6–7 års alderen. Enkelte piger har dog startet så sent som i 10–12 års alderen. Gennemgangen af folketællingerne har vist, at der i de talte år kun forekommer to kniplende småpiger på under

6 år (begge på 5 år), således at man kan gå ud fra 6 år som det første læreår. Selve undervisningen fortsatte en 5–6 år, og pigerne kunne således inden 15 års alderen tjene en ganske god dagløn. Efter overstået konfirmation skulle de unge kniplersker være i stand til at klare sig selv uden støtte fra familien i form af husly, mad etc. Med disse to tal, 6 og 15, som yderpunkter, er der udskilt en gruppe mindreårige eller ukonfirmerede kniplersker, der er opført sognevis i tabel XIII. Kun sogne, hvori denne gruppe forekommer, er medtaget²⁵. Tallene viser, at der i de kongerigske enklaver i 1787 har været en stærk koncentration af begyndere i Tønder og Lø herred i følgende sogne: Møgeltønder, Daler, Døstrup og Rømø, hvor de mindreårige udgjorde henholdsvis 70, 65 og 82 % af alle de unge kniplersker under 20 år, en overvældende majoritet, som må skyldes, at knipleindustrien netop omkring 1787 har været i en opgangsperiode. Havde tællingen af de slesvigske dele eksisteret, havde det samme forhold sikkert også gjort sig gældende for Emmerlev og Abild sogne samt Løgumkloster flække med nærmeste opland. I alle de ovennævnte sogne, med Ballum inkluderet fra 1801, synes der ifølge tællingerne 1834/35 til 1860 at have været en jævn, om end mindre tilgang af småpiger til oplæring ned gennem tiden. I disse sogne har knipleriet været mest levedygtigt, ja så sent som 1860 fandtes der 12 begyndere i Emmerlev sogn.

Først fra 1803 er det muligt at belyse de sogne, der hørte under Haderslev amt. Her er det især 3 sogne i Nr. Rangstrup herred, Tislund, Bevtøft og Agerskov, der kan fremvise en større bestand af mindreårige kniplersker ved 1803-tællingen. Også her ligger procenten af mindreårige i forhold til de unge kniplersker under 20 år meget høj, idet Tislund tegner sig for 72 %, Bevtøft for 69 % og Agerskov for 70 %. Antallet af mindreårige har været mindre fremtrædende i Gram og Nustrup, hvor de udgør 57 og 46 % af de unge under 20 år. Bortset fra nogle enkelte sogne i Gram herred, nemlig Skrydstrup og Nustrup, er rekrutteringen efter 1835 næsten helt standset for efter 1845 at være gået helt i stå²⁶. I løbet af de mere end 30 år, der ligger mellem tællingen 1803 og 1835 må visse sogne i den vestre del af Haderslev amt have oplevet et mærkbart opsving i kniplingsindustrien, en fremgang, der må ses på baggrund af en forøget efterspørgsel på det danske hjemmemarked af visse kniplingstyper, der på grund af deres ringe kvalitet såvel i mønsterføring som i udførsel var mindre egnet som eksportvare, men gik som varmt brød hos mindre kræsne, danske bønderkvinder. Disse kniplinger gik da også under betegnelsen »Haderslev-kniplinger«, fordi de fortrinsvis fremstilledes i kniplingssogne inden for dette amt²⁷.

Mandlige kniplere

Det var hovedsaglig kvinder, der kniplede, kun rent undtagelsesvis har mænd været beskæftiget ved knipleskrinet. I folketællingerne 1787 til 1860 er der dog sporet 13 tilfælde, hvor der angives, at mænd knipler; disse fordeler sig således:

1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860
1	5	2	4	1	0	0

Da imidlertid to af disse mænd er anført i to på hinanden følgende tællinger er det kun 11 forskellige mænd, der i længere eller kortere tid har drevet knipleriet som erhverv. Antallet af kniplende mænd ville sikkert være blevet større, dersom det havde været muligt at belyse perioden 1803–1834/35. Fra andre kilder vides det, at mænd, dog især drenge, har lært at kniple. Således omtaler Knud Ågård i sin beretning om Tørninglen fra 1815, at fattige forældre undertiden også lærte deres drengebørn at kniple »for at fortjene noget til Underhold, især om legemlig Bræk gjorde dem uegnede til andet Arbejde«²⁸. Yderligere må supplikanter til koncession til husering med kniplinger i Danmark have fornemmet, at det kunne fremme deres sag ikke så lidt, dersom de kunne fremføre, at de også havde lært at kniple som børn; der kendes i alle fald 7 sådanne ansøgninger fra tiden 1786–1817²⁹. De kommer alle fra mænd bosat i Haderslev Vesteramt. En af dem ernærede sig endnu på ansøgningstidspunktet i 1789 ved at kniple. En anden, der selv havde lært sig at kniple, havde opnået en sådan færdighed, at han af Det kgl. Landhusholdningsselskab havde modtaget en præmie, fordi han i ledige stunder syslede dermed og derfor agtede at undervise andre deri³⁰. Endvidere kunne i 1786 præsten i Fole sogn introducere en kræmmer i Højer til en skrædderfamilie, der havde sat 3 drenge i gang med at kniple. Den yngste på 12 år mødte op på præstegården for at demonstrere sin kunnen, og en prøve på hans duelighed var vedlagt journalsagen i Kommercekollegiet, men er nu desværre forsvundet³¹. Kræmmeren tilføjede, at man alle andre steder på Tøndereggen forundredes over, at drenge skulle kniple. Ikke desto mindre angives en 13-års dreng ifølge tællingen af 1787 at kniple i Møgeltønder by.

På grund af materialets spinkelhed er det vanskeligt at afgøre, om skikken med at sætte drenge til at kniple skulle være lokalt bestemt. Af de 11 fra folketællingerne kendte mandlige kniplere var de 5 fra Haderslev amt, resten fra Tønder amt. Både Ågårds beretning og de 8 ansøgninger til Kommerce-

kollegiet udgik fra Haderslev amt. Hvorom alting er, synes det at have været mere almindeligt, at drenge kniplede i 1700-tallet end i 1800-tallet. Alderen på 4 af de 5 kniplende mænd i 1801/03 viser også, at det var modne mænd, der da ernærede sig ved at kniple, et håndværk som de godt kunne have lært allerede før det fyldte 10 år, i tiden omkring 1770–80. De førnævnte erhvervslistes over kniplersker fra 1741–1757 er kun bevaret fra visse dele af knipleområdet og er desværre meget mangelfulde fra Haderslev amt; i ingen af de nu bevarede lister anføres mandlige kniplere³². Traditionen lader sig imidlertid føre endnu længere tilbage i tiden, helt til kniplingsindustriens første tid i Tønder by, hvor en kendt kniplingsfabrikant i 1640'erne ifølge en noget sagnagtig overlevering skal have indført kniplingsindustrien til byen og samtidig have medbragt nogle gamle mænd, som havde deres lange skæg bundet op i skægposer, mens de kniplede³³. Grunden til at visse drenge blev sat til at kniple har vel først og fremmest været, at de var svagelige eller som anført af Ågård led af en legemlig skavank, der gjorde dem uegnede til andet arbejde. I tællingen 1801/03 anføres det da også, at en af de kniplende drenge er krøbling, en anden på 35 år fik tillige med sin gamle moder, hos hvem han bor, almisse, hvilket kunne tyde på, at han selv af en eller anden grund var uarbejdsdygtig og derfor havde søgt til kniplebrøttet for at skaffe sig et levebrød. To af de førømtalte ansøgere til kniplingskoncession i tiden 1809–1816 betegnes dels som svagelig, dels som krøbling. Ud for et par af de kniplende mænd i folketællingerne er det noteret, at enten moderen eller konen også knipler; miljøet har muligvis indvirket på valg af netop dette erhverv.

Uægte børn

Ned gennem tiden er det ofte blevet fremført, at kniplersker levede et sædeligt liv³⁴. Hvis man ved usædeligt skal forstå, at ugifte har haft løse forbindelser, skulle der gennem folketællingerne være mulighed for at spore eventuelle »uheld« eller frugten af sådanne forbindelser i form af »uægte« børn. Visse indsamlere af oplysninger til folketællingerne synes i sin tid at have været ret nidkære i den retning, idet de endog har opnoteret de gifte kvinder, der har begået sådanne fejltrin; således træffes et par gifte kniplersker, der betegnes som enten besovet eller besvangret. Men i almindelighed er det kun hos de ugifte kniplersker, at uægte børn er opnoteret; i alt 185 sådanne er opsporet og fordelt på tabellen øverst på næste side.

	1787	1801/03	1834/35	1840	1845	1855	1860
Tønder.....	7	1	11	9	16	6	14
Slogs.....	÷	1	3	2	1	÷	3
Lø.....	0	0	5	7	9	3	11
Ribe.....	0	1	0	0	0	0	0
Hvidding.....	÷	1	8	5	5	4	4
Frøs.....	÷	4	2	4	5	5	4
N. Rangstrup.....	÷	3	1	5	5	4	1
S. Rangstrup.....	÷	0	0	0	0	÷	0
Gram.....	÷	0	1	2	2	0	0
I alt...	7	11	31	34	43	22	37

I sig selv er 185 uægte børn ikke noget stort antal, især set på baggrund af tællingernes store mængde af ugifte kniplersker på 5.909 i alt. En yderligere reduktion af dette antal er dog påkrævet, da man vist kan tage det for givet, at det var yderst sjældent, at en ukonfirmeret kniplepige kom galt af sted. Udelukkes derfor de små kniplersker i alderen 6-15, fås følgende tal for hver af tællingerne:

	Alle	u. 15 år	o. 15 år	Uægte børn	%
1787.....	672	153	519	7	1.35
1801/03.....	1.537	328	1.219	11	0.90
1834/35.....	749	35	714	31	4.34
1840.....	997	56	941	34	3.61
1845.....	708	22	686	43	6.27
1855.....	431	14	417	22	5.27
1860.....	405	14	391	37	9.47
I alt...	5.499	622	4.887	185	

Til trods for den noget utraditionelle målingsmetode kan det fastslås, at procenten af uægte børn er minimal, især i 1801 og 1787. I de fleste tilfælde drejer det sig om kun et enkelt barn uden for ægteskab, men der forekommer dog ugifte kniplersker med 2, højst 3 sådanne børn. I det store og hele er ovennævnte tal medvirkende til at fastslå, at kniplersker ikke mere end

andre almuekvinder var usædelige. Ydermere har en undersøgelse foretaget over kniplersker i 7 sogne i tiden 1814–1850 ud fra dåbsregistre i kirkebøger klart vist, at kniplersker i disse sogne ikke havde tilnærmelsesvis så mange uægte børn som de øvrige af sognets kvindelige, ugifte personer ³⁵.

Syge og krøblinge

Datidens forfattere af topografiske beskrivelser af kniplingsdistriktet har ofte fremhævet, at kniplersker gennem deres erhverv blev svagelige, forkrøblede og sygelige og derfor uegnet til andet arbejde, ja endog uegnet til at blive gift og få afkom. Desværre svigter folketællingerne med oplysninger om helbredstilstand hos syge kniplersker, bortset fra 1787- og 1801/03-tællingen. Af 30 kniplersker betegnes 16 som vanføre og halte, resten som syge og svagelige. Nogle af de gamle er blinde og et par stykker sindsyge. De fleste aldersgrupper er repræsenteret, både unge og gamle. Antallet af syge og svagelige kniplersker har uden tvivl været langt højere end tællingerne lader ane, idet brystsyge eller tuberkulose var dødsårsag for ikke så få, ofte ret unge kniplersker. Det stillesiddende arbejde, med bøjet ryg og sammensunken brystkasse, dårlig luft i små beklumrede stuer, dårlige opvarmningsmuligheder og sikkert utilstrækkelig og ensformig kost har virket direkte nedbrydende på en i forvejen svag kondition.

Almisse- og fattiglemmer

Det var også datidens skribenter, bl. a. Steen Steensen Blicher, der udmalede de mørke sider ved knipleriet, og de endte altid med at fremhæve, at kniplerskerne uden særlig vinding efter et slidsomt og kummerligt liv ved kniplerskrinet endte med at falde sognet til byrde, således at mange gamle kniplersker skulle have understøttelse i form af almisse eller fattighjælp ³⁶. Kniplende almisselemmer er anført i alle tællinger, og der er fundet 163 i alt. Blandt disse er enkerne i klar majoritet, idet 42 % af det samlede antal består af sådanne. De ugifte tegner sig for 34 %, og resten var gifte (24 %). Den aldersklasse, der har tynget mest på sognebudgettet, var først og fremmest de 40–49 årige og dernæst de 50–59 årige. Derpå følger de 60–70 årige og de 30–39 årige, hvis antal står omtrent lige. Resten udgøres af teenagere og 20–30 årige, begge med klar dominans af ugifte i modsætning til de førnævnte aldersgrupper, hvor enkerne er i overvægt. Disse forhold skal sikkert forklares således, at der i de ganske unge aldersgrupper fandtes fader-

eller forældreløse kniplersker, der fik understøttelse, i de noget ældre aldersklasser var det gifte og især enker, der ofte skulle forsørge en stor børneflokk, og hertil kunne der ikke tjenes tilstrækkeligt ved knipleskrinet. I de helt gamle aldersgrupper, de 70–80 årige, har affældighed og sygdom været de afgørende fakta, der har tvunget kniplersker til at modtage fattighjælp. På baggrund af totaltallet af alle kendte kniplersker fra 1787–1860 er antallet af kniplende almisselemmer ikke særligt stort og synes tydeligt at bekræfte, at de fleste kniplersker inden for denne periode har klaret sig også i de fremskredne aldersklasser uden støtte fra sognet.

Endnu dårligere stillet end almisselemmerne må fattiglemmerne have været, idet de ikke havde eget bo, men var anbragte på særlige institutioner, enten på et fattighus eller hospital. Kun i nogle få tællinger, og da ikke i alle områder, er beskæftigelse angivet, når det gælder fattighusets indvånere, og det er derfor indlysende, at de her opsporede fattiglemmer, der angives at kniple, kun udgør en brøkdel af det faktiske tal. Det vides således, at der både kniplede og spandtes på Højer fattighus, og ifølge en indberetning skal salget af alumnernes arbejde have indbragt ca. 150 rigsdaler for året 1835/36³⁷; ingen kniplersker er imidlertid opført i folketællingen 1835 for Højer fattighus. Det samme var tilfælde med Ballum fattighus 1845, til trods for at en kniplelæreinde angives. I tre på hinanden følgende tællinger er der sporet i alt 99 kniplende fattiglemmer, fra 1834/35, 1840 og 1845. Af disse er 56 ugifte, 17 gifte og 36 enker. Det ret store antal ugifte skyldes, at der både i 1834/35 og 1840 var fulgt en del unge piger med deres forældre, da de anbragtes på fattighuset. Det ringe antal gifte og det ret store antal enker taler for sig selv. De fleste gifte kniplersker havde en forsørger i baghånden, om han var nok så ringe, hvorimod det altid har været svært for enker med børn at klare dagen og vejen, selv om de kniplede. Bortset fra de førnævnte ganske unge piger er det især aldersklasserne 40–49 og 60–69, der tegner sig for de fleste kniplende fattiglemmer.

Det fremkomne materiale vedr. kniplende fattiglemmer er for brudstykkeagtigt og spinkelt til vidtgående slutninger, men tilstrækkeligt til at antyde, at der kniplede i langt større omfang på fattighusene, end folketællingerne lader ane. Tilstedeværelsen af en kniplelærerinde i Ballum fattighus antyder, at der på stedet må have været kniplestue for alumnerne. Der har uden tvivl eksisteret adskillige sådanne kniplestuer på fattighuse, også uden for kniplingsdistriktet, og at de har gamle aner, bekræftes af tilstedeværelsen af en sådan på børne- og tugthuset i København, hvorfra der bl. a. på bestilling leveredes kniplinger til den kongelige husholdning på Chr. IV's tid³⁸.

Foruden den førnævnte kniplelærerinde i Ballum fattighus er der opsporet et par stykker til i folketællingerne; således boede der en sådan til leje hos en sømand i Husum Ballum i 1787, her betegnes hun som læremesterske. I 1835 holdt en gårdmand en privat kniplelærerinde til sine tre døtre på 15, 13 og 11 år, og endelig havde en kniplerske gift med en daglejer kniplelærninge i sit hus i Nr. Sejerslev i den kogsbølske del af Emmerlev sogn 1860.

Sammenfatning

Selv om folketællingerne på grund af materialets mangler og upålidelighed langt fra kom til at indfri de stillede forventninger, der først og fremmest gik ud på at få klarhed over antallet af kniplersker, der havde fungeret inden for perioden 1787–1860, så gav behandlingen dog, takket være materialets store omfang og mangesidede facetter, værdifulde oplysninger om kniplingsindustriens udvikling i dens slutfase. Bestanden af kniplersker i de kongerigske enklaver viste således i 1801 en tydelig tilbagegang i forhold til 1787. I 1803 fandtes der endvidere i visse sogne af Nr. Rangstrup herred en stor bestand af kniplersker, der ved tællingen i 1835 var gået stærkt tilbage. Disse forandringer afspejler en omlægning af afsætningsmarkeder, der fandt sted i slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet. Hvor man før lagde hovedvægten på eksport, vendte man sig nu mere til hjemmemarkedet, der stimuleredes af et stigende forbrug (især hos bønderkvinderne) af kniplinger, fortrinsvis af ringere kvalitet, de såkaldte Haderslevkniplinger, der fremstilledes i sogne i Haderslev amt. En forøget tilvækst af kniplersker i 1840-tællingen ses på baggrund af et kortvarigt opsving i eksporten. En derpå følgende nedgangsperiode manifesteres i form af et gradvist dalende antal af kniplersker i tællingerne 1845–60. Også den topografiske udbredelse af kniplersker ændres, idet det område, hvori der kniplede, er svundet betydeligt ind i tidsrummet 1801/03 til 1834/35. Kun i visse sogne vest og nordvest for Tønder by og syd og sydvest for Løgumkloster flække holdt der sig en større bestand af kniplersker helt frem til 1860.

Mangler ved tællingerne 1803, 1835 og 1860 søges belyst gennem samtidigt kildemateriale, der viser, at især 1803-tællingen er ret mangelfuld og upålidelig i flere sogne. Undersøgelsen af hele den kvindelige befolkning i fem sogne med en stor bestand af kniplersker bekræfter, at knipleriet har været af vital betydning for kvinder uden for gårdmandsmiljø. Folketællingerne har i det hele taget givet anledning til en vurdering på bred basis af kniplerskers miljø gennem en længere årrække. Det kan således bekræftes, at knip-

leriet hovedsaglig blev båret af de ugifte, idet disse i de fleste tællinger udgør majoriteten af de kniplende. Antallet af gifte kniplersker var ikke stort i 1787 og 1801/03; en større beskæftigelse af gifte efter dette tidspunkt sættes i forbindelse med en ændret kniplateknik, der vandt indpas i årene efter 1800. Erhverv hos mænd gift med aktive kniplersker viser, at det var kvinder fra den lavere del af almuen, gift med daglejere, arbejdsmænd, tjenestekarle, skræddere og vævere samt sømænd, der holdt fast ved deres erhverv for at støtte hjemmets økonomi. Det er endvidere klarlagt, at en større koncentration af kniplende enker var knyttet til sogne nær Vestkysten, hvor mange søfarende iflg. tællingerne var bosat. Kniplerskernes boligforhold fastslår, at fire boligformer var i brug samtidigt, om end i forskelligt omfang til forskellig tid. De har således enten boet hos slægtninge eller haft egen bolig eller været indlogeret hos fremmede, undertiden som kostgængere. De to sidstnævnte boligformer har ikke været meget benyttet af gifte og enker. I alle tællinger holder enker derimod majoriteten i den gruppe, der har egen bolig. De hjemmeboende kniplerskers sociale miljø lader sig aflæse gennem deres husværter erhverv, og det var fortrinsvis fra den lavere del af almuen, fra daglejere, kådnere og inderster, småhåndværkere, skræddere, vævere, kniplersker og spindersker, og da i særdeleshed hos enker, sømænd og almisselemmer, at disse kniplersker hidrørte. Som logiværter fungerede især daglejere, men gårdmænd har også i udstrakt grad benyttet et stort boligareal til udlejning. Textilhåndværkere har i højere grad end småhåndværkere haft logerende kniplersker. Som husværter for kostgængere har gårdmænd domineret, en dominans, som må ses på baggrund af overskud i en større landhusholdning.

Kniplerskernes aldersgruppering viser, at hovedparten af disse bestod af unge kvinder på 20–29 år, der i perioden 1787–1801/03 især støttedes af teenagere, en rolle der efter 1834/35 overtoges af de ældre kniplersker, fortrinsvis de 30–49 årige. Et markeret skel mellem aldersgruppernes placering i 1801/03 og 1834/35 styrker teorien om en ændret kniplateknik kort efter 1800.

Det påvises endvidere, at mandlige kniplere, og da især drenge, har været mere almindelige i 1700- end 1800-tallet. Det forholdsvis ringe antal af uægte børn synes at bekræfte, at kniplersker har levet et sædeligt liv. I begrænset omfang har det været muligt at gøre iagttagelser vedr. kniplerskernes helbredstilstand samt deres afhængighed af almisse og fattighjælp.

Noter og henvisninger

1. RA. Industri & fabriksfagets tabel. efterretning. for Løgumkloster 1810. De tabel. efterretn. er forløberer for Statisk departement.
2. Ellen Andersen: Danske bønders klædedragt, 1960, s. 28 ff. og upublic. mat. i generalkartoteket o. nordlesv. knipl. i Nat. mus. Kbh. indsamlet af Ebba Busch.
3. Upublic. mat. fra de danske købstæders markeds- og pasprotokol. viser en stigning i afsætn. af knipl. på hjemmemarkedet i tiden fra ca. 1815-1830.
4. RA. Generaltoldk. & Kom. kol. Industri & Fabrikskontorets jr. 164/1848.
5. RA. Kom. kol. Industrifagets jr. 1807/1005. Desværre mangler alle bilag til denne sag.
6. LA. Sdr.jylland. Tønder amtsarkiv: næringsvæsen sag. vedr. koncess. af knipl.handlere 1804-1840.
7. Schackenborg godsark. Kniplingshandel sag nr. 11.
8. LA. Schl.Holstein Abt. 161 m, 418: Spitzen & Klöppelei 1737-1812.
9. RA. Kom.kol. tabel. efterretn. om fabrik. tilstand i hertugd. 1810.
10. som note 6.
11. som note 6.
12. Georg Hansen: Statist. Forschungen ü. Schleswig-Holstein. 1832 s. 50 og 54. Tallene fra tællingerne 1787-1840 er som følger:

Ballum		Rømø
1787	98	67
1801	168	÷
1835	89	8
1840	120	32
13. LA. Sdr.jylland. Emmerlev Sognekrønike 1860, s. 458.
14. Ebba Busch: Erhvervskontrol med knipl. i N. Slesvig. Arkiv 2, nr. 2 1968, s. 75.
15. LA. Sdr. jylland. Forsk. vedr. knipl. 1742-1841. Designation over knipl. på Gram & Nybøl gods 1810. Ved sammenstillingen mellem tæl. 1801 og listen fra 1810 må det tages i betragtning, at den førstnævnte dækker hele Gram sogn inklusive de dele af Tiset og Enderupskov, der hører u. Schackenborg gods, Riberhus birk, hvorimod den sidstnævnte kun medtager de dele af sognet, der hører under Gram & Nybøl gods; der findes imidlertid ingen kniplersker anført i Schackenborgområdet.
16. Fordelingen af de gifte bestandige på aldersgrupperne er således:

20-29	30-39	40-49	50-59
9	17	28	14
60-69	70-79	80-89	i alt
12	3	2	85
17. Ebba Busch: Kniplersker på Gram & Nybøl gods 1761. Erhvervshist. årb. 1972, s. 64 ff.
18. Som note 14, s. 74.
19. Størsteparten af disse gifte kniplerskers mænd findes under beslægtede husværetter tabel IX.
20. Dette er også tilfældet i Skåne, hvor gårdmandskoner med stor husholdning på grund af arbejdsbyrde ikke kunne deltage i knipling. Axel Hörlén: Knyppling och knypplerskor i sdr. delen af Ingelstad härad, 1962, s. 92.
21. Knud Aagaard: Beskriv. af Tørning Lehn. 1815.
22. Som note 14.
23. Kniplende fattiglemmer anføres ikke i tællingen for 1835, ikke desto mindre er der solgt for 150 rdl. knipl. og spunden tråd iflg. D. C. Rolf: Geschichte des Kirchspieles u. Flecken Hoyer. 1926, s. 163.
24. RA. Kom.kol. Tyske sekr. Jr. litra A nr. 20.
25. Antallet af mindreårige har sikkert været langt større i Møgeltønder i 1801, i Emmerlev i 1787 og 1801/03 samt i Skærbæk 1801/03.

26. I Statistik des Handels Schl.Holstein. 1836, s. 266 siges der, at nu bliver heller ikke så mange børn sat til at lære at kniple.
27. Som note 6. I nogle sogne i Haderslev amt blev netop de dårligste knipl. fremstillet, fordi huserne sjældent dyrkede og plejede industrien, fordi de ikke kunne forstå den, og dette benyttede de sjuskede kniplersker sig af.
28. Som note 21. s. 159.
29. RA. Kom. kol. Tyske jr. sag. bilag: 1786/273, 1789/291, 1790/398 og Industrifagets jr. 1809/37, 1816/761, samt LA. Sdr.jylland. Haderslev amt 101, slesvigske registr. Kniplingshandel 1740-1861.
30. RA. Kom. kol. Tyske jr. bilag 1790 398.
31. RA. Kom.kol. Tyske jr. bilag 1786 398.
32. Som note 14. s. 65.
33. Martin Flor: Sammlungen Nachrichten v. Tundern. 1758, s. 698.
34. Som note 21.
35. Ebba Busch: Miljøforskn. o. knipl. ud fra kirkebøger. Arkiv 3 nr. 3 1971, s. 280.
36. Steen Steensen Blicher: Vestl.profil af den Cimbriske Halvø. 1839, s. 33 ff. G. Begtrup: Beskriv. o. Agerdyrkn. tilst. i Danmark. V. 1808, s. 150. note 21 s. 158 og O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industr. Forhold. 1850, s. 615.
37. Som note 23.
38. RA. Regnskaber for børnehuset, registr. 1606-163.

Beretning om virksomheden

1. april 1972 - 31. marts 1973

Afleveringerne er i det forløbne år fortsat i en størrelsesorden, som svarer til den voldsomme stigning, der satte ind for nogle år siden. De omfattende afleveringer er et udtryk for fusioner og forskydninger inden for dansk erhvervsliv, men de er tillige et vidnesbyrd om, at den stigende interesse, der gennem en årrække verden over har kunnet konstateres for økonomisk og social historie, også gør sig gældende i Danmark. Denne øgede interesse har i en række lande givet sig udslag i etableringen af en række nye tidsskrifter inden for fagområdet. Her i landet varetages den løbende orientering om økonomisk og social historie i nu næsten 25 år af Erhvervshistorisk årbog og Scandinavian Economic History Review. Beskæftigelsen med nye sider af historien manifesterer sig også i lærebøger og undervisningsmateriale, lige fra den grundlæggende uddannelse til universitetsniveauet.

I samme omfang som økonomisk og social historie bliver et integreret led af det almindelige kulturelle mønster, øges kravene til Erhvervsarkivets indsats. Det gælder både internt ved ordning og pleje af samlingerne og udadtil med vejledningen af publikum samt orientering om arkivernes indhold. Med de nuværende bevillingsmæssige forhold er det yderst vanskeligt på tilfredsstillende måde at dække alle disse felter, og betydelige dele af arkivets virksomhed er derfor præget af nødløsninger, som i løbet af få år vil skabe en pukkel, det vil blive vanskeligt at arbejde sig ud af. Man kan imidlertid håbe, at interessen for økonomisk og social historie også vil udstrække sig til de bevilgende myndigheder, således at Erhvervsarkivet får mulighed for at nyttiggøre sin værdifulde samling for samfundet i endnu højere grad, end tilfældet allerede er.

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1972-73 16.267 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkivalier:

Organisationer

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 380 pakker korrespondance for perioden 1929–62.

Grosserer-Societetets Komité, København (fortsat aflevering). 255 pakker med generalforsamlingsreferater, diverse andre mødereferater, korrespondance samt sager vedrørende Nordek, Bellacentret og Rødby-Femern-ruten.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse (fortsat aflevering). Fra Odense-afdelingen er modtaget en bestyrelsesprotokol, årsregnskaber, medlemsprotokol, hovedbog, kassejournal og kassebilag.

Landbrugsrådet, København (fortsat aflevering). 256 pakker journalsager 1956–66.

Randers Amts Husholdningsforening. Fra årene 1874–79 er afleveret en pakke med medlemsfortegnelse, regler for præmieuddeling samt fortegnelse over vindere.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 1 bind forhandlingsprotokol for forretningsudvalgsmøder og 1 bind cirkulærer. Begge bind er fra 1972.

Industri og håndværk

Tømremester Anders H. Birkelund, Neder Randlev. Fra Landsarkivet for Nørrejylland er modtaget 6 bind hovedbøger, kassebog og tilbudsbog fra tiden 1913–53.

Bogense Andelsslagteri (fortsat aflevering). 9 billeder fra perioden 1920–61.

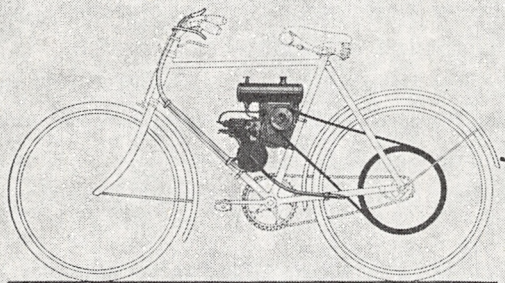
Cykelstelfabrikken Concordia, København, v. Harald Nielsen Rymose, Ballerup. 4 bind og 2 pakker generalhovedbog, hovedbog, produktionsjournal, lønningsjournal samt korrespondance og avisudklip for tiden 1913–16 og 1922–59.

Dansk Andels Trykkeri, København. Der er modtaget 5 bind debitorbøger, kassebog, salgsbog samt primanotabog fra årene 1919–31.

Dansk Rayon Væveri, Lyngby. Firmaet er stiftet i 1946 og ophørt i 1972, idet det er gået op i B. W. Wernerfelt A/S. Som bifirma havde Dansk Rayon Væveri Hasselbalch & Co., hvis arkiv tidligere er afleveret til Erhvervsarkivet. Afleveringen fra Dansk Rayon Væveri består af 4 bind og 125 pakker årsregnskab, råbalance, journaler, diverse statistikker, korrespondance samt cirkulærer fra Tekstilfabrikantforeningen og Industrirådet. Arkivet dækker tiden 1948–70.

Den nye for ethvert Kald og Sport absolut ideale
RUPPE-Cykle-Motor-0,5 PS

D. R. P. a. og D. R. G. M. a.

Set fra Karburatorsiden.

den første virkelige Losning af en god, billig og brugbar Motor for enhver normal Cykle!

Monteres i Løbet af 20 Minuter af enhver Lægmand paa enhver Cykle uden nogensomhelst Forandring af denne!

Pris for Cyklen 115,00
 Udbetaling 25,00
 med nedlæg 15,00
 Dagl. Demonstration.

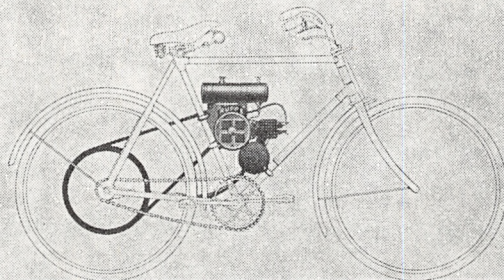
Enkelt at montere!

Billig i Anskaffelse og meget sparsommelig i Drift!

Rolig Gang!

Renlig!

Ved Sagkyndig Betjening uopslidelig!

Set fra Magnetsiden.

Telefon C 13128

Hovedforhandler:

Telefon Nora 4088
 efter Kontortid

HARRY PETERSEN

Smedegade 17-19

København N

Smedegade 17-19

Knallertens forgænger, cykel med hjælpemotor.

Brochuren er udtaget fra Cykelstelfabrikken Concordias arkiv. Efter at biler og cykler var kommet frem, opstod der her i landet et antal fabrikker, der fremstillede disse maskiner. Også knallerten har en dansk fortid. De første cykler med hjælpemotor kom frem lige før århundredskiftet og blandt de opfindere, der beskæftigede sig med dem, var også J. C. Ellehammer. Denne knallert er fra 1930'erne.

A/S Carl Flach & A. Knudsens Garverier, Ebeltoft (fortsat aflevering). 4 bind og 12 pakker kassebog, journal, andet regnskabsmateriale samt korrespondance fra årene 1961–67.

Carl M. Henriksens Uldspinderi, Skive. Fra Den gamle By er modtaget 5 bind og 1 pakke hovedbog, journal, kladder samt diverse papirer. Materialet er fra 1887–1938.

Det Hoffensbergske Etablissement, København. Trykkeriet er grundlagt i 1844 af sergent Franz Hoffensberg. I 1859 overtoges G. S. Wibes Bogtrykkeri, og i 1874 sammensluttedes firmaet med Otto Schwartz Eftf.'s Boghandel og Em. Bærentzen & Co.'s litografiske Etablissement. 1971 lukkede Det Hoffensbergske Etablissement. Det modtagne arkiv er fra årene 1871–1970 og består bl. a. af hovedbøger, journaler, kassebøger, lønningsbøger og korrespondance, i alt 113 bind og 85 pakker.

Hornung & Møller A/S, København. Om firmaets historie, se artiklen »Pianofortet og dets publikum i 1860'erne« i denne årbog. Der er afleveret 256 bind og 158 pakker statusbøger, revisionsprotokoller, hovedbøger, kassebøger, kopibøger, korrespondance, nummerbøger og billeder. Arkivet dækker perioden 1827–1972.

Smedemester F. V. Jensen, Nr. Vium. Arkivet, der dækker perioden 1919–64, består af statusbog, hovedbøger, kladder samt noteringskalendere.

Trykker, senere overlærer Victor Jensen, Århus. 1 pakke med skitsebog og svendebreve fra 1904–27.

Konfektionsfabrikken M. C. Jensen & Co., Århus. 14 bind og 5 pakker forhandlingsprotokol, hovedbog, andet regnskabsmateriale samt sager vedr. likvidationsbehandling. Materialet er fra årene 1960–64.

Murermestrene M. Lauridsen og H. Lysgaard, Struer. 15 bind og 1 pakke regnskabsmateriale fra perioden 1919–65. Samtidig afleveredes arkivalier fra *Struer Byggeforening* v. M. Lauridsen 1919–34.

Snedkersvend og marskandiser C. K. M. Fisker, Århus. 1 pakke med regnskabsbog, købs- og salgsbog samt medlemsbøger for Snedkerforbundet fra årene 1908–24.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering). 67 pakker korrespondance og regnskabsbilag fra årene 1963–67.

Nordsjællands Elektricitets og Sporvejs Aktieselskab (Nesa), København (fortsat aflevering). Fra perioden 1902–66 er afleveret 294 bind og 230 pakker korrespondance og tegninger.

Tobaksfabrikken E. Nobel, København og Nykøbing F. Tobaksfabrikkens historie er meget vanskelig at redegøre for, da en række firmaer er udskilt eller opgået i den. Så meget kan imidlertid siges, at virksomheden er startet

KØBENHAVN E. J. S. V. WEILBACH NIELSJUELSGADE 6

Strandlejrtelt.

Udvendigt Telt: Længde 500 — Bredde 260 — Højde 220 — Væg 100

Indvendigt Telt: Længde 225 — Bredde 240 — Højde 210 — Væg 100

Telte er ikke, hvad de har været. I dag skal man lede længe på campingpladser for at finde telte med skrå vægge, men for blot 15 år siden var de almindelige. Sejl- og flagfabrikken J.S.V. Weilbach fremstillede også telte, og billedet er et udsnit fra en af virksomhedens brochurer fra mellemkrigs-tiden. Netop på den tid var det blevet moderne at ligge i telt. Før den tid kendtes telte kun i forbindelse med underbringelse af militære enheder.

i de første årtier af det 19. årh., og at der fra 1854 var fabrikker i såvel København som Nykøbing F. Dette var tilfældet indtil for nylig, da afdelingen i København blev nedlagt. Afleveringen af arkivet fandt sted i forbindelse med denne nedlægning. Der er afleveret 33 bind statusbøger, hovedbøger, balancebøger, kassebøger samt kopibøger fra årene 1836–1957.

Odense Andelsslagteri. Fra Landsarkivet for Fyn er modtaget 1 bind og 16 pakker andelsbeviser, garantifortegnelser og kvittering fra Odense Andelsslagteri 1896–1919.

Sadelmager Carl Pechüle, Valby. 81 bind hovedbøger, kassebøger, løningsbøger, arbejds- og ordrebøger fra perioden 1924–63.

El-installatør S. A. Paaske Pedersen, Århus (fortsat aflevering). 1 bind statusbog 1963–70 og 1 pakke med arbejdskort 1946–68.

Tobaksfabrikken Petersen & Sørensen A/S, Horsens. Fabrikken blev grundlagt i 1865, men måtte på grund af den skarpe konkurrence inden for bran-

chen lukke i 1973. Der er afleveret 489 bind og 4 pakker hovedbøger, journaler, kassebøger, lagerbøger, lønningsbøger, detailsalgsbøger, prislister og en scrapbog. Afleveringen dækker perioden 1865–1973.

Randers Rebslåeri (fortsat aflevering). 156 pakker fakturaer og korrespondance fra årene 1961–65.

Ravnebjerg Vandværk. Fra Landsarkivet for Fyn er modtaget 4 bind og 1 læg forhandlingsprotokol, regnskabsbøger og love og vedtægter fra Ravnebjerg Vandværk 1950–72.

Den Rubenske Tekstilfabrik, København. Firmaet går helt tilbage til 1780, da Jakob Hændel Ruben fik koncession på anlæggelsen af et kattuntrykkeri. I 1906 blev familievirksomheden omdannet til et aktieselskab med navnet Nordisk Tekstil Aktieselskab, der i 1918 blev overtaget af Fredericia-firmaet Bloch & Andresen A/S. Der er afleveret 5 bind og 3 pakker trykte love, korrespondance, balancebøger, regnskaber og kopibog fra perioden 1833–1913.

Rådvad Knivfabrik A/S, Rådvad (fortsat aflevering). 79 bind og 4 pakker forhandlingsprotokoller, statusbøger, årsregnskaber, hovedbøger, journaler, kassebøger, lønningsbøger samt kalkulationsbøger fra årene 1899–1958.

A/S J. E. Schmalfelds Fabrikker, Århus (fortsat aflevering). Fra årene 1846–1971 er afleveret 56 bind og 25 pakker forhandlingsprotokol, generalhovedbog, kassebøger, råtbakslagerbøger, arbejdsbøger samt fakturaer.

Skrædderfirmaet D. Therkelsens Enke & Søn, København. Gennem Det kgl. Bibliotek er modtaget 17 bind og 1 pakke fra skrædderfirmaet D. Therkelsens Enke & Søn. Afleveringen består af statusbøger, hovedbøger, journaler, kassebog samt diverse papirer fra perioden 1870–1968. Firmaet går helt tilbage til 1834.

Bryggeriet Thor, Randers. Bryggeriet er startet i 1856, efter at stifteren, C. E. Synnestvedt, havde overtaget et ældre Randersbryggeri. I 1873 omdannedes firmaet til aktieselskab, og først fra dette år er der bevaret arkivalier fra virksomheden. Der er modtaget 448 bind og 260 pakker forhandlingsprotokoller, status-, revisions- og hovedbøger, journaler, kassebøger, salgsbøger samt korrespondance. Det nyeste materiale er fra 1968.

Sejl- og flagfabrikken J. S. V. Weilbach, København. Firmaet går helt tilbage til 1755, men fik først navnet Weilbach i 1799, da grundlæggerens svigersøn, J. P. Weilbach, overtog virksomheden. Gennem de over 200 år har firmaet været i samme families besiddelse. I 1972 tvang udenlandsk konkurrence virksomheden til ophør. Der er modtaget 26 bind og 25 pakker hovedbøger, journaler, kassebøger, kopibøger samt kassebilag fra perioden 1886–1971.

Mejerier

Avnslev Andelsmejeri. Fra Landsarkivet for Fyn er modtaget 7 bind kassebøger 1912–42 fra Avnslev Andelsmejeri.

Broballe Andelsmejeri. 22 bind hovedbøger, kassejournaler, detailsalgsbøger og produktionsbøger fra årene 1910–66.

Ebeltoft Andelsmejeri. 166 bind hovedbøger, købs- og salgsjournaler, kassebøger, lønningsbøger, afregningsbøger og detailsalgsbøger fra perioden 1917–67.

Egen Andelsmejeri. Arkivet dækker perioden 1936–66 og består af statusbog, revisionsprotokoller, årsregnskaber, kassejournaler og produktionsprotokoller.

Holm Andelsmejeri. 19 bind fra årene 1922–66 er modtaget fra Holm Andelsmejeri. Afleveringen består af hovedbøger, kassejournaler, kassebøger, detailsalgsbøger og produktionsbøger.

Ketting-Notmark Andelsmejeri, Ketting. 9 bind statusbog, hovedbog, lønningsbog, udbetalingsbøger og detailsalgsbøger fra 1948–68.

Nørup Andelsmejeri, Bredsten. 50 bind forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kassejournaler, lønningsbøger samt produktionsbøger fra tiden 1909–72.

Pomose Andelsmejeri, Asserballe. 18 bind statusbog, hovedbøger, kassejournaler, detailsalgsbøger og produktionsbøger 1937–68.

Sønderborg Andelsmejeri. 96 bind hovedbøger, kassejournaler, kassebøger, detail- og produktionsbøger fra 1916–69.

Handel

Købmand og mægler Rasmus Peter Backe, Kalundborg. Fra Landsarkivet for Sjælland er modtaget 2 bind kladdebøger og 1 pakke regninger, fakturaer etc. fra købmand og mægler R. P. Backe. Arkivalierne er fra årene 1828–51.

Købmand S. P. Bang, Herning. 6 bind hovedbog, kassejournaler og journalkladder fra årene 1925–46 er modtaget fra Landsarkivet for Sønderjylland.

Danish Dairies, København (fortsat aflevering). 117 bind og 23 pakker generalforsamlingsreferater, status- og hovedbøger, cirkulærer og korrespondance fra årene 1904–70.

Udstyrsmagasinet Viggo Jørgensen, Århus. 9 bind og 1 pakke hovedbøger, månedsbalancer, kassejournaler samt diverse andre papirer fra perioden 1913–60.

Købmand I. P. Lundgren, Herning. Landsarkivet for Sønderjylland har af-

Møllebrand i Nykøbing Sj. i 1941.

Møllebrande var tidligere en hyppig foreteelse. Her er det møller P. A. Rasmussens vindmølle i Nykøbing Sj., der går op i luer. Dette og en lang række andre billeder fra større, danske brande i 1930'erne og 1940'erne kan findes i det af Købstædernes alm. Brandforsikring afleverede arkiv.

leveret 7 bind hovedbøger, kassebøger og en varebog fra købmand Lundgren, Herning. Arkivalierne dækker perioden 1889–1916.

Jac. Olsen, København (fortsat aflevering). 6 bind udklipsbøger og en salgsbog fra årene 1936–67.

Købmand C. Møller Rasmussen, Århus. Fra denne gamle Århus-købmandsforretning, der nu er nedlagt, er modtaget 8 bind og 4 pakker hovedbog, journal, kassejournaler samt diverse andet materiale fra årene 1922–70.

Sadelmager Rud. C. Russel, København. Statusbog 1888–1915.

Købmand Kay Schmidt og Eftf., Århus. Forretningen er grundlagt i 1910 og ophørt i 1972. Der er afleveret 27 bind statusbog, hovedbøger, rescontro, kassejournaler, kassebøger og kladder fra årene 1910–67.

Sindal Apotek. 4 bind hovedbog og kassejournaler fra 1953–63.

Søndergades Apotek, Århus. 3 bind hovedbog og kassejournaler fra 1963–67.

Købmand H. T. Sørensen, Kalundborg. Fra Landarkivet for Sjælland er

modtaget en hovedbog, en kladde og en kopibog, alle fra 1856, fra købmand H. T. Sørensen.

Chr. J. Wissing, læderforretning, Århus. Forretningen er grundlagt i 1877 og ophørt i 1972. Der er modtaget 30 bind og 1 pakke hovedbøger, journaler, kassejournaler, kladder samt ordrebøger fra tiden 1877–1971.

Århus Kioskselskab. Til driften af kiosker i Århus dannedes i 1900 Århus Kioskselskab, hvorfra der er afleveret 96 bind statusbog, hovedbøger, journaler, kassebøger, udklipsbøger samt billeder og tegninger af kiosker. Arkivet dækker perioden 1900–66.

Brugsforeninger

De senere års omfattende afleveringer fra brugsforeninger er fortsat i 1972/73.

Arako, København. 27 bind revisionsprotokoller, årsopgørelser, hovedbøger samt diverse andet regnskabsmateriale fra årene 1933–62.

Brugsforeningen Blågård, København (fortsat aflevering). 3 bind og 2 læg hovedbøger, dividendebøger, årsregnskaber samt korrespondance 1914–16.

Brugsforeningen Christianshavn, København (fortsat aflevering). 2 bind og 2 læg hovedbog, dividendebog og korrespondance 1913–16.

Frederikshavn Brugsforening (fortsat aflevering). Kassebog 1960–63.

Brugsforeningen Frederiksholm, København (fortsat aflevering). 2 bind og 2 læg hovedbog, dividendebog, årsregnskaber og korrespondance for årene 1914–16.

Brugsforeningen Godthåb, København (fortsat aflevering). 5 bind og 2 læg hovedbog, dividendebøger, journal, årsregnskaber samt korrespondance 1908–17.

H. B., Esbjerg (fortsat aflevering). 1 læg kontrakter for årene 1933–55.

H. B., København (fortsat aflevering). 203 bind og 2 pakker forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, generalhovedbog, hovedbøger, hovedkassebøger, primanotabøger og rescontri for årene 1906–68.

H. B., Århus. 105 bind og 105 pakker forhandlingsprotokoller, revisions- og statusbøger, hovedbøger, kassebøger, prislister, korrespondance og billeder fra perioden 1904–72.

H. B.'s gartneri, Tåstrup. 6 bind årsoversigter, hovedbøger og lagerbøger 1925–46.

Hellerup Brugsforening (fortsat aflevering). 2 bind og 2 læg hovedbog, dividendebog, årsregnskaber og korrespondance 1908–18.

Jernbaneetatens Fællesforening, København (fortsat aflevering). 6 bind hovedbog, medlems- og dividendebøger, årsregnskaber samt en forhandlingsprotokol for en undersøgelseskommission 1899–1917.

Jernbanefunktionærernes Brugsforening, Århus (fortsat aflevering). 10 bind og 2 pakker forhandlingsprotokol, revisionsprotokol, årsregnskaber samt en del andet regnskabsmateriale. Arkivet dækker perioden 1941–72.

Kastrup Brugsforening (fortsat aflevering). For årene 1912–27 er modtaget en medlemsbog og 3 varekøbsbøger.

Brugsforeningen Lygtekvarteret, København (fortsat aflevering). 3 bind og 1 læg hovedbog, journal, dividendebog samt korrespondance 1909–18.

Nafta-Benzin, København. Kassebog 1954–55.

Nyborg Brugsforening (fortsat aflevering). Revisionsprotokol 1938–63.

Nørre Sundby Brugsforening (fortsat aflevering). Generalhovedbog 1953–64.

Brugsforeningen Sct. Paul, København. 2 bind og 1 læg hovedbog, dividendebog og korrespondance 1913–16.

Silkeborg Brugsforening (fortsat aflevering). Dividendebog 1963.

Brugsforeningen Stefan, København (fortsat aflevering). 22 bind og 1 læg generalhovedbog, dividendebøger, medlemsfortegnelse, medlemsbøger og korrespondance 1912–17.

Strandvejskvarterets Brugsforening, København (fortsat aflevering). 2 bind og 1 læg hovedbog, journal samt korrespondance 1902–18.

Sundby Brugsforening, København (fortsat aflevering). 2 bind og 2 læg hovedbog, journal, årsregnskaber og korrespondance 1902–17.

Svendborg Brugsforening (fortsat aflevering). Generalhovedbog 1946–63.

Valby Brugsforening. 2 dividendebøger og 1 læg korrespondance 1913–17.

Byggeforeningernes Brugsforening »Valby«, Valby. 2 bind og 1 læg statusbog, dividendebog og korrespondance 1914–18.

Vanløse Brugsforening (fortsat aflevering). 4 bind og 1 læg hovedbog, kassebog, dividendebog, omkostningsfordelingsbog samt årsregnskaber 1908–17.

Vejle Brugsforening. 5 bind dividendebøger 1952–63.

Vesterbro Brugsforening, København (fortsat aflevering). 7 bind og 2 læg hovedbog, medlemsfortegnelse, dividendebøger, årsregnskaber samt korrespondance fra årene 1912–17.

Vestre Gasværks Arbejderbrugsforening, København. Hovedbog 1902–18.

Viborg Brugsforening (fortsat aflevering). Generalhovedbog 1956–63.

Vigerslev Brugsforening (fortsat aflevering). 1 læg årsregnskaber og korrespondance 1917–20.

Østerbro Brugsforening, København (fortsat aflevering). 2 bind og 1 læg hovedbog, dividendebog, årsregnskaber og korrespondance 1909–17.

Restaurations- og hotelbranchen

Restaurant Borgergården, København. 2 kassejournaler 1964–66.

Hotel Royal, Århus. 1 restaurationsbog 1897.

Restaurant Øbrohus, København. 6 bind hovedbøger og kassejournaler 1962–66.

Rederier

Rederiet Asa, Assens. 8 bind og 25 pakker forhandlingsprotokoller, aktieprotokoller, revisionsprotokoller, statusbog, kassebøger, regnskabsbilag og korrespondance for årene 1944–68.

D. F. D. S., København (fortsat aflevering). 58 bind og 1.204 pakker er der afleveret i finansåret 1972–73, dækkende perioden 1888–1967. Blandt de afleverede arkivalier er sager fra rederiets begravelseskasse samt almindelige regnskabssager og korrespondance.

Dampskibsselskabet Heimdal, København (fortsat aflevering). 68 pakker med klarerings- og befragtningssager fra perioden 1905–70 er modtaget.

Northern Steamship Co. Ltd, St. Petersborg. Northern Steamship Co. er et af de talrige danske firmaer i Rusland før revolutionen. Det blev stiftet i 1900 af konsul Poul H. Mørch, der også stod bag oprettelsen af Det dansk-russiske Dampskibsselskab, og samarbejdet mellem de to rederier var meget nært. Northern blev overtaget af D.F.D.S. i 1920. Arkivalierne blev fundet på Børsens loft, hvor de havde ligget i uåbnede kasser fra omkring 1920. Arkivet består af 47 bind og 16 pakker regnskabsmateriale, korrespondance og kopibøger fra årene 1903–1920.

Pengeinstitutter

Vekselerer R. Henriques Jr., København. Dette Danmarks ældste endnu eksisterende vekselererfirma blev grundlagt i 1801 af Rubens Henriques, og familien Henriques har lige siden været indehaver af forretningen. Der er afleveret 500 bind og 35 pakker hovedbøger, kassebøger, memorialer, andre former for regnskabsbøger, obligationsbøger og børsnoteringsprotokoller. Afleveringen dækker perioden 1846–1958.

Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, Odense. Til de store realkreditforeningsarkiver, der gennem de sidste år er afleveret til Erhvervsarkivet, er nu også kommet et arkiv på 91 pakker lånesager fra Kreditforeningen

af Grundejere i Fyens Stift. Foreningen blev oprettet i 1860 og er nu efter realkreditreformen gået op i De Forenede Kreditforeninger. De afleverede materialer dækker årene 1868–1968.

Landbosparekassen for Fyn, Odense. Sparekassen blev stiftet i 1869 og havde i begyndelsen hovedkontor i Nyborg med afdelinger i en række fynske byer. Siden 1902 har hovedkontoret ligget i Odense. Der er afleveret materiale lige fra starten frem til 1964, i alt 1.016 bind hovedbøger, journaler, kassebøger og sparemærkebøger.

Sparekassen Nordjylland, Ålborg. Sparekassen Nordjylland er opstået ved en sammenslutning i 1967 af Ålborg Bys og Omegns Sparekasse og Landbosparekassen i Ålborg. Af disse to sparekasser er Ålborg Bys og Omegns Sparekasse den ældste, idet den går helt tilbage til 1824, mens Landbosparekassen først blev grundlagt i 1885. Der er afleveret materiale fra begge sparekasser, i alt ca. 2.100 bind og 150 pakker, dækkende perioden 1824–1969. Det afleverede består af årsregnskaber, hovedbøger, kassebøger, lånesager og avisudklip.

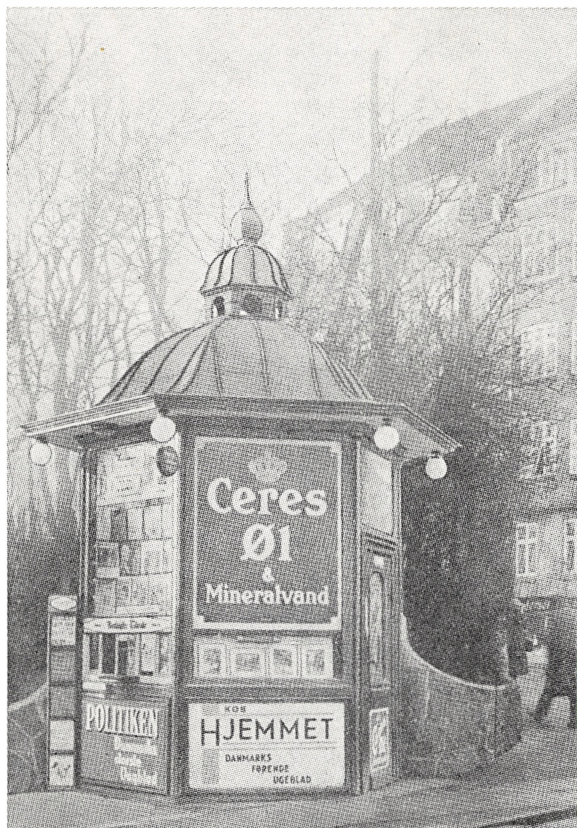
Vekselerere Ravn & Müller, Århus. Bog over fonds 1906–11.

Østifternes Husmandskreditforening, København (fortsat aflevering). 22 bind forhandlingsprotokol for Sorø amts repræsentantskabskreds, fortegnelse over vurderingsmænd samt brevjournaler for årene 1882–1970.

Forsikringsselskaber

Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, København. Forsikringsselskabet er stiftet i 1899 af Arbejdsgiverforeningen og Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk. Det er senere udvidet ved tilslutning af landbrugets organisationer og Dansk Skovforening samt Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation. Afleveringen fandt sted i forbindelse med en sammenslutning med MLU. Erhvervsarkivet modtog 229 bind og 16 pakker, indeholdende årsberetninger, hovedbøger, andre regnskabsbøger, kopibøger og skadesanmeldelser.

Købstædernes almindelige Brandforsikring, København. Oprettelsen af Købstædernes almindelige Brandforsikring går tilbage til 1761, da en kongelig anordning påbød dannelsen af en brandforsikring for købstæderne. Brandforsikringen blev underlagt regeringen, men fik i 1870 selvstyre. Hovedvægten i det modtagne materiale stammer fra årene efter overgang til selvstyre og går frem til 1970. Der er afleveret 1.080 bind og 1.950 pakker med årsregnskaber, brevjournaler, almindelige journalsager, vurderingsprotokoller, hovedbøger, kassebøger og andre regnskabsager.

Kiosk på Jægergårdsgade
i Århus

Århus Kioskselskab, fra hvis arkiv billedet er hentet, blev oprettet i 1900 netop på en tid, hvor kiosker med aviser, telefoner etc. begyndte at skyde op over alt i Europa. Formen på den afbillede kiosk er meget karakteristisk, men desværre er typen nu ved at forsvinde ud af bybilledet. Fotoet er fra slutningen af 1930'erne.

Østifternes Brandforsikring, København (fortsat aflevering). 3 pakker fra årene 1905–71 med vedtægter, mødereferater, korrespondance og cirkulærer.

Advokatvirksomhed

Lrs. Anton Andersen, Lyngby. 5 pakker med dødsbosager fra 1943–69.

Lrs., dr. jur. Erik Brüel, København. 4 pakker vedrørende ejendomme i Århus 1950–70.

Hrs. Mogens Christensen, Århus. 11 bind og 107 pakker fra årene 1940–57 med hovedbog, kassejournaler, sagsjournaler samt almindelige sager.

Hrs. C. L. David, København. C. L. David blev cand. jur. i 1903 og højesteretssagfører i 1911. Han var indtil sin død i 1957 en af de førende advokater inden for dansk erhvervsliv og sad i bestyrelsen for en række store virksomheder, ligesom han deltog i en del af de mest kendte retssager, således

Landmandsbanksagen og Teutonia-sagen. Der er modtaget 120 bind og 70 pakker med højesteretsager, korrespondance, regnskabsbøger fra forskellige ejendomsaktieselskaber samt diverse andre sager.

Adv. Chr. Krag og Troels Hoeck, Århus (fortsat aflevering). 29 bind og 316 pakker statusbog, generalhovedbog, kassebøger samt retsbehandlede sager fra årene 1878–1972.

Ors. O. T. N. Krarup, København. 17 bind kopibøger og korrespondance fra årene 1888–1912.

Lrs. J. H. Møller, Århus (fortsat aflevering). 44 pakker retsbehandlede sager fra perioden 1934–52.

Adv. C. M. Olesen, Århus (fortsat aflevering). 42 bind og 70 pakker kassebøger, regnskabssager, ejendomssager samt almindelige sager 1944–66.

Lrs. Knud Stenov, Århus. 2 bind og 3 pakker kassebøger og regnskabssager 1959–65.

Lrs. Helmer Uldall, Århus. 4 bind og 19 pakker regnskabssager, ejendoms-sager og retsbehandlede sager 1944–68.

Andre

Arbejdernes Byggeforening, Århus. Erhvervsarkivet har modtaget 56 bind og 18 pakker fra årene 1868–1972. Arkivalierne består af forhandlingsprotokoller, vedtægter, trykte regnskaber, revisionsprotokoller, hoved- og kassebøger, medlemsbøger, regnskabsbilag samt forskellige tegninger.

Dommerkontoret i Esbjerg. 54 bind fra 27 forskellige småarkiver, stammende fra virksomheder, der har været behandlet ved skifteretten.

Dommerkontoret i Vestervig. 139 bind og 4 pakker fra 36 forskellige småarkiver, stammende fra virksomheder, der er blevet behandlet ved skifteretten. Afleveringen er modtaget gennem Landsarkivet for Nørrejylland.

Arkitekt Arne Jacobsen, København. 77 pakker med tegninger, beskrivelser og korrespondance fra perioden 1939–66.

Direktør Sv. Mansted, Atlas, København. Foredrag, artikler, årsberetninger og regnskaber fra virksomheder, Mansted har været knyttet til. Afleveringen dækker årene 1904–72.

Konsul Kai H. Nielsen, Århus. 2 pakker breve og billeder fra 1911–64.

Forpagter H. E. Paludan, Reerslev. Fra Landsarkivet for Sjælland er modtaget 4 bind hovedbog, kassebog, kornbog og daglejerregister fra forpagter H. E. Paludan, Hesselbjerggård, Reerslev. Bindene er fra 1883–85.

De danske redningskorps Falck-Zonen, København (fortsat aflevering). 190 pakker med kørselsrapporter, fakturaer og diverse andre papirer fra årene 1964–66.

Tandlæge U. Kaarsberg, København. 8 pakker kartotekskort fra 1926–66.

Civilingeniør H. Lippert, København. 12 bind og 1 pakke statusbog, regnskabsbøger, brevkopibøger, sager vedrørende Troldhede-Kolding-Vejen jernbanen, Østsjællandske Jernbaneselskab og Hjørring Privatbane fra perioden 1903–65.

Lægeforeningen for Århus og Omegn. 4 bind og 8 pakker forhandlingsprotokoller og korrespondance for årene 1900–68.

A/S Århus-Hallen. Forhandlingsprotokol, aktieprotokol, korrespondance og likvidationsbehandling. Afleveringen dækker årene 1934–63.

A/S Århus Vinterbane. 1 bind og 1 pakke med generalforsamlings- og bestyrelsesreferater, regnskaber og korrespondance fra perioden 1953–60.

Ordningsarbejde

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra Den ny Lånebank, København, Plums Handelsaktieselskab, Assens, Jacob Holm & Sønner, København, D. F. D. S., København, Irs. Poul Svanholm, Ålborg, Dansk Arbejdsgiverforening, København, kjolefirmaet Jac. Olsen, København, Sparekassen Nordjylland, Ålborg, Irs. Knud Stenov, Århus, Stoholm Trælasthan, hrs. N. J. Gorrison, København, Grosserer-Societetets Komité, København, Irs. Johs. Sørensen, Randers, vekselerfirmaet R. Henriques Jr., København, F. D. B., København, Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik, Odense, Nederholm Andelsmejeri, Det Hoffensbergske Etablissement, København, Østifternes Husmandskreditforening, København, De danske redningskorps Falck-Zonen, København, Irs. Gunnar Madsen, Pandrup, Dansk Litograflaug, København, pianofabrikken Hornung & Møller, København, Tobøl Andelsmejeri, Fousing Andelsmejeri, adv. Olrik Jensen, København, Ferslev-Vellerup Andelsmejeri, Irs. J. H. Møller, Århus, Sjællandske Bondestands Sparekasse, København, adv. Tage Hahn, Århus, Thoreby Andelsmejeri, Købstædernes almindelige Brandforsikring, København, farve- og lakfabrikken A. Stelling, København, adv. Nielsen og Møller, Ålborg, tobaksfabrikken E. Nobel, København og Nykøbing F., rederiet Heimdal, København, Danish Dairies, København, hrs. N. H. Bache, København, Vestervig Dommerembede, Irs. Stig Axelsen Drejer, Randers, tobaksfabrikken P. Wulff, København, Northern Steamship Co. Ltd., St. Petersburg, sejl- og flagfabrikken J. S. V. Weilbach, København, Landbosparekassen for Fyn, Odense, Landbrugsrådet, København, Bryggeriet Thor, Randers, Vesterbro Trælasthan, Århus, Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien, København, hrs. C. L. David, København, J. E. Schmalfelds Fabrikker, Århus, Århus Skifteret, Jernbanefunktionærernes

Brugsforening, Århus, H. B., København, Rederiet Asa, Assens, Arbejdernes Byggeforening, Århus, A. H. Andersen, København, H. B., Århus, redaktør Poul Drachmann, København, Vejle Sålelæderfabrik, tårnurfabrikant Bertram Larsen, København, Bedre Byggeskik, København, Hadsund Korn, C. M. Hess Fabrikker, Vejle, manufaktur- og konfektionsfirmaet S. Seidelin, København, Rådvad Knivfabrik, København.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 4.330 bind, således at den nu udgør 58.330 bind. Et stort antal er gaver, bl. a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Demokraten, Handelshøjskolen i København, Schweizerische Rückversicherungs-Gesellschaft, Sabro, Skanderborg Andels Svineslagteri, Herman Aug. Suhrke, København, F. D. B. og udenlandske arkiver. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Frankrig, Holland, Schweiz, Østrig, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, USSR og USA. Hertil kommer 1.870 bind og hæfter i løbende tidsskrifts-hold. Af regnskaber og beretninger er der indgået ca. 3.000.

Publikationer

I 1972 udsendte Erhvervsarkivet: Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre I 1769–1807 1–2 ved Ole Degn. I 1973 kom Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II 1966–69 ved Ellen Meyer. Bogen er en fortsættelse af den i 1969 udkomne oversigt over arkivets fremmedsprogede bogbestand.

Om publikationer, Erhvervsarkivets personale i øvrigt har bidraget til, se anden virksomhed.

Anden virksomhed

Overarkivar Vagn Dybdahl har redigeret skriferækkerne, der udgives af Århus byhistoriske Udvalg og Jysk Selskab for Historie; endvidere har han redigeret tidsskriftet »Historie« samt »Nyt fra Historien« og bidraget til disse tidsskrifter med anmeldelser. Vagn Dybdahl har tillige fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet. I august 1972 holdt han 3 foredrag på Dansk historisk Fællesforenings kursus for lokalhistorikere om

stationsbyens udvikling. Vagn Dybdahl har publiceret skrifterne »Socialhistorie i købstæderne«, »Lad os afskaffe lokalhistorien« samt 2. udgave af »Historisk kommentar til nationaløkonomi«. Med virkning fra 1. oktober 1972 er overarkivaren beskikket som medlem af Statens humanistiske Forskningsråd.

Arkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Ved Århus Universitet har han som undervisningsassistent holdt kursus i arkivbenyttelse med skriftlæsning og tekstkommentering. Endvidere er Finn H. Lauridsen indtrådt i redaktionen for Dansk Historisk Fællesforenings tidskrift »Fortid og Nutid« og i hovedredaktionen for Dansk lokalhistorisk Bibliografi. Endelig har arkivar Lauridsen holdt en række foredrag med lokalhistoriske emner.

Arkivar Ib Gejl har sammen med arkivarerne Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen som undervisningsassistenter ved Århus Universitet holdt kursus i økonomi og statistik for historiestuderende. Arkivar Gejl har fortsat virket som kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster. Som medlem af referencegruppen har Ib Gejl deltaget i møde om etableringen af Dansk Data Arkiv.

Arkivar Christian R. Jansen har bidraget med et afsnit om erhvervslivet til Gyldendals Egnsbeskrivelse Østjylland.

Arkivar Erik Korr Johansen har holdt foredrag i foreningen Østjysk Hjemstavn om Hans Broge og århusiansk erhvervsliv.

Alle arkivarerne har på Folkeuniversitetet holdt forelæsninger om udviklingen i Århus under industrialismens gennembrud. Endvidere har arkivarerne Finn H. Lauridsen, Ib Gejl, Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen bidraget med artikler til publikationerne »Mange kommer til Århus« og »Århus Årbog 1973«, der blev redigeret af Ib Gejl. Endelig har de anmeldt bøger i »Historie« og »Nyt fra Historien«.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 8,80.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 8,80.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigens tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 11,50.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 11,50.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 11,50.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 13,80.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 18,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 18,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 18,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 18,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen. Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandsels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,10.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Århuus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 25,30.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 25,30.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 25,30.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 34,50.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 27,60.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 36,80.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 48,30.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 39,10.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 39,10.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 48,30.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 40,25.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Knipersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider, kr. 48,30.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En Erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra napoleonstiden.

En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.

DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.

Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.

En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 6,90.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 1955. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 13,80.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952–1965. 1966. 63 sider, kr. 13,80.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661–1963. 1966. 438 sider, kr. 34,50.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. 1–2. 1969. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms.

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 46,00.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 33,75 inkl. moms.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. Udsolgt.

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne–1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 80,50 inkl. moms.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914. 1971. 144 sider, kr. 40,25 inkl. moms.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769–1807. 1–2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 69,00 inkl. moms.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966–69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 46,00.

